

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ի Ր

№ 5 1897

Մ Ա Յ Ի Ս

1897 № 5

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

երես

1 ԲԱՔԿԵՆՅ, Գ.	559	Նորիկ (վեպ, չարունակ. և վերջ):
2 ՇԱՆԹ	576	Արձանը (բանաստ.)
3 "	577	*** (բանաստ.):
4 ՓԱՓԱՋԵԱՆ, Վ.	579	Մերկ Դերվիշը:
5 ԼՈՆԴՈՆԵԼՕՒԻՑ Յ. Տ.-ԳԵՈՐԳԵԱՆ	583	Ստրկի երազը (բանաստ.):
6 ԲԵՕՐՆՍՈՆ, Բ.	585	Հաւատարմութիւն (պատմած. ք):
7 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.	589	Խորտակած կեանք (վեպ չար.):
8 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ	620	Ինչ ինչ պատահեց... (բանաստ.):
9 ԵՐԿԱՅՆԱԲ.-ԱՐԴՈՒԹԵԱՆ, Ս.	621	Հաւատն ինձ կը փրկի (կան. խնդիր):
10 ՄԱՐԴԱՆԵԱՆՅ, Ֆ.	636	Առևտր. գիտութ. անհրաժեշտութ.
11 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ	646	Էւրոլիցիայի զաղափարը (չար.):
12 ԿՈՒՍԿԵԱՆ, Կ.	661	Բանաստ. քաղաքացի Ռ. Պատկան.:
13 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն.	675	«Կաթօի ընտանիքը»:
14 " "	679	«Ժլատ սկրուջը...»:
15 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա.	981	Ժամանակ. տեսութ. — Գաւառական ինքնավարութեան խնդիրը Կով- կաստան:
16 ԼՈՒՍԻՆԻ.	683	Թիֆլ. քաղաք. ընտրութիւնները:
17 ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՄԱԴԱԹ	705	Գաւառակ. նամակներ. Կոթի գիւղը:
18 ՍԵԻԵԱՆ, Հ.	714	Թատրոնի չուրջը, XIV.
19 Յ. Տ.-ՄԻՐԱՔԵԱՆ	719	Լեզական զրոյցներ:
20 Z	721	Յոյն-տաճկական պատերազմը:
21 ԽՍԲ.	730	Զանազան լուրեր:

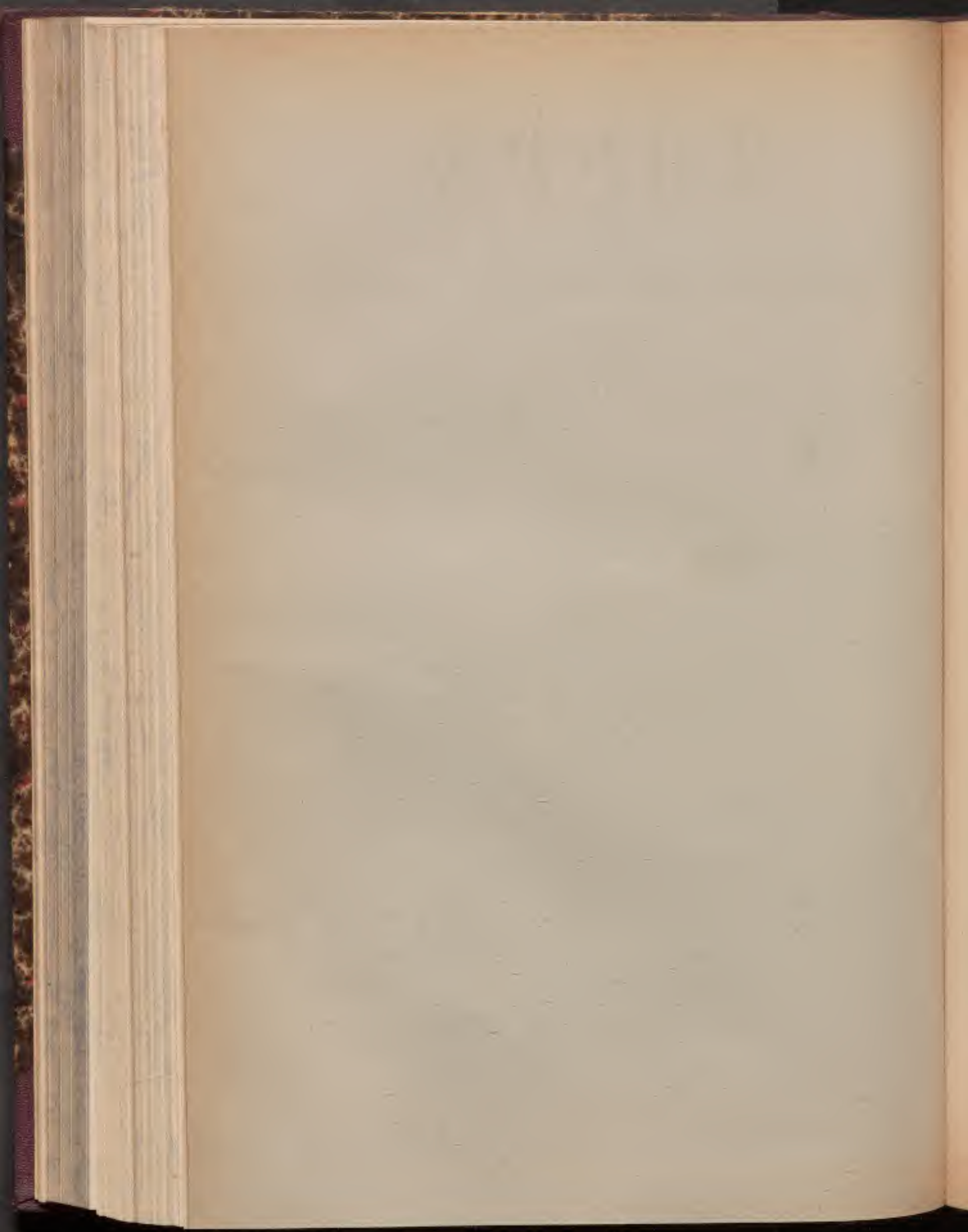
Տեղեկատու եւ Յայտարարութիւններ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротиняна, Гол. пр., д. № 41.

1897

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 5 1897

Մ Ա Յ Ի Ս

1897 № 5

Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Գ Տ Ա Ր Ի

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротинянца, Гол. пр. г. № 41.

1897

Доволено цензурою. Тифлисъ, 2-го Мая 1897 г.

Ն Ո Ր Ե Կ

Վ Է Պ

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Ր Ո Ր Գ

Գ. ԲԱՅԿԵՆՅԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

ԳԼ. Է.

Ալօն վաղուց էր ինչ վերադարձել էր Խնութ, և, քանի որ Ովանէս աղենց տանը ոչոք չկար, իր ամբողջ ընտանիքով տեղափոխւել էր նրա բնակարանն ու կառավարում էր նրա անտեսութիւնը: Նոցա հետ էր և Սլօ զաչաղի կինը, որ միայնակ և անտէր մնալով, վերցրել էր իր ամբողջ կարողութիւնը և տեղափոխւել միակ զաւակի մօտ: Որովհետեւ ոչխարածնութեան ժամանակն էր, ուստի Սլօի ամբողջ ընտանիքը զնացել էր զիւղից դուրս՝ ծնավայրերը և տանը միայն Գուլէն էր մնացել, որ Ալէքսանդրի աղազակը լսելով, վազեց նրան օգնութեան: Բայց Ալէքսանդրը ինքնամոռացութիւնից այնքան էր ուժեղացել, որ զսպել անկարելի էր: Գուլէն ինչքան աշխատեց նրա թւերը, ձեռքերի թաթերն ու մատները բռնել՝ չկարողացաւ, իր անձն ատող տղամարդը արագ ազատուում էր նրանից և շարունակում էր հարւածել իր գլխին, աչքե-

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1896 թ. № 5, 6, 7—8, 9, 10—11, 12 և 1897 թ. № 1, 2—3, 4.

րին, ծնկներին ու գուրս տալ մազերը: Գուլէն անճարացած չգիտէր ինչ անէր. նա բոլորովին թուլացել էր: Յանկարծ մտածեց աղաչել Ալէքսանդրին. ընկաւ գետին, զրկեց նրա ոտներն ու սկսեց համբուրել: Ալէքսանդրը ուզեց իր ոտները նրանից ազատել, բայց իսկոյն մտաբերեց, որ թոյլ արարածի հետ զործ ունի. նրա ուժգին շարժածքները թուլացան: Գուլէն, օգուտելով այս հանգամանքից, սկսեց համբուրել նրա ոտները, թրջել նրանց իր արտասուքով և աղաչել նրան, որ հանգստանայ: Նրա քոֆին ծուել և ընկել էր գազաթի վրայ ու սև սաթի նման մազերը, զգզւած շրջանակել էին քրտնաշերմ կարմիր աչտերը: Նրա յոգնած աչքերը, լայն բացւած նայում էին Ալէքսանդրի երեսին և զինաթափ անում նրան: Երբ մի վայրկեան Ալէքսանդրը կանգ առաւ, Գուլէն բարձրացաւ գետնից, իր ձեռքերի մէջ առաւ նրա թաթերը և համբոյրներով, արտասքով ու պաղատանքի խօսքերով ծածկեց. վերջը զրկեց Ալէքսանդրին և սկսեց կամաց կամաց դէպի սենեակը քաշել: Սկզբում անյուշ երիտասարդը, երբ սանդուղքների վրայով բարձրանում էր, զգաց, որ քրտնած է և նկատեց, որ Գուլէյի ձեռքերը, որոնք իր ձեռքերի հետ էին հիւսւած չոր ու սառն էին. յետոյ սկսեց մտածել այդ սառնութեան մասին և կարծես նրա վրայ կենդանութիւն եկաւ: Իսկոյն մի ինչ որ թուլութիւն զգաց և ուժասպառ վայր ընկաւ պատշգամբում դրած բազկաթռուի վրայ: Գուլէն նրա գլուխը յենեց բազկաթռուի կոնակին ու սկսեց համբուրել նրա աչքերը, յօնքերը, ճակատը և մազերը, մինչև որ նախկին աղմուկը լսած դրացիները սկսեցին պատերից և դռներից ներս թափել Ուանէս աղենց բսկը. բայց Ալէքսանդրը արդէն հանգստացել էր և եկողներին ընդունում էր տխուր և ուժասպառ. հայեացքով: Եկան Մէլիք Շէգօն, լուսկի Գէւօն, Աւետիսը, Խաչօն, զգիր Գասպարը և համոզելով Ալէքսանդրին տարան սենեակը:

Եթե՛նա՛ծ սենեակը լուսաւորեց կանթեղի աղոտ լոյսով, որը խաղաղ ընկաւ հինաւորաց թախթերի, զորդերի և բարձրի վրայ: Վաղուց ծանօթ սենեակի մէջ այժմ այլևս չէր նկատուում Ուանէս աղի մոցրած փոքրիկ անկարգութիւնը. Գուլէյի ձեռքը խնամքով մաքրել էր և ամեն բան իր տեղը դրել: Սենեակի ամբողջ տեսքը մռայլ էր: Նստարանները ցից կանգնած էին ինչպէս ատենատնե-

րում աստիճանաւորները, Նիկողայոս առաջինը կ'ասես հրամայում էր, որ նրա առաջ ծունկ չողեն, Ներսէս Աշտարակեցին հեռից խսկական արծւի էր նման, Բէհրութեանը կարծես ուզում էր ասել. Աստուծոյ օգնութեամբ, մտածածս կ'անեմ: Երեք պատկերներն էլ արտայայտում էին եռանդ, բուռն ոյժ և վճռականութիւն:

—Աղա ջան, ինչո՞ւ ես քեզ սպանում, սխեց լուսկի Գէւօն. որիս ծնողներն են մնացել: Նրանք իրենց օրը արել, պրծել էին. դու քեզ համար մտածի, որ լաւ օր ունենաս՝ պսակւիս, որդիներ ունենաս, այս օջաղը շէն ու պայծառ պահես:

—Ես իմ բախտի և ուրախութեան մասին բոլորովին չեմ մտածում. ես այնքան անբախտ եմ և այնքան թշուառութիւններով շրջապատւած, որ այլևս երջանկանալ անկարող եմ:

—Սխալ ես, պատասխանեց գլուխը երերցնելով Մէլիք Շէգօն: Անբախտութիւնից ազատելու համար Աստուծ մարդուն տւել է միակ դեղը՝ կին և երեխաներ ունենալը, որոնք տառապանաց ժամանակ մարդու միակ մխիթարիչն են լինում. և ես Աստուծ մխիթարելու փոխարէն ցանկանում եմ, որ շուտով կարգւես:

—Դուք, սիրելի Մէլիք, և իմ սիրելի բարեկամներ, չգիտէք ես ինչով եմ անբախտ: Իմ ցաւս ոչ թէ ծնողներիս կորուստն է, ոչ. այլ այն անբախտութիւնն է, որ ես ձեզ բոլորիդ պատճառեցի: Խնութից հանդարտ ու խաղաղ ապրում էին իրենց դրացիների հետ. ես իմ քարոզներով ձեզ ոտքի հանեցի, դէպի ձեզ թուրքերի թշնամութիւնը գրգռելու պատճառ դառայ, պատճառ դառայ քանի մահի և տաժանակիր աշխատանքի, ձեր տների մէջ լաց ու արտասուք մտցրի: Ես մեղաց եմ գալիս ձեր առաջ, ես մեղաւոր եմ. և ոչ թէ թողութիւն, այլ պատիժ եմ խնդրում:

—Ներողութիւն, աղա ջան, պատասխանեց Գէւօն, սխալ ես. այդ բոլորը Աստուծ արածներն են, դու ի՞նչ անես. գրւածը կը կատարւի:

—Հալբաթ մեր հայ ազգի ճակատագիրն այսպէս է, գլուխը երերցնելով ու «ախ»-ով ասեց Մէլիքը:

—Իմ կարծիքով այս բանը պէտք է լինէր, միջամտեց Աւետիսը: Աղա, մենք առաջ թուրքերի մօտ կնիկ էինք, բայց վերջին ժամանակները կարծես մի ինչ որ քամի փչեց, ժողովուրդը հոգու եկաւ

և շնորհիւ ռուսաց կառավարութեան, մենք մեր մէջ ոչոք զգացինք. հետեւապէս մի ընդհարում պէտք է ունենայինք և այդ ընդհարումի ժամանակ անպատճառ պէտք է մենք յաղթւէինք: Ինչպէս որ լիք կաթսան, երբ եռայ՝ ջուրը կը թափուի, նոյնպէս էլ այս դէպքում, մեր ամանը լցւել էր, պէտք է թափուէր:

—Բայց Աւուած աղի բանն աջողի, միջամտեց Խաչօն. թէ պէտ այս անգամ թուրքերը մեզ յաղթեցին, բայց սրանից յետոյ հայը կը զօռի, որովհետեւ նոր շինած ուսումնարանում երեխաներն աջնպիսի երգեր են սովորում, որ լսող մեռելը յարութիւն կ'առնի. գեղի տղերքն էլ, ողորմած հոգի աղի շնորհիւ, լաւ հրացան գցողներ են. սրանից յետոյ թուրքն էլ մեզնից կը քաշուի:

—Սիրելի որդի, Ալէքսանդր, գլուխը բարձրացրած խրատական ոճով սկսեց Մէլիքը, քո կրածները քանի տարի կրեց իմ հայր Մէլիք-Մկրտիչը, ինչքան տանջւեց, ինչէ՞ր չարաւ, բայց վերջը պարտւեց, որովհետեւ մեր երկրում հայը քիչ է և ժամանակն էլ վատ: Սխալւում է Խաչօն, մենք ոչինչ չենք կարող անել, մինչև որ ժամանակը չփոխուի, մենք չբազմանանք. իսկ մինչև այն ժամանակը, հայը պէտք է միայն աշխատի խաղաղ ապրել և շատ որդիներ ունենալ: Մենք Փալաքի չարիւր դարձնել չենք կարող:

Ալէքսանդրին քաղաք ճանապարհ զգելիս ժողովեց ամբողջ գիւղը, որ գումարւեց մեզ ծանօթ թթենու տակ: Լուսկի Գէւօն դարձեալ կատակներ էր անում: Ներկայ էր և Մսոյի բոլոր ընտանիքը: Մնասբարեւի ժամանակ Ալէքսանդրը բոլոր գիւղին յայտնեց, որ իր բոլոր ունեցածը նւիրում է Մսոյի ընտանիքին և խնդրեց, որ նրան ժառանգ համարեն նոյն իսկ իր մահից յետոյ էլ ու ինչքան կարելի է սրանից յետոյ յարգանքով վերաբերւեն դէպի նրանց օջաղը պահող քրդական ընտանիքը:

Յետոյ նա գնաց հացատուն մնաս բարեւ անելու Գուլէին: Մի քանի ամիս սրանից առաջ գեղեցիկ կ'ինը աշսօր թառամել էր և չորացել: Նա ստացել էր ինչ որ շշմածի տեսք, դէմքի վրայ երևում էր: միայն խորին թախիծ: Յտեսութեան վերջին րոպէին նա հազիւ կարողացաւ արտասանել. «ինձ մտահան մի արա», վայր ընկաւ մօտակայ ծալքի վրայ և դառն հեկեկանքը խեղդեց նրա ձայնը: Մէլիքսանդրը ոչ մի խօսք արտասանել չկարողացաւ: Նա զգաց մի ինչ որ

մարում.—Նրա աչքերը խրեցին, ծնիներն ու թևերը թուլացան և նա ընկաւ Գէւօյի կուրծքի վրայ, որ նրան գրկած զուրս տա-
րաւ: Այստեղ նա իսկոյն ուշքի եկաւ ու հեծաւ ձին:

ձանապարհորդութեան ժամանակ յաճախ նա մոռանում էր իր վշտերը. կամ Մէլիքի վերջին խօսքերն էր մտաբերում՝ «մենք Ֆա-
լաքի չարիւր դարձնել չենք կարող», կամ Գուլէջի վրայ մտածում:
Նա անզգայաբար յաճախ կրկնում էր. մնաս բարով, Գուլէ, մնաք
բարով կեանք ու բախտ, դուք այլևս ինձ համար գոյութիւն չու-
նէք, ես մեռած եմ:

Ալէքսանդրի գնալուց յետոյ Գուլէն երկար ժամանակ լաց էր
լինում, մինչև որ վճռեց սրանից յետոյ ուրախութիւնից բոլորովին
ձեռք քաշել, Հովիտներն ու Անաստեանի ձորը չգնալ, Ալօյին կնու-
թիւն չանել և միայն այս տան մէջ ապրել, մինչև որ կամ կը
մեռնի կամ նորից Ալէքսանդրի տեսութեան կ'արժանանայ:

Գլ. Ը.

Առաջին անգամ կեանքի մէջ Ալէքսանդրը իրեն միայնակ
զգաց: Նա կորցրել էր ծնողներին, թողել հայրենական տունը,
գիւղը և ապրում էր քաղաքում, որի հետ ոչ մի կապ չունէր: Նա
կորցրել էր այն դաղափարները, որոնց քանի տարիներ անկեղծ
փաշտելու էր ու գգնում: Նա ակնյայտ տեսաւ, որ ժողովրդին ծառայել
անկարող է, անկարող է դարձնել Ֆալաքի չարիւրը: Այժմ հար, ինչ
անէր: Գրականութեամբ պարապէր. բայց սա այժմ միայն
ցուցամոլ շատախօսների գործ է. փաստաբանութիւն անէր. այդ
նոյն է թէ համաձայնէր կամաց-կամաց փոքրիկ խաբեբայ դառնալ,
ծառայութեան մտնէր—այսինքն՝ լուռ ստրուկի դեր խաղար.
այս բոլորը միայն փոր կշտացնելու համար, իսկ այդ բաներից ինչ
մի նշմարելի շահ ունէր ժողովուրդը:—Ոչ մի: Ի՞նչ անէր ուրեմն,
հար. նրան շրջապատում էին թուրքն ու թուրքի բնաւորու-
թիւն ստացած հայը: Գնար ուսուցչութեան. բայց ի՞նչ դաս տար:
Միթէ դասական առարկաներ, որոնք այժմ նրա աչքում ապար-
դիւն դիտութիւններ էին երևում: Նա կը քաղաքակրթէր երեխա-
ներին. բայց ի՞նչ է քաղաքակրթութիւնը—եսականութիւն զար-
գացնող մի բան: Միթէ քաղաքակրթւած չէին խաբւած նահան-

գապետը, խորհրդատուն, դատախազը, դատաւորները և այլն... Երկար մտածում էր շրջապատող հանգամանքների մասին և համոզւում թէ հանգամանքներն այնպէս են դասաւորւել, որ անկարող է որ և է բան անել, որ ճնա ֆալաքի չարիւր ծռելու ուժ չունի: Ինչ գիւղից վերադարձել էր, աւելի հանգիստ էր: Այլ ևս առաջւաջ նման չէր գրգռւում, տաքանում, այլ հանդարտ մտածում էր իր շրջապատի մասին: Նա իր ցաւը ներսն էր քաշել և աշխատում էր արտաքինով երեւալ հանգիստ ու անտարբեր: Մինչդեռ օրէցօր նրա վէրքերը խորանում էին և ցաւերը սաստկանում: Նա ժամերով խորհում էր մարդկութեան պատմութեան մասին և այնտեղ միայն սեւսեւ դէպքեր էր տեսնում: Յաճախ մտածում էր այն պատերազմների, մահերի և թշւառութիւնների մասին, որոնք հետեւանք եղան Քրիստոսի ամենամարդասէր կրօնի տարածման, այն զազանական վարմունքի մասին, որ թոյլ տւին իրենց քաղաքակիրթ Գերմանացիք դրացի քաղաքակիրթ Ֆրանսիացիների վերաբերմամբ. այն անխիղճ վերաբերութեան մասին, որ Եւրոպան ցոյց էր տալիս դէպի Տաճկաստանում տանջւող ազգութիւնները: Այս փաստերը առաջ էին բերում ներկայ քաղաքակիրթութեան խիստ քննադատութիւն: Ստէպ-ստէպ, երբ մտաբերում էր այն աղէտալի դէպքերը, որ կատարել էին և կատարում էին եւրոպացիք անկիրթ ասիացիների և ամերիկացիների վերաբերմամբ, քաղաքակիրթութեան քննադատութիւնը նրա մէջ փոխւում էր ատելութեան և գիտութիւնները՝ զղւանք էին առաջ բերում: Նա յաճախ լուռ ու մունջ տեսնում էր թէ ինչպէս Գէորգը քրտնաջան աշխատում է համալսարան մտնելու համար, որ այնտեղ գիտութիւն սովորի. և Գէորգի վարմունքը նրան թւում էր շատ փոքր ու խղճալի: Պատահում էր նոյն իսկ, որ սկսում էր ատել անընդհատ չարչարւող Գէորգին: Խղճում էր նաև օրիորդ Մարիամին. երեւակայում էր նրա ապագան. օրիորդը ամուսնացած է. երեխաներին ուզում է դարձնել ինժիներ, բժիշկ, փաստաբան, որոնք աւելի քողարկւած կերպով ու բարձր նախադասութիւններով համեմած աւազակութիւն են անելու և ճոխ ու խորամանկ աւարով լաւ յագեցնելու իրենց տոփանքի առարկաներին—կանանց: Ալէքսանդրը արտաքինով անգամ փոխւել էր. հագնւում էր մաքուր ու պատշաճաւոր և փողոցներով անցնելիս այլ

ևս ցեխերի ու աղբերի մէջ չէր ընկնում: Վարմունքն էլ աւելի քաղաքավարի էր, քան ուսանող ժամանակ, մինչև անգամ Գէորգին ու Մարիամին պարտական չմնալու համար, մէկին տուաւ նրա մօտ ապրելու վարձը, իսկ միւսին՝ իր փոքրիկ զրադարանը, որ կազմել էր տարիների ընթացքում մեծ խնամքով: Թուրքանիսում նրան արդէն պարկեշտ մարդ էին համարում, թէպէտ նկատողներ եղել էին, որ փողոցում չանկարծ կանգ էր առնում և երկար նայում որ է անծանօթի երեսի:

Բայց ոչ ոք չէր նկատում, որ այս պարկեշտացած արտաքինի տակ հոգին աւելի խոր էր խոցոտւած: Վերջերս նա սկսել էր ատել ամեն մի անհատի: Շատ անգամ երբ նկատում էր վազ-վազ անց ու դարձ անողներ, դառնում էր նրանց կողմը և ինքն իրեն հարցնում. «Բարեւ քեզ», պարոն, ինչ ես անելու, ինչո՞ւ համար, ամօթ չէ՞ ուտելու ու հագնելու համար այդպէս փրփուրը բերնին վազելը. և նրանում առաջանում էր զգւանք դէպի այդ մարդը և դէպի մարդիկ առհասարակ:

Շատ անգամ մտածում էր, որ պատմութեան ստեղծած բարոյական պատուիրանքները մարդկութեան չվերաբերող, իրականութեան հետ կապ չունեցող, բնազանցական դատողութիւններ են, որոնք միայն թղթի վերայ են, և նրանց մարդիկ ծառայացնում են իրար աւելի լաւ խաբելու համար: Քանի դար է, ինչ արդարութեան, մարդասիրութեան, պարտաճանաչութեան և այլն օրէնքները կան, բոլորն էլ զիտեն. բայց ոչ ոք իրականութեան մէջ նոցա չի գործադրում. հետեւապէս այս զաղափարները, որպէս անպէտք առարկաներ, պէտք է դէն շարտել և նոցա տեղ նորը ստեղծել: Բայց ո՞րը կը լինի նորը, եսականութիւնը, իրար ուտելը, էպիկուրեան կենցաղը: Այո՛, պիտի որ սոքա լինեն, որովհետեւ մարդկութիւնը իրականապէս սրանցով է ղեկավարւում: Ուրեմն նա ո՞րին հետեւի: Վերջինների՞ն: Եւ նա իրեն երեւակայում էր փորը լցւած, դէմքը գերուկ ու հարթ, պսպղուն, զթաղուրկ դէպի ամեն մի կենդանի, ու խորին զգւանք զգում դէպի իր երեւակայած աշարածը: Առաջինների՞ն: Եւ նա իրեն երեւակայում էր որպէս մի Դոն-Քիշոտ, որ քամու ջրաղացների հետ է կռւում և ցանցառի նման արտասանում չիմար ու անմիտ բառեր. ու նա խոր ատելութիւն էր զգում դէպի իր երեւակայութեան զաւակը:

Ի՞նչ անէր նա. ստեղծէր նոր գաղափարներ, ուր չլինէին ոչ չարը, ոչ բարին, ոչ ասականութիւնը, ոչ աշխարհութիւնը, ոչ պատերազմը, ոչ խաղաղութիւնը: Այս մտածելիս նրա առաջ պատկերանում էր մարդկութեան ամբողջ պատմութիւնը, որ կարծես բազմաթիւ վաշտերով գալիս ճնշում էր նրա հոգին, թուլացնում եռանդը, սղմում ուղեղը ու նա զգում էր, որ թոյլ է և անկարող մարդկութեան կեանքը յեղաշրջելու՝ Վիպաքի չարիւր ծռելուն: Նրա առաջ կանգնում էր Մէլիք-Շէքոն, որ ծերացած, խեղճացած նայում էր Փալաքի չարխին և թողնում, որ ժամանակի հոսանքը նրան տանի՝ ուր ցանկանում է:

Գլ. Թ.

Ալէքսանդրը վերջին ժամանակները շատ ջղային էր դառել: Օրը երեք ժամից աւել անկարող էր քնել. այդ երեք ժամն էլ լիքն էր լինում զանազան երազներով, որոնք անընդհատ հետեւում էին իրար և նրա ուղեղն աշխատեցնում: Պատահում էր, որ մի գիշեր-լայ մէջ տեսնում էր Աւանի որդուն, հօրը, Սլօ դաշաղին, Պետեր-բուրգը, մէկի հետ ծեծկրտում էր և այլն: Յաճախ քնից զարթնելիս աւելի յոգնած էր լինում, քան քուն մտնելիս. ու ոչ մի բոպէ հոգեկան հանգստութիւն չէր վայելում. վերջերս այնքան զիւրազրգիւ էր դառել, որ ամեն մի բան նրան սարսափելի բարկացնում էր: Մի անգամ մի գիւղացի ձու բերեց ծախելու Գէորգի մօտ ու շատ թանգ գնահատեց: Այս բանը Ալէքսանդրին այնքան կատաղեցրեց, որ չկարողանալով իրեն զսպել յարձակեց նրա վրայ ու մի լաւ ծեծեց: Գէորգը մեծ զժւարութեամբ կարողացաւ շարած գիւղացուն խլել Ալէքսանդրի ձեռքից, որը դուռում էր. «հարկաւոր է ծեծել, սպանել այդ զզւելի արարածին, այդ սորուկին»: Մեծելուց յետոյ Ալէքսանդրը խորին ապաշաւանք զգաց, այնպէս որ ուզում էր լաց լինել, բայց նոյն իսկ մի կաթիլ արտասուք դուրս չեկաւ նրա չորացած աչքերից: Ա՛խ, ինչքան նա կ'ուզէր մի քիչ էլ է արտասուել. բայց նրա գլուխն ու ուղեղը կմախքացել էին, մարմնի մէջ կենդանութիւնը սպառել ու կեանքի զարկերակը սառել էր: Նրա մէջ այժմ մի շարժում, մի կիրք կար-ամեն ինչ և բոլորին ատել: Ամեն բան նրան դրգռում էր և չու-

սահատեցնում, ամենուրեք նա տեսնում էր իր յիմարութիւններն ու սխալները. վերջին երեք օրը համարեա չէր քնել: Յերեկներն անգամ տեսնում էր հօր ուրականը, որ նրա վրայ բարկանում էր. մի անգամ էլ բարկացած շաքն սկսեց փայտով սպառնալ նրան: Սարսափահար երիտասարդը տեղից վեր ցատկեց, սկսեց սենեակում արագ-արագ շրջել ու ճակատը շփել: Մի քիչ շրջելուց յետոյ նա խորին յոգնածութիւն զգաց, կարօտեց գլուխը դնել մի կնոջ ծընկան վրայ ու քնել, և վայր ընկաւ բազկաթուռի վրայ: Նա ձգեց մէջքի վրայ և գլուխը դրեց թաթերի մէջ: Գէորդը տանը չէր. ամբողջ բնակարանի դատարկ անկիւններից զանազան ձայներ լցրին նրա ականջները: Խնէքան էլ աշխատեց աչքերը խփել, ոչինչ դուրս չեկաւ. վերկացաւ տեղից, մօտեցաւ լուսամուտին, բայց չնկատեց զարնանային գեղեցիկ օրը ու յենւելով պատուհանին աչքերը խփեց: Առաջը պատկերացաւ իր մարմինը, անասելի մեծացած: Բթամատերից ամեն մէկը դառել էր մի գերանի չափ. իսկ քթածակերում կրակ էր վառուում: Սարսափից բացաւ աչքերն ու մտածեց, որ այս տանջանքներից ազատւելու համար հարկաւոր է տանից դուրս գալ: Գդակը ծածկեց ու առանց վերարկւի և փողպատի դուրս վազեց տանից:

Օրը պարզ էր և գեղեցիկ: Գարնան կարմիր արևը գրկել էր ամբողջ բնութիւնը, բայց Ալէքսանդրը ոչ մի բան չէր նշմարում: Առանց ուշադրութիւն դարձնելու անցորդների վրայ, նա արագ անցաւ քաղաքային այգին, ուր հինաւուրց ուռիները, բարդիներն ու ընկուզիներն իրանց լայն տերևները տարածել էին օդում և պաղ շաք պատրաստել անց ու դարձ անողների համար: Այգում ոչ ոք չկար. զարնանային սառը քամին նրան սթափեցրեց ջղային զառանցումներից. նա նայեց չորս կողմը, գդակը վերցրեց գլխից, շփեց զովացած ճակատն ու սկսեց խորհել: Ի՞նչ է նա—մի մեքենայ, որի մասերից մէկն ու մէկի մէջ բաւական է որ մի փոքրիկ դանակ մօնի, և մեքենան արդէն ընդմիշտ խանգարւած է: Կայ արդեօք այդ մեքենայի մէջ մի լաւ բան—ոչինչ: Լաւ չի՞ լինի արդեօք, միանգամից այդ մեքենային վերջ դնել—ամենալաւն այդ է: Եւ սկսեց իրեն համոզել, որ հէնց հիմա ինքն արդէն մեռած է, որովհետև ոչ մի բան այլ ևս չի կապում նրան բնութեան հետ:

Այլ ևս չկայ մէկը, որ իրան սիրէր, ինչպէս որ չունի մէկը, որին ինքը սիրէր. վերջապէս ինչ է սէրը—աջնալիսի մի յիմար բան, որպէս և բնութեան բոլոր բաները, որոնք արժանի չեն ուշադրութեան: Գուէն կարող է Ալօյով բախտաւորել. իսկ առանց նրան ամբողջ բնութիւնը Ալէքսանդրի համար ատելի էր: Ատելի էին մարդիկ, նրանց փթած ու հնարովի գաղափարները, նրանց զազանութիւնն ու անխղճութիւնը: Այլ ևս ոչ մի բանի վրայ յոյս դնել չէր կարող, ոչ մի բան նրան չէր յափշտակում ու գրաւում, ոչ մի տեղ աղոտութիւնը նրանից սուրբ դործ չէր սպասում:

Քաղաքային այգու ծառերը խիտ էին. ճիւղերն իրար հետ խառնւելով կտրել էին արևի ճառագայթների առաջը և ցուրտ զով էին տարածել իրենց ներքեւը: Ալէքսանդրը զգաց զովի սառնութիւնն ու մրսեց: Այս երեւոյթն առաջ բերեց նոր խորհրդածութիւններ: Ինչո՞ւ պէտք է նա մրսէր, ինչո՞ւ պէտք է բնութեան մէջ այս բանը լինէր, ինչո՞ւ պէտք է լինէր նոյն իսկ ցուրտը, ինչո՞ւ է ստեղծւած մարդ ասած թոյլ արարածը. աւելի լաւ չէ՞ նա չլինի, որ չենթարկւի ոչ ցրտի և ոչ տաքի: Ի հարկէ, լաւ է միանգամից կեանքին վերջ տալ ու ոչ զգալ, ոչ էլ տեսնել տանջանք կամ ունայն ու յիմար ուրախութիւն: Այո՛, լաւ է մեռնել. և նա մի վայրկեան վճռեց վերջ տալ իր կեանքին: Բայց ի՞նչպէս: Այստեղ՝ այգում չարժէ, իսկոյն կը ժողովւի ամբօխը և վկայ կը լինի նրա մահւան. բնակարանում,—բայց անյարմար դրութեան մէջ կընկնի Գէորգը: Մի բոպէ երեւակայեց, թէ ինքը վիրաւորւած արիւնքամ է լինում: Ամենքը գալիս, այս բանը տեսնում են իրենց աչքով ու ամեն մէկը մի բան է ասում: Նա պառկած է սենեակի տախտի վրայ, որ ծածկւած է նրա արիւնով: Այս պատկերը նրան դուր չեկաւ: Նա մտածեց գնալ գետն ընկնել: Այս միտքը նրան շատ դուր եկաւ. նա քայլերն ուղղեց դէպի քաղաքի մօտ հոսող Մայրակ գետը: Արեւը այրում էր, և նա մի քանի բոպէից յետոյ շոգ զգաց: Սառը ջրի մէջ մտնելու ցանկութիւն եկաւ վրան: Իսկոյն երեւակայեց, որ ընկնում է գետի մէջ ու մինչև խեղդւելը բաւականութիւն զգում: Յետոյ նրան պատկերացաւ իր դիակը, որ ընկած է գետի չափաւորում և որից ձկները մի-մի կտոր պրծեցնելով, բաւականութեամբ ջրի մէջ այս ու այն կողմ լողալով կուլ են տալիս: Այս պատկերը նրան

աւելի ու աւելի հրապուրում էր. ինքնամոռացութեան մէջ ընկած, գլուխը կոր, համարեա վազում էր զէպի գետափը:

ԳԼ. Ժ.

Նախարարի քարայրը մի փոքրիկ քառանկիւնի տեղ է, որ գտնուում է Մայրակի ափում մի ժայռի վրայ: Մեր նախարարները, երբ քրիստոնէութեան տեղ Հայաստանում տիրում էր Զէնդաւեստայի ուսմունքը, երբ մարդիկ աղօթում էին ոչ թէ կիսամուսկ, հոգին զէպի վերացականութիւնը տանող եկեղեցիներում, այլ բաց օդում և զով սօսեաց անտառներում, երբ մարդիկ զօրութիւն խնդրում էին ոչ թէ երկնքից, հրեշտակների դասից, այլ սև հողից ու բարձրաբերձ քարաժայռերից, երբ մարդիկ գեղեցիկը տեսնում էին ոչ թէ Յիսուսի և սրբերի տանջանքների նկարագրութեանց մէջ, այլ պարզ ու հրաշալի բնութեան ծոցում, այն ժամանակ, ասում է աւանդութիւնը, լեռ քարի մէջ փորել էին այս վայելչավայրը՝ մի փոքրիկ սենեակ, ուր հազիւ տասնեակ մարդ կարող էր տեղաւորել: Նրա երեք պատը ժայռից էր, իսկ մի կողմը բաց և նայում էր ցածում եղած գեղատեսիլ բնութեանը, ծառազարդ ձորակին և արագահոս Մայրակին: Այստեղ, ասում է ժողովրդական աւանդութիւնը, Արտաշիր նախարարը ճաշակում էր կեանքի բարիքները՝ Հայաստանի անուշահամ գինին և համեղ խորտիկները, անց էր կացնում սիրոյ և տափանաց ժամերը փափկասուն նազելիների հետ և ընկնում կեանքի այն հանգիստ ու մշտատեւ անտառ բերութեան մէջ, որ մարդուն ընդունակ է զարձնում ամեն բոլի կեանքին ցտեսութիւն անելու և ամենաբարձր քաջութեան է հասցնում: Քրիստոնէութեան ժամանակ, շարունակում է աւանդութիւնը, մի վարդապետ, որին Արտաշիրի թոռը անւանել էր ազէտ ու գռեհիկ, իսկ նրա քարոզած վարդապետութիւնը փնասակար մտամոլութիւն, անիծեց այս հրճանքի վայրը և երկրաշարժը ծածկեց նրան հողակոյտերով: Արտաշիրի սիրած տեղը այդպէս ծածկւած մնաց մինչև վերջին տարիները, երբ այդտեղի այգու տէրը, փորելով գետինը, գտաւ այդտեղը և նրա պատի վրայ կարդացին Արտաշիր քաջազնի վեհ անունը:

Մեր այգեպանը կամաց-կամաց սիրահարեց այս տեղին և պա-

տեց նրան վարդենիներով ու խաղողի վազերով, որոնք անցնելով ժայռի պատերից, փաթաթւում էին իրար և կազմում նրա այժմեան բուսածածք կտուրը:

Այս մեկուսի ընկած տեղը Ալէքսանդրը սիրում էր դեռ աշակերտ ժամանակ. վերջին տարին նա դարձեալ սկսել էր յաճախել իր տխրութեան քարանձաւը:

Քաղաքային այգուց դուրս գալուն պէս նա քայլերն ուղղեց դէպի նախարարի քարայրը: Նա գնում էր աշխատելով դուրս քշել ուղեղից զօռով այնտեղ մտնող Աւանին, Սլօ զաչաղին, Մէլիք Սէթին ու տիրացու Վարդանին, որոնց ուրաւկանները կանգնում էին նրա առաջ զանազան ձևով ու դիրքով: Ոչոքի վրայ չէր նայում ու գնում էր շուտափոյթ առանց նկատելու օրւայ փոքրիկ շոգն ու երբեմն փչող զով քամին: Նախարարի այգում ոչոք չկար. նա աննկատ մտաւ խորհրդաւոր քարանձաւը: Մայիսն էր. քարափի վրայ բուսած վարդենիները ծաղկել էին, կռացել ու վարդերը կախ գցել քարայրի ներսը: Վարդենիների հետ գրկած վազերը հաւաքւել էին քարանձաւի գլխին ու մի դեղնականաչ վրան կազմել: Վերեւից հոսող ու ջրէժ կազմող առուն փրփուր կաթիլները թափում էր թփերի վրայ, որոնք ծանրութեան տակ կռանում էին ու ջրի կաթիլներից ցրում քարանձաւի յատակի վրայ: Մայիսեան արեւը թփերի միջից նայում էր քարայրի ներսը և ջերմացնում նրա յատակը: Քարայրը մտնելուն պէս Ալէքսանդրը զգաց մարմնի մէջ տաքութիւն և շուրջը քնաբեր զով: Նա նկատեց, որ սիրտը արագ է բաբախում և յոգնած է. վճռեց մի քիչ հանգստանալ. բայց նախքան այդ՝ նայեց ժայռից ցած, ուր հոսում էր գետը և ուր կարող էր մի ականթարթում շարժւել իրեն: Պառկեց քարանձաւում, աչքերը խփեց ու սկսեց ականջ դնել տատրակների, ծտերի, սարեակների ու սոխակների երգերին. նրա ականջին էր հասնում գետի գըռգըռոցը և տերեւների ու թփերի մեղմ սոսափիւնը: Նա զգաց վարդերի ու սուսամբարների անուշ հոտը, ուռցերի քնաբեր բուրմունքը: Ականջին հասաւ մի թփի սոսափիւն, կաթիլների ծնծնոց, մի հեռու կաշաղակի ձայն ու... անուշ քունը գրկեց նրան:

Քամու շուրջը, ջրերի խշխշոցը, թռչունների ձայնը ազատել էին նրան կեանքիսպանիչ մտածողութիւններից, նրա ամիսներով գըրգռե-

ւած, տանջւած ու յոգնած ուղեղը առել էին իրենց թարմացնող գիրկը. յոգնած, մաշւած, կմաղքացած մարմինը կեանքի էր գալիս արևի ճաճանչներին, ուժեղանում կազդուրիչ զովից և կերակրւում յստակ, թարմ օդով: Մարդկային պատմութեան և պատիր գաղափարների ստեղծած կեանքով կիսապան կենդանին վերականգնում, թարմանում, կազդուրւում էր մայր բնութեան մէջ, որի վրայ է միայն դրւած մարդկութեան յոյսը, որի դիտելու մէջ նա գտնում է իր հաւատը, որի ծոցում միայն նա զգում է իրական երջանկութիւն: Ալէքսանդրը քաղցր քնել էր: Արևը իր օրական շրջանը արաւ ու մայր մտաւ. աստղերը ցոլացին երկնակամարի վրայ, լուսինը սողաց մութ ամպերի տակից, բայց նա դարձեալ քնած էր ու քնած քաղցր ու խոր քնով: Գիշերը մի անգամ միայն իրեն կիսարթուն զգաց, բայց կողքին նշմարելով մօրը, շուռ եկաւ միւս կողքի վրայ, գրկեց նրան և շարունակեց քնել քաղցր քնով, ոգելից երազում, մինչև որ միւս օրը նորից ծագեց արևը և իր շողով ծածկեց նրա աչքերը: Կիսարթուն նա լսեց այգեպանի երեխաների երգը: Մի բարակ ձայն կանչեց.

Ծիտ եմ, ծիտ եմ
Ճըլւըլիկ եմ,
Հօր մորթած եմ,
Մօր կերած եմ,
Անուշ քրոջ թուցրած եմ:

Այս երգը կրկնեցին երեխայական մի քանի այլ ձայներ, որոնց մասին կիսաքուն Ալէքսանդրը անկարող էր իրեն հաշիւ տալ: Այս երգին հետևեցին ուրիշ երգեր:

Մէկը սկսեց.

Աղջիկ, աղջիկ,
Ոսկէ շղջիկ,
Առ քո տիկին
Գնա, խաղա՛,
Ալիւր մաղեմ
Գամ քեզ սլահեմ:

Միւսը շարունակեց.

Տղայ, տղայ,

Ոսկէ ջղաց,
Առ քո ճաներ
Գնա, խաղա,
Ալիւր մաղեմ,
Գամ քեզ պահեմ:

Մի ուրիշ ձայն սկսեց երգել.

Աղջիկ, աղջիկ,
Քարէ շղջիկ,
Մկան պոչիկ,
Շան պրծիկ,
Առ քո տիկին և այլն

Սրան պատասխանեց մի ուրիշը.

Տղաց, տղաց,
Փայտէ ջղաց,
Առ քո ճաներ և այլն.

Ապա՝ զրգուած ձայներ, կռիւ և յետոյ մի փոքրիկ աղջկայ աղաղակ, որ Ալեքսանդրին լիովին սթափեցրեց քնից: Նա իսկոյն տեղից վեր ցատկեց և առանց իրեն հաշիւ տալու, բնազդումից զրդւած, վազեց մանկան օգնելու:

Քարայրի վերը գտնուած աչքում խաղում էին մի քանի երեխոյց, տասներկսից մինչև վեց տարեկան. նրանցից մի տաս տարեկան տղայ բռնել էր իր հասակակից մի աղջկայ մաղերից և փոքրիկ բռունցքով խփում էր նրա գլխին, մինչդեռ աղջիկը կատաղած վազրի նման, թաթիկներով չանկուում էր նրա քիթ ու բերանը: Կռիւն ու աղմուկը և երկու կողմի լացը օդը բռնել էր: Ալեքսանդրը հազիւ կարողացաւ երեխաներին հեռացնել միմեանցից. գրկեց երկու կուռղներին էլ ու սկսեց համբուրելով խոստանալ, որ նրանց համար անուշեղէններ կը բերի: Մանուկները նոր ուզում էին, որ ձայները կտրեն, երբ մօտեցաւ նրանց մայրը՝ այդետիրոջ կինն ու բարկանալով երեխաների վրայ, իր շնորհակալութիւնը չափոնեց անծանօթ պարոնին: Այդ ժամանակ միւս կողմից լսեց այդեպանի գոռգոռոցը:

—Այ կնիկ, ի՞նչ ես այդ կոտորւածով զբաղւել, արի, է, տուններս քանդւեց, հացից կտրւեցինք:

Նրիտասարդ կինը էլ չսպասեց. վաղեց մարդու մօտ: Հետաքրքրւած Ալէքսանդրը հետեւեց նրան. հարիւր քայլ իրանից հեռու տեսաւ, որ վերից հոսող առւի թումբը պատառել է և զարնան հեղեղաջուրը ընթացքը ծռել է դէպի նախարարի այգին: Գլուխը կորցրած այգեպանը, բոլոր ոյժերը լարած, բահով ցելի բլիթները իրար ետեւից թափում էր ջրի առաջ, բայց հեղեղը խկոյն տանում էր գցածը և աւելի ու աւելի լայնացնում պատուածքը: Հեղեղը դեղին տիղմը քշում ածում էր զեղեցիկ մշակած մարգերը, ուր խնամող ձեռքերն արդէն հասցրել էին ամեն կանաչեղէն: Այգեպանը նայում էր իր աշխատանքի կորուստին և յուսահատած՝ ձեռքերը ծնկերին խփում: Նրբ տեսաւ Ալէքսանդրին, դարձաւ նրան պաղատանքով.

— Աղա ջան, աղաչում եմ քեզ, ի՞նչ կը լինի մի ըոպէ այգուց դուրս դաս ու ինձ համար մի բանւոր վարձես, որ գայ ինձ օգնի, ինչ գնով որ կուզի, թէ չէ— երեսաներս այս տարի սովից կը կոտորւին:

Ալէքսանդրը նկատեց այգեպանի խղճալի դրութիւնն ու խկոյն մտաբերեց, որ աշակերտ ժամանակ ամառներն ինքն էլ է այսպէս աշխատել: Յանկարծ նրա աչքն ընկաւ մի բահի, ձեռքն առաւ և առանց երկար մտածելու ոտները հանեց ու մտաւ ջրի մէջ: Նա իրեն խկոյն մոռացաւ և, ամբողջովին եռանդ կտրած, սկսեց մեծ մեծ ցելաբլիթներ ածել հեղեղի առաջ: Այգեպանը ուրախութիւնից սկսեց զոռզոռալ ու զւարճանալ. նրան հետեւեց Ալէքսանդրը, և երկուսն էլ լկեցցէ հա կեցցէ ասելով, զցում էին մեծ մեծ հողակոյտերը իրար վրայ, և մինչ դեռ ջուրը չէր կարողացել մէկի գցածը շարժել, միւսը արդէն նեցուկն էր հասցնում: Գործն առաջ դնաց, մանաւանդ՝ երբ այգեպանի կինը մի խուրձ խոտ բերաւ ու դրեց բանդը, իսկ բանւորները ցելա թափեցին խոտի վրայ: Ուրախացած այգեպանը մի յետ նայեց, տեսաւ ջրի սալաւանալն ու մարգերի անվնաս մնալը և, փառք տալով Աստուծոն, շարունակեց իր գործը: Զարմանքին և շնորհակալութեան չափ չկար, երբ գործից յետոյ խեղճ այգեպանն իմացաւ, որ իր կոպիտ աշխատանքին օգնողը մի համալսարանաւարտ երիտասարդ էր: Այլևս անկարող էր նրան ձեռքից բաց թողնել ու թոյլ տալ իր բարերարին, որ այսօր

իր հետ չճաշի: Զիջելով նրա թախանձանքին Ալէքսանդրը նրա հետ քաղաք գնաց: Այգեպանի, կնոջ ու երեխաների ուրախ պատմութիւնները այս օրուայ դէպքերի մասին նրան թոյլ չէին տալիս մտաբերել իր դրութիւնը. նա կամաց կամաց սկսել էր ընկերանալ նրանց երջանկութեանը: Ճաշը, որ պատրաստել էր տանը մնացած պառաւ մայրը, շատ համեղ էր, այդ բանին նպաստում էր մանաւանդ անկեղծիք գինին: Երջանիկ այգեպանը և ինքն էր խմում և խմացնում Ալէքսանդրին, որը միայն երեկոյեան դուրս եկաւ նրա տնից և գնաց Գէորգի բնակարանը: Գէորգը նկատելով Ալէքսանդրի երկար բացակայութիւնը դիմել էր օր. Մարիամին, որն այժմ նրա մօտ էր և երկսով նստած հեշտաեռի մօտ, դատում էին՝ ի՞նչ անեն իրենց բարեկամի համար: Նրանք վերջին ժամանակներն աւելի մտերմացել էին և աւելի ընտանեբար էին վարւում իրար հետ: Ալէքսանդրի գալը նրանց շատ ուրախացրեց. երեք բարեկամներն սկսեցին դատել սիրոյ, առաջադիմութեան, գիտութիւնների և արհեստների մասին, մինչև որ գիշերը բաւականին անցաւ, և երիտասարդները, օրիորդին ճանապարհ գցելուց յետոյ վերադարձան տուն ու Մորփէոսի գիրկն ընկան:

Օրուայ բացօդեայ աշխատանքից յոգնած Ալէքսանդրը քնել էր հանգիստ, խորը քնով և զարթնեց միայն այն ժամանակ, երբ Գէորգը արդէն դպրոց էր գնում: Նա իրեն առոյգ ու զւարթ էր զգում և անցեալ օրերի վճիռը միայն այն ժամանակ մտաբերեց, երբ արդէն պատրաստ էր դուրս գալու: Դուրս եկաւ պատշգամբի, որը պատած էր թթենիներով, որոնց խիտ տերևներից պատշգամբի վրայ տարածւել էր ոչ խոնաւ զով: Օղը պարզ էր ու մաքուր: Ալէքսանդրը սկսեց ծծել այդ կենդանարար ջերմ օդը. սկսեց դատել իր վճռի մասին և զգաց, որ ուղեղն այսօր աւելի կանոնաւոր է դատուի:

— Ինձ հարկաւոր է մեռնել, մտածում էր նա. այսինքն չլինել. շատ լաւ: Դիցուք թէ այժմ ես չկամ, դրանից ոչ մի բան դուրս չի գալ, բացի այն, որ ես բաւականութիւն տւած կը լինեմ իմ նսականութեան, այսինքն ինձ խզաւորած կը լինեմ տանջանքներից: Բայց աւելի լաւ չի լինի, որ ես ապրեմ և աանջւեմ, կամ դուցէ և չտանջւեմ: Ի՞նչ կարիք կայ մեռնելու, իրեն ոչնչա-

ցնելու, երբ կարելի է և կենդանի մեռեալ լինել. կամ, վերջապէս ինձ
համար միևնոյն չէ ապրել թէ մեռնել...

Նա վճռեց ապրել:

Դրանից յետոյ Ալէքսանդրը շատ շուտով թողեց Կովկասը և
անցաւ Տաճկահայաստան...

Վ Ե Ր Զ:

Ա Ր Ձ Ա Ն Ը

Շ Ա Ն Թ Ի

Մեղկ ու գրգռիչ դիրքով մը հանդարտ,
Քարէ մազերուն զանգուրներուն տակ,
Կանգնած է կինը անշարժ ու հպարտ
Իր մերկութեան մէջ անբիծ-սպիտակ.

Ու բիւրեղառատ լոյսէն կաջկլտուն
Ողորկ թւերը առաջ է պարզած.
Հմայիչ, քաշող ժպտով մը անհուն
Բացած է դիրկը հայեացքիս դիմաց.

Ե՛ս, այդ կանացի հպարտութեան քով,
Մինչ սէր կը խաղայ իր քօքէթ դէմքին,
Յանկարծ կը ցանկամ փարիմ տենչանքով
Իր խրոխտ, առույգ մարմարէ կրծքին:

1894 փետրւար Լայպցիկ.

*
* *

Շ Ա Ն Թ Ի

Սեղմէ՛ ձեռքս, իմ անգին,
Սեղմէ ուժգին ջերմ սիրով.
Գուցէ պահ մ'ալ իմ կեանքին
Աւելցնէ քու գորով:

Զուր. կը մեռնիմ դեռ չապրած,
Մինչ գործ տեսնել լոկ կ'ուզեմ,
Մինչ մտքերս հրահրած
Կեանքի գիրկը կը վաղեն:

Ո՛չ. չի կարծես կը վախնամ
Կեանքի վերջին այս խաղէն.
Այդ մեր ելքն է—ինչ վախնամ—
Զըզոյութեան դռներէն.

Սակայն դառն է. գիտես դուն
Թէ ի՞նչ մտքեր մէջս կան,
Ի՞նչ ներշնչանք, ի՞նչ ձգտում,
Ի՞նչ երազներ մոգական:

Եւ արդ՝ կեանքիս դեռ սեմին
Թողնեմ անուրջս այդ ամէն,
Եւ դեռ ոչինչ՝ ոչնչին
Երթամ փարթիմ աշխարհէն.

Ո՛հ, դեռ շուտ է, շուտ, հոգիս,
Թարմ արիւնս բոց է դեռ,
Ու դեռ ծանօթ չէ սրտիս
Անկարելին, վախն ու հեռ.

Դեռ հեռուէն ապագան
Կը նկարւի վառ ու պերճ,
Դեռ ուժերս ալ եռ կու գան...
Բայց շունչ մըն ալ՝ ու ալ վերջ.

Ու ալ կորած են անհետ
Ուժ, յոյս, տենչանքս ու մտքեր.
Բայց ո՛չ. տըւէք շունչս ետ
Ես ընելիք ունիմ դեռ...

...Եւ երագէս արթընցած
Բացւող լոյսին կը յառիմ.
Մնուշ արցունք կ'իջնայ ցած.
Ո՛հ, ես կ'ապրիմ, դեռ կ'ապրիմ:

1891 նոյեմբեր, Պոլիս.

ՄԵՐԿ ԴԵՐԻԺԸ

(ՏՈՒՐԻՍՈՒ յ ԻՉՈՂՈՒԹԻՆԻՅ)

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ

Ինչպէս շները, նոյնպէս և մուրացիկները Թէհրանում, ունին իրենց քաղաքամասը, որից այն կողմ անցնելու և մուրալու իրաւունք չունին մի առ ժամանակ: Այդ բաժանումը մի քանի ասից, ըստ երևոյթին, փոփոխութեան է ենթարկւում: Մի քաղաքամասի մուրացիկը, որ մի քանի ամիսներից ի վեր անդադար անցորդներին ձանձրացնում էր, չանկարձ մի օր էլ չկար և մի քանի օրից յետոյ պատահմամբ հանդիպում էի նրան բոլորովին ուրիշ թաղում:

Բայց ինչ որ շատ երկար էր նստում այդտեղ այն մերկ դէր-ւիշը, որին միշտ տեսնում էի Լալազարի փողոցի ծայրին, ձիաքար-շի վերջանալու կէտի մօտ պազած:

Նստել է պատի տակ, աւստրիական դեսպանատան կողքին՝ եթէ փողոցը քիչ չոր է: Եթէ շատ ցել է լինում, բարձրանում է Լալազարի այգու պատից դուրս ցցւած մի պատւանդանի վրայ և նրա երկու ոտնաչափ լայնութիւնում կուչ է գալիս—մնում:

Փաթաթւած է մի վերարկուի մէջ: Ուրիշ հագուստ չունի: Առանց չափազանցութեան, այդ վերարկուն բաղկացած է հարիւր տեսակ ամեն ձևի, ամեն գոյնի և ամեն մեծութեան կարկտաննե-րից, որոնք միմեանց են կցած հաստ թելերով: Դէրւիշական վերար-կու է և իրենք դէրւիշներն են շինում: «Հզարմիյա» են կոչում նրան:

Երբեմն, երբ տեղաւորւելու համար՝ բաց է անում վերար-

կուն, երևում է նրա բոլորովին մերկ անդամները սևացած ու կապտած ցրտից ու կեղտից:

Գլխին ունի թասաձև, սևացած թաղեայ գլխարկ, որի տակից զէպի նեղ ճակատն ու քունքերն են իջնում ալեխառն ու միմեանց կպած մազեր:

Դէմքը փոքր է ու կարճ, աչքերը խոր և երազող. կարծես նայում է, բայց չէ տեսնում: Խիստ մոգոյն է, ձեռքերն ու ոտները նիհարացել՝ ոսկող են կտրել, մոմիացի նման եղել. իսկ մորուքն ու բեխերը միմեանց խառնել՝ անհետացրել են շրթունքները իրենց մէջ:

Միշտ պպղած է, տեղիցը չէ շարժւում: Եւ որովհետեւ ցուրտ է, ունի ծնկների վրայ, երկու ձեռքով բռնած՝ հողէ մի փոքրիկ կրակարան, որի մէջ, մօտակայ հացթուխից առած մի բուռ կրակը նա աշխատում է միշտ վառ պահել, տաքութիւն ունենալու համար:

Երբ մի օր էլ անցնում էի կողքից, կանգ առի քիչ և ուզեցի տեսնել թէ ինչ էր անում այդ ալլանդակ դէրէիշը:

Ձէր աղօթում. ոչ էլ երգում էր. անցորդներ շատ կային, բայց ողորմութիւն իսկ չէր հայցում: Զգւած ու խամրած հայեացքով դիտում էր և չէր տեսնում: Եւ անցորդներն անցնելիս յաճախ նրան էին նետում մի սև փող: Դրամը ընկնում էր կողքին՝ կամ գոգը: Ձէր շարժւում. թողնում էր որ հաւաքւի:

Երբ մօտեցայ, զգաց հայեացքս. ծանրութեամբ զուլիւ բարձրացրեց: Հազիւ նշմարւող հեզնականի նման մի ժպիտ սահեց դէմքի վրայ, աչքերի անկիւններում:

— Դու դերէիշ ես, հարցրի:

Գլխովը բացասական նշան արաւ և վերարկուն լայն բաց արաւ: Լիովին մերկ էր. կրակարանը աշխատեց դնել ոտների արանքում. կկգել էր: Յաջողւեց վերջապէս, տեղաւորւեց, ծածկեց ներսում կրակարանը քղանցքներով և կիսախուփ աչքերը նորից ինձ վրայ բևեռեց:

— Սփիօն ես ծխում կարծեմ. հարցրի ես:

Գլխովը այս անգամ զրական նշան արաւ: Եւ զննում էր ինձ. ոչինչ չէր խնդրում:

Մի քանի րոպէ լուռ նայելուց յետոյ, յանկարծ ասաց մի խուլ, անդնդային ձայնով.

—Ձեր երկրումն էլ աֆիօն ծխում են:

—Ո՛չ... դա թոյն է. մեզնում մարդիկ չեն սիրում իրենք իրենց թիւնաւորել:

Ժպտեց և ասաց.

—Ուրեմն ձեր երկրում մարդիկ ցաւեր չունին:

—Ի՞նչու չէ. բայց մի՞թէ հարկաւոր է աֆիօն ծխել, երբ մարդ ցաւեր ունի:

—Դու սկի ծխե՛լ ես աֆիօն.

—Օ՛, ո՛չ...

—Ուրեմն չես կարող հասկանալ: Բայց գուցէ լսել ես, որ ծխողը փոխադրում է մի երազի երջանիկ աշխարհ, ուր ցնդում են նրա բոլոր վշտերն, ուր նա ազատ է թշուառութիւնից, տանջանքից... Այդ չգիտե՞ս դու...

—Այդպիսով ուրեմն դուք ձեզ մխիթարում էք:

—Ո՛չ, թէ մխիթարում ենք, այլ աշխատում ենք մոռանալ... Մոռանալ... քիչ բան կայ մոռանալու...

Այդ միջոցին մի աղմուկ բարձրացաւ փողոցում: Հեռուից նախ երևացին դէպի մեզ արշաւող վեց պարսիկ ձիաւորներ երկու կարգ շարւած, իսկ նրանց ետեւից սլանում էր չորս ձի լծւած մի բաց կառք, որի մէջ փքւած բազմել էր մի պարսիկ ազնւական, հագած թիրմայի թանգագին շալից շքեղ մուշտակ:

Մի խումբ աղքատներ ցնցոտիներով—կանայք կիսամերկ, մանուկներ՝ ցեխաթաթախ, սրթսրթալով, ատամները կարկափելով—վազում էին կառքի երկու կողմից՝ ձեռքերը պարզած, աղաչաւոր ձայներով.

—Աղա ջան, մի դրամ...

—Տէր իշխան, մի սև փող...

Ժողովուրդը ճանապարհ էր տւել. կառքը սրանում էր. ցընցոտիներով տասնաւոր մուրացկանները ճղփացնելով ցեխն ու ջուրը՝ վազում էին և ազնւականը փքւած՝ դիտում էր անհոգութեամբ այդ բոլորը:

Մերկ դէրժիշը ինձ նայեց, յետոյ ազնւականին և ասաց.

—Հարկ չէ մոռանալ այդ... կարելի՞ է առանց աֆիօնի...

Մի քիչ լռեց. յետոյ յանկարծ աչքերը փայլեցին.

—Մեր նահանգապետն է, շարունակեց նա—երկիրը հարիւր հազարով գնել է, որ երկու հարիւր հազար շահի... և ահա թէ որպէս է շահում... Հարկաւոր չէ՞ ծխել: Ինձ երբեմն թւում է, որ այս բոլորը երազ է և որ երբ աֆիօն եմ ծխում, այն ժամանակ միայն մտնում եմ իրական կեանքի մէջ, այն ժամանակ միայն զարթնում եմ քնից... Օ՛խ, ծխիր աֆիօն, տէր, և պիտի տեսնես թէ որպէս կը մոռանաս այդ բոլորը. այդ ցաւերն ու անիրաւութիւնը... Փողոցի մէջ, պատերի տակ, ցեխի անկողնի վրայ է որ պառկում են այդ ամէնքը, իսկ նրանցով հարստացողը՝ թիրմացի շալի մուշտակով է զբօսնում. .

Յետոյ մի դանդաղ ակնարկ էլ ձգեց քիչ-քիչ ետ մնացող մուրացիկների վրայ, սլացող անցնող կառքին, և, երբ կձկւում էր վերարկուով, ասաց.

—Կեանքը, երջանկութիւնը միմիայն քնելու մէջն է. իսկ այս բոլորը երազ է, վատ կոչըմար... Անցիր, տէր, մի խանգարիր քնելու...

Ու ամփոփւած, գլուխը խոնարհած՝ անշարժացաւ:

Երբ վերադառնում էի, դէրուիշը միշտ նոյն տեղն էր. միշտ անշարժ, գլուխը կրծքի վրայ, ինքնամոռացութեան մէջ...

ՍՏՐԿԻ ԵՐԱԶԸ

Հ. Վ. ԼՈՆԳՖԷԼԼՕՒ—Անգլ. թարգմ. Յակ. Տէր-Գէորգեանի

The slaves dream

H. W. Longfellow

Նա դեռ չը հնձած՝ բրնձենու մօտին
Յողնած թեք ընկաւ, մանգաղը ձեռքին.
Այրւած կուրծքը բաց, իսկ կոպիտ մազերն
Խոր թաղւած էին աւազի միջին.
Եւ աղօտ կերպով, որպէս մի տեսիլ,
Տեսնում է նա իւր հայրենի երկիր:

Տեսնում է ինպէս շուրջը դաշտերում,
Հպարտ, երկնագոյն Նիգէրն է հոսում.
Կարգերով շարւած արմատների տակ,
Որպէս թագաւոր շրջում էր սղատ.
Եւ սարից իջնող կարաւանների
Թոյլ զոզան շիւնը ականջին հասաւ:

Տեսաւ սևաշեւ նա իւր թագուհուն,
Իւր զաւակների մէջ տեղը կանգնած.
Փարւում են իրան, գրկում, համբուրում,
Փոքրիկ թաթիկներ զէպի նա պարզած.
Եւ տաք արցունքներ, քնածի աչքերից,
Թրջում են աւազն ուրախութիւնից:

¹⁾ Մանօ. Լոնգֆելլօ—Հիւս.—Ամերիկացի հռչակաւոր բանաստեղծն է (Ծն. 1807, † 1882). Այս ոտանաւորում խօսքը Աֆրիկացի Լիբերիա երկրից Ամերիկա տարած նեգրների մասին է, որոնք ստրուկներ էին Հիւս. Ամերիկացի հարաւային նահանգներում, և որոնց ազատութեան համար եղաւ Հիւս. Ամերիկացի ներքին ահեղ պատերազմը 1861—64 թթ., որ վերջացաւ լոգուտ ազատականների.—Նիգերը մեծ գետ է Աֆրիկայում, ստրուկների նախկին հայրենիքում:

Այնժամ մոլեգնած հեծնում է իւր ձին
 Եւ սլանում է Նիգէրի ափով—
 Սանձ, երախակալ—ողջ ոսկի էին.
 Եւ խրոխտ ճալթիւնով պատերազմական
 Ամեն մի բույէ նժուզի կողքին
 Ուժգին զարկում էր պողպատէ պատեանն:

Ապա արնագոյն գրօշակի նման
 Նորա առաջին մի թռչուն թռաւ.
 Եւ ամբողջ օրը փնտրում էր նորան
 Այն զաշտում—որտեղ ծաղկում է արմաւ,
 Մինչև որ տեսաւ Կաֆրերի հիւղերն,
 Մինչև վարդագոյն ովկեանը տեսաւ:

Գիշերն առիւծի լսեց մռնչիւնն
 Եւ բորենիի վայրի աղաղակ.
 Իսկ եղէգները գետաձին ջարդում
 Եւ պղտորում էր լուռ սահուն հոսանք.
 Եւ նա երազում, հպարտ, փառաւոր,
 Անցնում էր որպէս յաղթական զինւոր:

Խաւար անտառը բիւր լեզուներով
 Ազատութիւն էր կանչում բարձրաձայն.
 Եւ անապատում վայրենի ձայնով
 Խորշակն էր գոչում զազանի նման:
 Եւ փոթորկալից այդ եղանակին,
 Ուրախ, անցնում էր իւր քնի միջին:

Բայց նա չէր զգում ոչ տապը օրւան,
 Եւ ոչ էլ անգութ իւր տիրոջ մտրակ—
 Նա իր քնի մէջ հանդիպեց մահւան,
 Եւ գետին փռւեց իւր անշունչ դիակ:
 Իւր կապանքները հոգին խորտակեց
 Եւ մի կողմ նետեց:

ՀԱՒԱՏԱՐՄՈՒԹԻՒՆ

Բ. ԲԷՕՐՆՍՈՆԻ.—Թարգմ. օր. Հ. Նաբաթեանի

Դաշտավայրի վրայ, հեռու մ'իմ հայրենիքում մի ընտանիք էր ապրում, ուր կային մի տղամարդ, մի կին ու վեց տղայ։ Նրանք եռանդով աշխատում էին մշակել այն հողը, որ անմշակ էր թողած, մինչև որ մի դժբախտ զիպած վերջ դրաւ ամուսնու կեանքին ու կինը մնաց մենակ, ծանրաբեռնած դառն աշխատանքով ու վեց որդիներով. նա չկորցրեց իր արիութիւնը, այլ մօտեցնելով ամուսնու դագաղին իր երկու մեծ որդկերանց, ստիպեց նրանց երդելու հօր զիպով, որ միշտ կը հոգան իրանց կրտսեր եղբայրների մասին և ուժերը պատածին չափ միշտ կ'օգնեն նրանց։ Նրանք խոստացան և խօսքները հաստատ պահեցին մինչև ամենից կրտսերի մեծանալը։ Միայն այդ ժամանակ նրանք իրանց երգման տակից զուրս եկած համարեցին, և մեծն ամուսնացաւ մի այրի գեղջկուհու հետ, որ սեփականատէր գիւղացու կին էր. իսկ քիչ յետոյ էլ, երկրորդը պսակեց իր ունեւոր քենու հետ։

Մինչև այդ ժամանակ բոլորը հպատակում էին մեծ եղբայրներին, բայց այժմ պէտք է չորս եղբայրները կառավարէին տնային գործերը։ Նրանք եռանդով էին վերաբերում դէպի գործը։ Մանկութիւնից սովորել էին չբաժանել միմեանցից, լինել զոյգ-զոյգ, կամ չորսը միասին և այդպէս էլ շարունակում էին նրանք մինչև այժմ, նամանաւանդ՝ որ կարիք էին զգում փոխադարձ օգնութեան. նրանցից ոչ մէկը իր կարծիքը բարձրաձայն չէր յայտնում, մինչև հաստատ չիմանար միւս եղբայրների կարծիքը. և իսկապէս նրանք որոշ կարծիք չունէին էլ, մինչև որ միմեանց երեսի

չկարդային: Առանց հարց բարձրացնելու և երկար խօսելու նրանք լուռ համաձայնեցան չբաժանել իրարից բանի կենդանի կը լինի մայրը: Իսկ մայրն ինքը բոլորովին ուրիշ մտադրութիւն ունէր. նա իր կողմը քաշեց՝ համաձայնեցրեց իր երկու ամուսնացած որդիներին էլ: Վարելահողը այդ ժամանակ շատ մեծացաւ ու շատ լաւացաւ. մշակելու համար աւելի շատ մարդ էր հարկաւոր: Այդ պատճառով էլ մայրն առաջարկեց երկու մեծ որդիներանց առանձնանալ և նրանց բաժին տալուց յետոյ մնացած հողը բաժանեց միւս չորսի վերայ, այնպէս որ եղբայրներից երկուսը՝ միասին ստացան մնացածի մի կէսը, միւս երկուսը՝ միւս կէսը: Հին տան մօտ մտադիր էին շինել նորը: Եղբայրներից մի զոյգը կը տեղափոխուէր նոր տունը, իսկ միւսը՝ հին տան մէջ, մօր հետ կ'ապրէր: Բայց նոր տան մէջ բնակող եղբայրներից մէկը պէտք է ամուսնանար, որովհետեւ նրանց օգնական էր հարկաւոր թէ դաշտային գործերի և թէ ապրանքին նայելու համար: Եւ մայրն ասաց այն աղջակ անունը, որին ցանկանում էր իր հարսը դարձնել:

Այդ բանի դէմ ասելու ոչինչ չունէին նրանք: Հարկաւոր էր միայն առաջ վճռել այն հարցը թէ ո՞ր զոյգը պիտի դուրս գնար հին տնից և յետոյ՝ այդ երկուսից ո՞րը պիտի ամուսնանար: Ամենամեծն ասաւ, որ տեղափոխել համաձայն է, բայց ամուսնութիւնից բոլորովին հրաժարուում է: Նոյնը կրկնեցին և մնացած երեքը:

Վերջապէս նրանք համաձայնեցին մօր հետ, որ աւելի լաւ կը լինի հարցնեն աղջկան ու տեսնեն, թէ ո՞ւմ է նա ընտրում: Եւ ահա մի երեկոյ մայրը վերը — պանրի ամառնային գործարանում հարցրեց աղջկան թէ արդեօք նա չէր ցանկանալ տեղափոխուել ներքեւ՝ դաշտը իր որդիներանցից մէկի կինը լինելու համար: Օրիորդը ուրախութեամբ ընդունեց այդ առաջարկը: Բայց ջահիլներից որմն էր ցանկանում, այս էր բանը, որովհետեւ նա ինքը պիտի ընտրութիւն անէր: Նա ոչ մի կերպ չի կարող այդ ասել: Դեռ ևս դորա մասին չէր էլ մտածել:

Բայց թող մտածէ այժմ, որովհետեւ այդ հարցը յետաձգել չէ կարելի: Գուցէ ցանկանում է անդրանիկ որդուն, բայց այդ չի կարելի, որովհետեւ նա ուղղակի հրաժարուել է ամուսնանալուց: Այն ժամանակ օրիորդն ամենից փոքրիկին ընտրեց: Բայց մայրն ասաւ, որ

կրտսերի ամուսնանալը շատ տարօրինակ բան կը լինէր. չէ՞ որ նա ամենափոքրն է եղբայրների մէջ:

—Դէհ լաւ, ուրեմն թող նրանից մեծը լինի:

—Բայց ինչու մեծից յետոյ երկրորդը չլինի:

—Ախր ինչո՞ւ նա չլինի, պատասխանեց օրիորդը:

Բանն այն էր, որ հէնց ինքն էլ նրա վրայ էր մտածում անդադար: Մայրը, հէնց որ մեծ որդին մերժեց ամուսնանալ, իսկոյն գլխի ընկաւ, որ երկրորդ որդին և աղջիկը իրար դուր են եկել: Այդպիսով էր որ երկրորդը ամուսնացաւ աղջկայ հետ, իսկ մեծը նրա հետ տեղափոխւեց: Կողմնակի ոչ մի մարդ իսկի չէր կարող իմանալ թէ ինչպէս են նոքա բաժանել կայքը, որովհետեւ առաջւայ պէս գործում էին միասին ու բերքերը տանում մերթ մէկի, մերթ միւսի շտեմարանը:

Քիչ ժամանակից յետոյ մայրը զգաց, որ վատառողջ է. նա հանգստանալու կարիք ունէր: Դրա պատճառով էլ որդիները վըճռեցին վարձել այն աղջկան, որ շուտ-շուտ գալիս էր նրանց մօտաշխատելու: Վճռի գործադրելը յանձնեցին կրտսերին, որովհետեւ նա ամենից լաւ էր ճանաչում աղջկան: Միւս օրը՝ երբ նրանք միասին տերեւ հաւաքելու լինէին՝ կրտսերը պիտի խօսէր նրա հետ այդ բանի մասին: Բայց ինչպէս երևում էր, կրտսերը վաղուց գաղտնապէս սիրում էր նրան. որովհետեւ երբ սկսեց աղջկան հարցնել, այնպէս օտարօտի կերպով հարցրաւ, որ օրիորդը կարծելով թէ իր ձեռքն է խնդրում, իսկոյն յայտնեց իր համաձայնութիւնը: Երիտասարդը վախեցաւ. իսկոյն զնաց մեծ եղբայրների մօտ և պատմեց իր անշնորհք վարմունքը. բոլորն էլ մտածմունքի մէջ ընկան և ոչ մէկն էլ է չէր վստահանում բերան բանալ: Իսկ երկրորդ եղբայրը կրտսերի դէմքի արտայայտութիւնից նկատեց, որ նա սիրում էր այդ աղջկան և հէնց դրա համար էր, որ վախեցել էր. նա զգում էր թէ ինչ վիճակ էր սպասում իրան—վիճակ՝ հասակն առած ամուսնի, որովհետեւ ամուսնանալ կարող էր միայն երկու եղբայրներից մէկը: Հեշտ չէր հաշտւել այդ մտքի հետ, որովհետեւ նա ինքն էլ ունէր մի սրտի մօտ արարած. բայց ի՞նչ անէր այդ դէպքում: Եւ ահա, առաջ բերանը նա բաց արաւ: «Աւելի լաւ կը լինի, որ աղջիկը մեր տանը հարս լինի» ասաւ նա, որովհետեւ այն ժամանակ նրա վրայ աւելի կարելի է

յոյս դնելու: Հէնց որ նա արտասանեց այդ խօսքերը, եղբայրները համաձայնեցին նրա հետ և վճռեցին գնալ իրանց մօր մօտ ու նրա համաձայնութիւնն ստանալ: Բայց երբ տուն եկան, տեսան որ մայրը սաստիկ հիւանդ է: Մնում էր սպասել, մինչև մայրը կ'առողջանար: Բայց որովհետև նրա առողջանալը չէր երևում, ուստի եղբայրներն էլի հաւաքեցին ընդհանուր խորհրդի: Այստեղ կըրտսերն ասաւ. քանի դեռ մայրը հիւանդ, անկողնի մէջ պառկած է, տան մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չպիտի մտցնէի, որովհետև աղջիկն առանց այդ էլ հիւանդի մօտ շատ գործ կ'ունենայ:

Տասնուվեց տարի պառկած մնաց հիւանդ մայրը: Տասնուվեց տարի հարսնացուն լուռ ու համբերութեամբ հոգ էր տանում հիւանդ մօր վրայ: Տասնուվեց տարի շարունակ ամեն երեկոյ բոլոր որդիները ժողովում էին իրանց մօր անկողնի շուրջն աղօթելու, իսկ կիւրակի օրերը նրանց ընկերանում էին և երկու մեծ եղբայրները: Մայրը խնդրում էր այդ ժամերին չմոռնալ այն աղջկան, որ այնքան ժամանակ հոգացել էր իր վրայ: Նրանք հասկացան մօր միտքը և խոստացան կատարել նորա խնդիրքը: Այդ տասնուվեց տարւայ ընթացքում նա օրհնում էր իր հիւանդութիւնը, որովհետև հիւանդութիւնը նրան առիթ տաւ լիովին վայելելու մայր լինելու քաղցրութիւնը: Ամեն անգամ որդիներին տեսնելիս նա յայտնում էր իր շնորհակալութիւնը. նոյնը արաւ և վերջին անգամ:

Երբ վաղճանեց, վեց որդիներն ուսերի վրայ տարան մօր դագաղը դէպի հանգստարան: Տեղական սովորութեան համեմատ որդիներն էլ էին յուղարկաւորում հանգուցեալներին. բայց այս անգամ պառաւին յուղարկաւորում էր ամբողջ գիւղը՝ կանայք, մարդիկ, բոլորը ուժեր կարող էին տանից դուրս գալ, մինչև իսկ մանուկներ: Առջևից գնում էր ժամկոչը իբր երգիչ. յետոյ վեց որդիները դագաղն ուսերին, իսկ նոցա ետևից բոլոր գիւղացիք: Ամենքը երգում էին, և նրանց երգը ցրում էր հեռու, օդի մէջ: Եւ երբ դիակը հողին յանձնեցին ու որդիները լցրին գերեզմանը, թափօրն ուղղւեց դէպի եկեղեցին, որովհետև այդ օրը կրտսեր եղբայրը պէտք է ամուսնանար իր սիրած աղջկայ հետ: Եղբայրները այդպէս կամեցան, որովհետև մէկը միւսի հետ սերտ կապ ունէր: Եկեղեցում քահանան—իմ հանգուցեալ հայրը—խօսեց հաւատարմութեան մասին և ինձ, որ պատահաբար այդ դէպքին ներկայ էի, երբ դուրս եկայ եկեղեցուց, թւում էր, որ սար, ձոր և շրջապատող բնութեան ամբողջ վեհութիւնը, բոլորն էլ ձուլւում էին այս խօսքի հետ—
«հաւատարմութիւն»:

ԽՈՐՏԱԿԻԱԾ ԿԵԱՆՔ

Վ Է Պ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑԻ

(Շարունակութիւն ¹)

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՅՈՅՍԵՐ ԵՒ ԵՐԱԶՆԵՐ

VIII

Ամառայ սկիզբն էր:

Զառիկեանին յանձնւած ուսումնարանում քննութիւնները արդէն վերջացած էին: Գարեգինը և քոյրը դպրոցական աշխատանքից բոլորովին ազատ էին և հանգստանում էին:

Զրպարտիչը արձակեց, և նորան չկարողացան պաշտպանել ոչ «Փամանակի» մի շարք փաստաբանութիւնները, ոչ հոգաբարձուներից մէկի յամառութիւնը: Հետեւեալ տարւայ համար ուսուցչական խումբը պիտի մնար անփոփոխ: Հարկաւոր էր միայն հրաւիրել մի ուրիշին՝ հրաժարեցրածի փոխարէն:

Միակ հոգսը, որ զբաղեցնում էր այժմ Զառիկեաններին, ամարանոցի խնդիրն էր: Այդ հարցն էլ շուտով իւր լուծումը ստա-

¹) Տէս «Մուրճ» 1897 թ. № 1, 2—3, 4.

ցաւ՝ շնորհիւ օր. Աշխէնի, որը առհասարակ չէր սիրում յոգնեցնել իւր ուղեղը անվճռական, երերուն դուրսեան մէջ:

Տարեդարձի երեկոյից յետոյ, օր. Զառիկեանի և օր. Վարթումեանի մէջ եղած բարեկամութիւնը աւելի ջերմութիւն ստացաւ: Գարեգինի քոյրը սիրեց իւր ընկերուհուն: Կարծես նորա սիրտը վկայում էր, որ նա մի ժամանակ ուրախութիւն պիտի բերէ Զառիկեանների ընտանիքին: Նա յաճախ երթեկեկում էր Վարթումեանների մօտ: Օր. Մարիամի համար շարունակ ընթերցանութեան գրքեր էր տանում կարդալու: Այգլիսի ծառայութեան համար պատրաստ էր տնային համեստ գրադարանը—քրոջ և եղբօր վաստակի արդիւնքը:

Մի օր էլ նա գնաց իւր ընկերուհու մօտ՝ յատկապէս մի նպատակով՝ խորհրդակցելու այն մասին, թէ որ ամբարնոցը գնան, որպէս զի միասին անցկացնեն ամառը:

Նախասենեկում նորա առաջ դուրս եկաւ Սերեօթան, Մարիամի եղբայրը, և Սուսաննան, նորա քոյրը, չորս հինգ տարեկան մի աղջիկ, որը կուկլայի պէս զուգւած էր և կուկլայի պէս սանրւած: Սերեօթան տասը տարեկան կը լինէր: Գիմնազիստի շորով էր: Գրաւիչ երես ունէր, որ աւելի գրաւիչ էին դարձնում երկու սեխալ՝ մէկը՝ վերի շրթունքին, միւսը՝ այտի վրայ: Արագաշարժ թարթիչներէն և վազվզող պսպղուն բիբերէն երևում էր, որ դա մի ժիր տղայ էր:

—Մարիամը տանն է? հարցրեց Աշխէնը բարեկամ թէ մէկին և թէ միւսին:

—Մարուսեան տանը չէ,—պատասխանեց գիմնազիստը ոռոսերէն և բաց արեց դահլիճի դուռը:

—Իսկ մայրիկը?

—Մայրիկը տանն է: Ես խօսոյն...

Եւ խօսքը չաւարտած՝ նա վազեց մօրը կանչելու: Սուսաննան էլ ուզեց վազել եղբօր ետեւից, բայց Աշխէնը պահեց նորան: Գնալով դահլիճ, նստեց, իւր մօտ քաշեց երեխային և սկսեց փայփայել նորան, շոյել զլուսը և ուսերին թափւած ապրեշու մազերը: Նա խօսեցնում էր երեխային և զարձանում:

Եկաւ տիկին Վարթումեանը՝ զլուսը կապած տեղական տա-

րազով և հագած միապաղաղ սև զգեստ. նա սգաւոր էր. ամուսինը վախճանել էր 7—8 ամիս առաջ:

Օր. Վարժումեանի հայրը հարուստ գաւառացի էր. պսակել էր Թիֆլիսում և վերջնականապէս հաստատուել այնտեղ: Նորա կենդանութեան օրով՝ այդ ընտանիքում տիրապետում էր բուրժուազական ոգի: Եգոիզմը նորա բնորոշ գիծն էր: Շքեղ զարդարել տունը տեղը, տարազին հետեւել, լաւ ուտել, լաւ խմել, մի խօսքով, լաւ ապրել—այդ էր անա ընտանիքի իդէալը: Մերձատրոնների և մօտ ծանօթների շրջանը նոյն նեղ և սահմանափակ հասկացողութիւններով էր սնուած, մեծացած: Ընդհանուր բարօրութեան, հասարակական շահերի մասին ոչոք երբէք չէր խօսում այնտեղ: Ընդհանուր քարօրութիւնն ասած խօսքը ժպիտ կը յարուցանէր այդ շրջանում, որ զիտէր ապրել միայն իւր վայելչութեան համար և ոչ մի առնչութիւն չունէր այն քաղաքակիրթ, իսկական լուսաւորութիւնը իւրացրած ընտիր դասակարգի հետ, որը, տիտանի նման, իւր ուսին դրած տանում է առաջդիմութեան ծանր, բայց ազնիւ և վսեմ գործը: Մարիամը դեռ ևս իսպառ ձուլւած չէր իւր միջավայրի հետ: Ձէ կարելի ասել, որ նորա հոգու լաւագոյն ձեւը տուեմները խեղուած լինէին, ո՛չ. բայց այդ շրջանը, ինչպէս պատուար, ձգւած էր նոցա շուրջը և կաշկանդում, խափանում էր նոցա ազատ ելքն ու թռիչքը: Հօր մահը կործանեց պատնէշը, և նա իրան աւելի ազատ զգաց իւր տան մէջ: Մայրը հասկացող կին էր և չէր կարող չզնահատել իւր աղջկայ խելքը և առողջ դատողութիւնը: Նա չկամեցաւ արգելք լինել Մարիամի առաջ, որը ձգտում էր այժմ դէպի մի ուրիշ, նոր շրջան, թէև այդ այնքան էլ հաճելի չէր ինքնագոհ և հպարտ ազգականներին:

Մինչև որ տիկինը և օրիորդը երկու բերան կը խօսէին իրար հետ, Մարիամն էլ եկաւ: Իւր ընկերուհուն նկատեց թէ չէ, շտապով նոտաները ձգեց դաշնամուրի վրայ և բացականչելով.

—Օ, Աշխէնը այստեղ է? վազեց նորա մօտ և երկու ձեռքի մէջ առնելով նորա մատները՝ նստեց կողքին: Այս քանի օր է չես երևում? շարունակեց նա: Որտեղ էիր? Ինչու չէիր գալիս?

Եւ ընկերուհիները ուրախ ժպիտով նայում էին իրար երեսի:

—Քննութիւններով էի զբաղւած,—պատասխանեց օր. Զառիկեանը:

—Քննութիւններով? Երբ կը վերջանան ձեր քննութիւնները?

—Արդէն վերջացել են: Այժմ մենք ազատ ենք և ամարանոց գնալու մասին ենք մտածում:

—Որ ամարանոցը պիտի գնաք?

—Հէնց բանն էլ այդ է—հր ամարանոցը? Իսկն ասած, մենք էլ չգիտենք, որը ընտրենք: Դուք որտեղ պիտի լինիք ամառը?

Օր. Մարիամը ասաց, որ ամառը սովորաբար անց էին կացնում Կոջորում: Օր. Աշխէնը նկատեց, թէ այդ տեղը իրան շատ էլ դուր չէ գալիս: Յետոյ սկսեցին զանազան ամարանոցների անուններ յիշել. Բէլըջ Կլիւշ, Մանգլիս, Բորժոմ, Աբասթուման և այլն. ցոյց էին տալիս մէկի յարմարութիւնները, միւսի պակասութիւնները: Տիկին Վարթումեանը հռաւացաւ: Օր. Աշխէնը իրան աւելի ազատ զգաց և, առանց խօսակցութիւնը երկարացնելու, դիմեց ուղղակի իւր գալու նպատակին:

—Գիտես ինչ կայ, Մարիամ? Լաւ չէր լինիլ, եթէ մենք ամառը միասին անց կացնէինք?

Օր. Վարթումեանը յայտնեց, որ այդ մասին ինքն էլ մտածել է և հրքան ուրախ կը լինի, եթէ այդ յաջողի: Ընկերուհիները կանգ առան ամարանոցներից մէկի վրայ և վճռեցին անսպառ ճառ միասին լինել աշնտեղ ամառը:

Երբ օր. Զառիկեանը կամենում էր մեկնել, Մարիամը ասաց.

—Քո բերած գիրքը շատ լաւն է: Հաւանեցի: Միայն մի քանի դժւար բառեր կան, ես չհասկացայ:

Պատուհանի վրայից վերցրեց ձեռքի աքաղաղը, բաց արեց գիրքը, միջից հանեց մի թղթի կտոր, որտեղ նշանակւած էին չհասկացւած բառերը: Օր. Աշխէնը իւրաքանչիւր բառի դիմաց դրեց ուսներէն թարգմանութիւնը. միայն մի հատ բառ իրան էլ անձանթ էր, այն էլ խոստացաւ եղբորից հարցնել:

Օր. Վարթումեանը շնորհակալութիւն առաւ ընկերուհուց կրած նեղութեան համար, յետոյ ճանապարհեց նորան մինչև սանդուխների գլուխը, և, երբ նա իջաւ և, բաց անելով դուռը, ուղում էր դուրս գալ փողոց, ընկերուհին գոչեց վերելից.

—Բարեկիր մայրիկիդ և պարոն Գարեգինին:

—Աչքիս վրան,—պատասխանեց մեկնողը ժպտալով և, դուրս գալով փողոց, դուռը շրկացրեց ետեւից:

Այդ տեղից նա շտապեց դէպի տուն:

Գարեգինը, օգուտ քաղելով քրոջ և մօր բացակայութիւնից, գնացել էր Աշխէնի սենեակը, վերցրել էր գրասեղանի վրայից օր. Վարթումեանի լուսանկարը և աչքը դէմ արած նորա պատկերին՝ նայում էր և հիանում: Նորա սրտում յանկարծ մի ցանկութիւն յղացաւ—համբուրել այն սիրուն դէմքը: Բայց կարծես ինքն իրանից ամաչեց, և ետ տարաւ լուսանկարը: Սակայն իւր փափազին դիմադրելու ոյժ չունեցաւ: Մի երկու քայլ արեց դէպի լուսամուտը, նայեց չորս կողմը, ականջ դրեց—ոչ մի ձայն, ոչ մի շշուկ: Եւ ապա ետ գալով, սենեկի խորքում մօտեցրեց շրթունքին անկենդան պատկերը և նւաղեց երկարատեւ համբոյրի մէջ...

Այդ րոպէին մէկը արագ-արագ սկսեց բարձրանալ աստիճաններով: Գարեգինը ճանաչեց քրոջ ոտաձայնը: Շփոթեալ յանցաւորի պէս՝ նա տեղը դրեց լուսանկարը և շտապով դուրս ելաւ սենեկից:

Դահլիճումը հանդիպեց Աշխէնին, որի հայեացքը նորան խիստ կասկածելի թւաց: Միթէ քոյրը տեսած կը լինէր նորա գաղտագողի համբոյրը, որ նա դրոշմեց շրջանակի սառ ապակու վրայը...

—Ուրախացիր, Գարեգին,—խօսեց քոյրը,—Վարթումեանների հետ միասին պիտի անց կացնենք այս ամառը:

—Ի՞նչ ես ասում, Աշխէն? բացականչեց եղբայրը՝ չկարողանալով զսպել իւր ներքին գոհութիւնը:

Քոյրը հաւատացրեց եղբօրը, որ իւր ասածը ճիշտ է, ու քայլից դէպի իւր սենեակը: Բայց դրան մօտ յանկարծ նա կանգնեց, կարծես մի բան յիշեց, և, երեսը ետ դարձնելով եղբօր կողմը, ասաց.

—Հնչ, մոռացա՛յ ասել. Մարիամը քեզ բարնում է:

Ու մտաւ իւր սենեակը:

Գարեգինը դուրս եկաւ պատշգամբ և, անց ու դարձ անելով, սկսեց պատկերացնել երեակայութեան մէջ այն բոլոր զբօսանքները, քէֆերը և վայելչութիւնները, որ ստասում են իրան մօտ ապագայում: Բայց մտքերի խելը կտրւեց խկոյն, երբ երեաց Սեուհ

եանը: Նորա քայլաճիւղը ոլոր-մոլոր և ծոյլ էր այդ բոպէին. ինչ օտարութի բան. նորա աչքերում յոգնածութիւն, իսկ ճակատի ակօսների մէջ այնպիսի թախիժ էր նշմարւում, որ Գարեգինը միանգամայն զարմացաւ և ինքն իրան հարց տւեց. «Ինչ է պատահել այս մարդուն? կարծես մի բանից դժգոհ էր, կարծես, ինչ անում էր, ակամայ էր, ինչ խօսում էր, ակամայ էր»:

— Հը, ինչ է պատահել? Շատ տխուր ես երևում, — հարցրեց Զառիկեանը և, առանց սպասելու պատասխանի՝ դնաց զանիժ և, դուրս բերելով այնտեղից երկու աթոռ, առաջարկեց նորան նստել, ինքն էլ նստեց:

— Զգիտեմ, ճշմարիտ, — խօսեց Սեւոմեանը՝ մէջքը դէմ տալով աթոռի թիկունքին և անթարթ հայացքը նետելով դէպի ծռերի կատարները: Ապա երկար շունչ քաշեց և բոպէական լռութիւնից յետոյ՝ շարունակեց.

— Մի տեսակ ապաթիա է եկել վրաս. չեմ հասկանում ինչ բան է:

— Հօ տկար չես?

— Ո՛չ, բայց թոյլ եմ, թոյլ. շատ թոյլ եմ:

— Ուրեմն այս շոգերիցն է. խեղտիչ է օդը!

— Այո, սարսափելի տօթ է անում:

— Մենք շուտով կ'ազատենք այս տապ ու կրակից:

— Երբ էք գնում ամարանոց?

— Օրը դեռ որոշւած չէ: Բայց շատ շուտով:

— Գնացէք, գնացէք, քէֆ արէք, զարճացէք!... Իսկ ես կը մնամ այստեղ և թոքերս փոշիով կը լցնեմ...

— Հա, մի բան էի ուզում իմանալ: «Ճառագայթի» խմբադիրը երբ է գնում արտասահման?

— Կարծեմ, միւս շաբաթ:

— Երկար պիտի մնայ այնտեղ?

— Կարծեմ, երեք ամիս:

— Իսկ խմբադիրութիւնը ում է յանձնելու?

— Այդ չգիտեմ:

— Ինձ թւում է — քեզ կը յանձնէ:

— Տեսնենք... բայց Ազատեանը?

—Ա—զա—տեանը?

—Այո՛: Այդ զարմանալի է թուում?

—Միթէ այդքան պատասխանատու մի գործ նա կարող է յանձնել Ազատեանին?

—Ինչու չէ? Վերջին ժամանակներս նա շատ էր սիրում Ազատեանին: Իսկ Ազատեանը լաւ ուսումնասիրել է հաճոյանալու, մարդու սիրտ մտնելու բոլոր հնարները: Խմբագրի թոյլ տամարը նա գտել է և օգտուում է նորա թուլութիւնից: Նա իրան այնքան էլ լաւ չէ պահում...

—Ինչպէս թէ?... հարցրեց Զառիկեանը, աչքերը չռելով զարմանքից:

Բայց իզո՛ւր. աւելին իմանալ նորան չյաջողեց: Սեռմեանը չուզեց իւր միտքը պարզել: Կարծես սրտումը շատ բան կար դիզւած, բայց առայժմ թազուն էր պահում: Մերթ ակնարկներով էր նա խօսում, մերթ աչքերի բիբերը բարկութեամբ ոլորում յատակին, մերթ շրթունքը և այտերն էր ուռցնում և, ամեն ինչ ապագային թողնելով, կրկնում էր.

—Տեսնենք, տեսնենք:

Գարեգինը երկմտութեան և տարակուսանքի մէջ էր: Նորան թւաց, որ Սեռմեանի և «Ճառագայթի» խմբագրութեան միջև մի բան անցել է, բայց ինչ բան, այդ չկարողացաւ հասկանալ: Ուզեց հարց ու փորձ անել նորան իւր կասկածների մասին. բայց քոյրը այդ միջոցին եկաւ, և խօսակցութեան առարկան փոխեց: Հիւրին բարեկեղծ չետոյ՝ նա ասաց.

—Դիտէք, պարոն Սեռմեան, մենք այս քանի օրս պիտի մեկնենք ամառանոց:

—Ինչ կայ որ. շատ լաւ էք անում, — պատասխանեց Սեռմեանը, աշխատելով իրան ուրախ ձևացնել, որպէս զի աչքի չզարնէր իւր վշտի և օրիորդի ուրախութեան հակադրութիւնը:

—Իսկ զուք պիտի մնաք այստեղ? հարցրեց օրիորդը:

—Այո, կը մնամ:

—Ո՛հ, ինչեր պիտի անեմ այնտեղ, եթէ իմանաք!...

—Օ՛, ինչ ասել է հարկաւոր, — կատակեց եղբայրը: Սարեր պիտի շարժես տեղիցը!... Ընթերցանութեան համար տասնեակ

հաստ ու բարակ հատորներ է վերցնում հետը, և միամտաբար կարծում է, թէ պիտի կարողանայ կարդալ: Եթէ ծրագրիդ մի երրորդ մասն էլ իրագործես, Աշխէն, ես քեզ այն ժամանակ բրաւ կ'ասեմ:

—Այ, կը տեսնենք: Դու կարծում ես, քեզ նման ծոյլ եմ: Ո՛չ, ներեցէք, ես քեզ պէս չեմ: Ես մի բան որ սկսեցի, պէտք է վերջացնեմ: Կիսատ թողնելը ինձ համար մահ է: Գիտէք, պարոն Սևումեան, ժողովրդական ընթերցանութեան համար սա մի բան է սկսել, վէպ է, հեքեաթ է, ինչ է, չգիտեմ: Լ ահա մի տարի է...

—Այդ ինձ յայտնի է, ժպտալով պատասխանեց Սևումեանը:

—Մի ամբողջ տարի է,—շարունակեց օրիորդը աւելի տաքացած,—չարչարում է վրան, շաբաթներով ձգում, և այսպիսով մինչ օրս դեռ չէ աւարտել: Կարծում էք, ժամանակ չունի? Այդ ծիծաղելի կը լինէր: Ոչ, ծուլութիւնից է, ծուլութիւնից!

—Ինչ կայ շտապելու? Փլեգմատիկաբար ասաց եղբայրը: —Աշխարհին պիտի զարմացնեմ իմ գրածքով, ինչ է?

—Օրիորդ Աշխէնը շատ իրաւացի է,—խօսեց Սևումեանը: Եթէ ամբարնոցային կեանքի ամենսոսկապատուոր պայմանների մէջ, բնութեան գեղեցիկ տեսարանների առաջ չկարողանաս վերջացնել քո երկասիրութիւնը, աւելի լաւ է ուրեմն դրիչդ վայր դնես և ոչինչ չգրես այլ ևս!

—Աչքիս վրան,—պատասխանեց Գարեգինը կատակով:

—Նայիր, Գարեգին,—շարունակեց Սևումեանը,—երբ դուք ամբարնոցից վերադառնաք, ես պիտի գամ քո հեղինակութիւնդ լսելու: Մի լաւ կոթոց էլ պիտի գրեմ «Ճառագայթի» մէջ:

—Խօսք եմ տալիս,—նորից կատակեց Զառիկեանը, դիւի խոնարհ շարժումով:

«Ճառագայթի» անունը յիշեցրեց օրիորդին մի յօդած, որ նա կարդացել էր վերջընթեր համարում: Յօդածի հեղինակը Ազատեանն էր և կրում էր հետեւեալ վերնագիրը. «Կինը Եւրոպայում և կինը Ասիայում»: Դորա առիթով օրիորդը յայտնեց իւր հիացքը: Սևումեանի դէմքին հեգնական ժպիտ երևաց:

—Այդ յօդածը,—ասաց նա,—ինքնուրոյն չէ, այլ քաղածք է մի օտար ամսագրից:

—Մի՞թէ? Ես կարծեցի Ազատեանի սեփական մտքերն են: Բայց

հարկաւոր էր մատնանիշ անել այն հեղինակի վրայ, ումնից օգտու-
ւել է:

—Ի հարկէ,—նկատեց եղբայրը: Դա մի տեսակ օշինքադու-
թիւն է, որ մեր մամուլի մէջ յաճախ կրկնուում է: Դա վատ բան
է և ցոյց է տալիս ոչ միայն մարդու անբարեխղճութիւնը՝ և շի-
տակութեան բացակայութիւնը, այլ և նորա ողորմելի անաւագու-
թիւնը: Դա մի ծաղր է հրապարակաստութեան վրայ!...

Այդ նիւթի վրայ զեռ էլի երկար խօսեցին: Սեռմեանի թա-
խիծը ցրւեց, և նա հեռացաւ Զառիկեանների մօտից թեթեւացած
սրտով:

Երեկոյեան նոցա մօտ եկաւ Ոսկերչեանը: Բոլորեքեան սեղա-
նատանը նստած՝ խորհուրդ էին անում իրանց անելիքի մասին՝
երբ ճանապարհ ընկնեն, ինչ իրեղէններ վերցնեն հասները աճա-
րանոց տանելու համար, ինչ չվերցնեն, քանի կառք վարձեն և
այլն և այլն:

—Կը ներէք ինձ տարածում այցելութեանս համար,—ասաց
Սրտաշէսը և ձեռք տւելի իւրաքանչիւրին՝ սկսած տիկին Զառիկեա-
նից մինչև վոքրիկ Երևանդը: Ես եկել եմ ձեզ տեսնելու, որովհե-
տեւ վաղը ես գնում եմ:

—Այդ ուր? հարցրին քոյր ու եղբայր համարեա միաբերան:

—Իմ ծննդավայրը:

—Այդ ինչ անսպասելի և շուտափոյթ վճիռ է! Նկատեց օրի-
որդը ծիծաղելով:

—Հօրիցս երէկ նամակ ստացայ,—պատասխանեց Ոսկերչեանը,
նայելով օրիորդի երեսին և ձեռքով շոյելով Երևանդի գլուխը:
Գրում է, որ անպատճառ գնամ: Դէ, ի հարկէ, ծեր մարդ է. քանի
տարի է չէ տեսած որդուն. բնական է, որ կարօտած լինի ինձ:

—Բայց նայիր,—ասաց օրիորդը կատակելով և մատը թափ
տալով Սրտաշէսի վրայ. չմոռնաւ մեզ համար չոր միդ բերել
հեռդ! Դու գիտես, որ քո հայրենիքի չոր միդը ես շատ սի-
րում եմ:

—Օ, անպատճառ, անպատճառ! Այն էլ մեր այգու ամենալին-
տիր պտուղներից:

—Ի հարկէ, մեզ նամակ կը գրես? հարցրեց Գարեգինը:

—Իսկ ձեր հասցէն?

—Դեռ չեմ կարող ասել: Բայց տեղ հասնենք թէ չէ, ամարանոցից մի բաց նամակ կ'ուղարկեմ անմիջապէս և հասցէս կը հաղորդեմ:

—Շնոր լաւ... Բայց զիտէք, ես այնքան ուրախ եմ, որ պիտի գնամ! Երբ մարդ տարիներով իւր ծննդավայրը չէ տեսնում, կարօտում է: Իսկն ասած, հօրս էլ սաստիկ ուզում եմ տեսնել: Օ, նա հիմա ով զիտէ, ինչքան ծերացած կը լինի! Հն. մէկ կամ երկու ներկայացում էլ կը տամ այնտեղ, ոյժերս կը փորձեմ...

—Գիտես, Արտաշէս, Վարժումեաններն էլ մեզ հետ միւսնոյն ամարանոցն են գնալու:

—Ինչ ես ասում, Աշխէն? Հիացմունքով բացականչեց Ոսկերչեանը: Երանի ձեզ! Լաւ ժամանակ կ'անցկացնէք այնտեղ. ես երեւակայում եմ...

—Օհօ, այս ինչ բաներ է գնել Արտաշէսը? գոչեց օր. Աշխէնը, բաց անելով թղթի մէջ փաթթած մի պարիկ և մի մօրուք:

Մենքը ծիծաղեցին: Իսկ երբ Ոսկերչեանը յարմարեցրեց իւր գլխին կեղծամը և ծնօտին՝ մօրուքը և կերպարանափոխւած սենեկի մէջտեղը կանգնեց, ընդհանուր քրքիջ բարձրացաւ: Երւանդը սըրտանց քչքչում էր:

Արտաշէսը բացատրեց, թէ ինչի համար, որտեղ և քանիսով է գնել այդ զերասանական պարագաները: Մի ուրիշ փաթթոցի մէջ էլ քթախոտ էր, որ նա առել էր հօր համար տանելու իւր հետ:

Կէս ժամից աւելի Ոսկերչեանը մնաց Զառիկեանների մօտ: Յետոյ վեր կացաւ, որպէս զի հրաժեշտ տայ:

—Ընթրիքը շուտով պատրաստ կը լինի, որդիս,—ասաց տիկին Զառիկեանը, տեղից բարձրանալով: Միասին ընթրիք կ'անենք, յետոյ կը գնաս:

—Ես ուրախութեամբ կը սպասէի: Բայց, զիտէք, իրեղէններս պիտի դարսեմ, չեմ ողանս կարգի բերեմ...

—Ինչ մեծ բան է? Կէս ժամուայ գործ է! ասաց օրիորդը:

—Նստիր,—բարեկամաբար հրամայեց Գարեգինը: Դատարկ բաներ ես խօսում:

Երւանդն էլ այդ րոպէին Արտաշէսի ծնկներից կտած՝ թախանձում էր, որ մնայ:

Ոսկերչեանը գլխարկը շարտեց պատուհանի վրայ, նստեց տեղը և արտասանեց.

—Գրողը տանի չեմոյանն էլ, իրեղէններն էլ! Ես մնացի: Դէ բերէք, բերէք ընթրիքը, մի լաւ քէֆ սարքենք! Գինին չմուսնաք! Ձեզ էլ, ինձ էլ բարի ճանապարհ պիտի մաղթենք!...

Այդ երեկոյ նոքա միասին ուրախ ժամանակ անցկացրին: Ոսկերչեանը գլուխը տաքացրեց, շաղակրատեց օրիորդի հետ, որովհետեւ երկուսն էլ շատախօսներ էին. յետոյ վեր կացաւ, հրաժեշտ տւեց և մեկնեց:

Գարեգինը և քոյրը խոստացան հետեւեալ օրը գնալ նորան ճանապարհ դնել, և կատարեցին իրանց խոստումը:

Շուտով Ձառիկեաններն էլ պատրաստեցին և ճանապարհ ընկան դէպի ամարանոց:

IX

Ամարանոցում Գարեգին Ձառիկեանը մի նամակ ստացաւ. Ոսկերչեանից:

Ահաւասիկ այդ նամակը բառ առ բառ:

«Սիրելի Գարեգին! Արդէն մի ամիս է ես այստեղ եմ: Հայրս առողջ է, բայց բաւական ծերացել է: Ժամանակս ընդհանրապէս վատ չէ անցնում: Բայց աւելի լաւ է բոլորը հանգամանօրէն պատմեմ: Դու էլ, խնդրեմ, համբերութիւն ունեցիր իմ երկար ու ձիգ գրութիւնը մինչև վերջ կարդալու:

Այո, հայրս շատ ծերացել է: Իւր հասակից աւելի մեծ է երևում: Մաղերը ճերմակել են, մարմինը նիհարել, մէջքը փոքր ինչ կռացել է: Երբ կառքիցը իջայ մեր տան դարպասի առջև և հօրս տեսայ այնքան փոխւած, սիրտս այնպէս վատացաւ, որ նկարագրել չեմ կարող: Ինչպիսի բուռն կարօտով նա ինձ իւր գիրկն առաւ, կրծքին սեղմեց, համբուրեց և, առանց մի բառ արտասանելու, սկսեց մղկտալ!... Ես ինձ չկարողացայ զսպել, ես էլ արտասուեցի: Դա առաջին անգամն էր, որ իմ հօր աչքին արտասուք էի նշմարում: Նա ցաւ չէր տեսել և լաց լինելու սովոր չէր: Ուրեմն որքան խորը պիտի լինէին վերջին տարիներում կրած վշտերը, որ օտարութիւնից վերադարձած որդուն զիմաւորելիս՝ նա

բոլոր էութեամբ սուղ ու ողբ դառնար՝ Անհուն ցնծութիւնը միացած էր այդ բոլորէին ամենադառը կսկիծի հետ։ Միայն երեկոյեան, ընթրիքի ժամանակ, երբ հայրս սկսեց մի առ մի պատմել այն ամենը, ինչ որ կատարել է մեր տանը իմ բացակայութեան միջոցին, ինձ այլ ևս հանելուկ չթւաց այն հանգամանքը, որ նա մտատանջութեան, վշտերի և զրկանքների պատճառով այնքան արագ ծերացել և ընկել էր։ Նախ՝ մօրս մահը հիմնովին ցնցել և թուլացրել է նորա մարմնի ամբողջ շինւածքը. յետոյ՝ մենակութիւնը, սրտամաշուկ, անսփոփ մենակութիւնը, և, վերջապէս, այն բոլոր նեղութիւնները, որոնք կապւած են աղքատութեան և մենակութեան հետ։ Քիչ չէ տանջել նորան և այն միտքը, որ նա այլ ևս ոչ մի հնար չէ գտնում միջոց տալու իւր քրդուն, որպէս զի կարողանայ իւր ուսումը աւարտել։

Գու չեա կարող երեակայել, սիրելի Գարեգին, թէ մինչ որ աստիճան խոցեց իմ սիրտը հօրս պատմած իրողութիւնը։ Հայրս բոլորովին աղքատացել է։ Քիչ է մնում խելագարւեմ, երբ մտածում եմ, որ այդ թշուառութեան պատճառը մասամբ ես եմ։ Այո, ես ինքս։ Քաղաքում նստած՝ ուրախ, անհոգ ապրում էի ինձ համար, երգում էի, պարում էի, ետ չէի մնում ընկերական քէֆերից, թատրոնից և այլ զւարճութիւններից, և, թեթևամտութեանս նայիր, գլխովս անգամ չէր անցնում, որ նոյն այդ ժամանակ իմ խեղճ հայրը իւր դողդոջուն ձեռքը պարզում է մի վաշխառուի առաջ, պարտք է վերցնում ահագին տոկոսներով, որպէս զի փող ուղարկի Թիֆլիս իմ վաճէլքների համար։ Քեզ էլ յայտնի է, բարեկամս, որ շուայլ ստահակներից չեմ Բայց այժմ, ծերունու դրութիւնը տեսնելուց յետոյ՝ ես անիծում եմ այն բոլոր զւարճութիւնները, որ ես ինձ թոյլ եմ տւել վաճելել իմ հօր դառն հոգսերի և զրկանքի հաշուով։

Իւր վաստակածը հայրս համարեա բոլորը ինձ վրայ է ծախսել։ Բայց այս դեռ բաւական չէ։ Մենք ունէինք մի այգի, որ, իրաւ արժէր տեսնել։ Նորանից ստացած եկամուտը բաւական էր լինում մեր ընտանիքի տարեկան ապրուստի համար։ Բայց ահա մի տարի է, որ այն այգին այլ ևս մերը չէ։ Հիմա նորա մէջ առօք փառօք շրջում է մի ուռած տրգած սարդ, մի այնպիսի սարդ, որ սատա-

նայի ցանց է հիւսել գիւղի շատ տների և այգիների վրայ և այդ ցանցի մէջ անկուշտ ծծում է խեղճ գիւղացիների արիւնը, քրտինքը և արտասուքը։ Երբ ես հօրս զարմանք յայտնեցի, թէ ինչու նա ինձ ոչինչ չէր գրել այդ մասին, նա պատասխանեց.

— Որդի՛ ջան, ես քեզ չուզեցի վշտացնել։ Պիտի մոռնա՞նք, ուսումդ մոռանալիք։ Իմ ցաւը ինձ հերիք էր։

Վերջապէս, ինչ գլուխդ ցաւացնեմ, սիրելի Գարեգին, մենք այժմ ետին չքաւորութեան մէջ ենք։

Դէ արի՛ աշուհհաւ ուսումդ շարունակիր։ Հեշտ է ասել. ուսումդ շարունակիր։ Բայց ինչ հողը տայ գլխին այն խեղճ կարօտեալը, որը չգիտէ թէ ինչ փողով և որտեղ պիտի ճաշէ վաղը? Իմ ուսման խնդիրը, բարեկամ, ընդ միշտ փակւած է, և այժմ աւելի, քան երբ և իցէ, ես ինձ բարոյապէս պարտաւոր եմ զգում հօրս առաջ նորան շուտափույթ օգնութեան հասնելու և սիրտը շահելու։ Անհրաժեշտ է, որ ես մի գործի կպչեմ։ Իսկ այդ գործը, ի հարկէ, ինչպէս քեզ էլ յայտնի է, թատրոնն է։ Ես սիրում եմ թատրոնը այնքան, որքան մարդ ընդունակ է սիրել մի ամենաթանկագին բան աշխարհիս երեսին։ Ես սիրում եմ թատրոնը աւելի, քան թէ կարող էի սիրել մի... հէնց թէկուզ օրիորդի։ Մի չաջող ներկայացումից ստացած էսթետիկական զւարճութիւնը ինձ համար աւելի բարձր գին ունի, քան թէ պատանեկան բոլոր վայելքները, երազները, անուրջները։ Դա այն ասպարէզն է, որի վրայ ես իմ կեանքս, հոգիս պիտի դնեմ։ Ես ինձ կոչւած եմ զգում դէպի այդ ասպարէզը։ Ես իմ մէջ զգում եմ... ոյժ, կարողութիւն։ Ես դեռ աւելին կ'ասեմ։ Բայց խնդրում եմ, յանուն մեր բարեկամութեան, ոչոքի ոչինչ չես ասիլ այս մասին։ Իմ արտիստական ընդունակութեանց մասին ես մեծ կարծիք ունիմ, և չեմ կամենում, մարդիկ այդ իմանան։ Աւելի լաւ է, որ ինքները տեսնեն։ Թող չասեն թէ ես անհամեստ եմ։ Անհամեստ եմ թէ ոչ, այդ չետոյ երևայ։ Ես իմ մէջ տեսնում եմ հանճարաւոր արտիստի բոլոր նշանները։ Ինձ թւում է, թէ ինձ փայլուն ապագայ է սպասում, և ես պիտի հռչակեմ մի ժամանակ, իբր հանճարեղ դերասան։ Ես այս էի միայն ցանկանում յայտնել։ Բայց նորից կրկնում եմ, այդ մասին ոչոքի ոչ մի խօսք!

Ես որքան կ'ուզէի նիւթապէս ապահովուած լինել! Դա շատ կարեւոր պայման է տաղանդի կանոնաւոր զարգացման համար: Բայց ինչ կարող եմ անել? Կամայ-ակամայ ես պիտի կրեմ վզիս մետաղի ծանր լուծը:

Միւս շարաթ ես մի ներկայացում պիտի տամ այստեղ: Տեսնենք որքան արդիւնք կը լինի: Բայց սորանից, ի սէր Աստուծոյ, դու չեզրակացնես, որ փողի հաշիւն է դրդել ինձ այս ներկայացումը կազմակերպելու: Ի հարկէ, այդ էլ կայ: Բայց առանց դորան էլ ներկայացումը պիտի կայանար: Ես կամենում եմ իմ ոյժերս առաջ այստեղ փորձել:

Ընտրել ենք Ռոմրագործի ընտանիքը: Կուսադոն, ինչ ասել կ'ուզէ, ես կը լինեմ ներկայացման մասնակցում են տեղիս ծխական դպրոցի ուսուցիչները, մի վարժուհի և ուրիշները:

Օգուտ եմ քաղում հանգամանքից, որպէս զի մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդեմ տեղիս երկսեռ դպրոցի ուսուցչական խմբի մասին:

Աւագ ուսուցիչը մի համակրելի անձնաւորութիւն է. ազնիւ, եռանդոտ, բայց քիչ թեթեւ մտածող: Ուշիուշով հետեւում է լրագրութեանը և հասարակական յիշատակում պատահող անցքերին: Այստեղից նա միշտ լուրեր և զանազան թղթակցութիւններ է մատակարարում ճառագայթս լրագրին. նկարագրում է զիւղական համայնքը, կենցաղը, նիստ ու կացը, զայրոյթ է յայտնում անհաւասար ամուսնութեան դէպքերի առիթով, շանթեր է արձակում վաշխառուների վրայ, ողբում է ժողովրդի տգիտութիւնը, մտրակում է նորա պակասութիւնները, նախապաշարմունքը և հրաւիրում է համալսարանականներին դէպի գաւառները, աւելացնելով, թէ հունձը շատ է, հնձորները—սակաւ:

Վարժուհին մի զրաւիչ օրիորդ է: Նա լաւ ճանաչում է Աշխէնին: Եթէ նորան չիչեցնես օր. Շուշանիկ Մակարեանի անունը, անշուշտ նա կը մտաբերէ իւր նախկին ընկերուհուն:

Աւագ ուսուցիչը, կարծեմ, սիրահարուած է նորա վրայ: Այդ երեւում է այն մեծ ուշադրութիւնից, որով նա հետամուտ է լինում օրիորդի ամեն մի խօսքին և շարժածքին, նորա յանկարծական գունամափութիւնից, որ իսկոյն արտայայտւում է երեսին նոցա

անակնկալ հանդիպումներից, ձայնի եղանակից, որով նա խօսում է նորա հետ, քնքոյշ հայեացքներից, որ նա ձգում է օրիորդի վրայ՝ հետը զրոյց անելիս:

Բայց ինձ թւում է, երիտասարդ պարոնը կասկածներից շատ է տանջւում: Կարծես նա ինքը հաւաստի չէ օրիորդի փոխադարձ սիրոյ մասին: Մի օր նորան կը տեսնես սաստիկ ուրախ, մի ուրիշ անգամ՝ խիստ տխուր: Երբէմն խօսք չի կարողանում գտնել նորան ըստ արժանոյն գնահատելու համար, մի ալլ անգամ վշտացած յայտնում է թէ՛

—Այդ օրիորդը մի հանելուկ է. նորա բնաւորութիւնից ես ոչինչ չեմ հասկանում!

Ինձ համար, սա՛յայն, գրեթէ միանգամայն պարզ է խեղճ սիրահարի մոտատանջութեան իսկական պատճառը: Բանը այն է, որ օրիորդը՝ ինչպէս ես նկատում եմ, վերին աստիճանի փոփոխամիտ է սիրոյ մէջ: Նա մի զարմանալի յատկութիւն ունի՝ հրապուրել ամենքին, ամենքին հաւասար յոյսեր տալ, բայց վերջնական յոյս և վերջնական սէր—ոչ ոքի: Այսօր նա մօտ է մէկի հետ, վաղը մի ուրիշի հետ: Այժմ՝ նա ինձ հետ կամենում է խաղալ նոյն խաղը, ինչ որ միւսների հետ: Բայց ես միշտ ինձ այնպէս եմ պահում, որ նա շատ հեռու չգնայ, որովհետեւ իմ սրտի մէջ նստած է արդէն մի աննման էակ, և կրճքիս տակ ազատ անկիւն չկայ ուրիշի համար, թէկուզ այդ ուրիշը լինէր մի նոր Հեղինէ: Մի խօսքով, այդ աղջիկը կամ սիրելու բնաւ ընդունակ չէ, կամ, ընդհակառակը, սիրելու սաստիկ մեծ պահանջ է զգում, բայց իւր սիրոյ արժանի առարկայ չէ կարողանում գտնել: Երկուսից մէկը: Ես կարծում եմ, երկրորդ ենթացողութիւնը աւելի ճիշտ է: Անկարելի բան է, որ մի մատղաշ աղջիկ՝ վառվռուն հասակի մէջ, մի օրիորդ, որի անունը այնքան սիրով են արտասանում աշակերտուհիները, որը միշտ շրջապատւած է զգուշ մանուկներով, անկարելի բան է, ասում եմ, որ մի այդպիսի հարուստ սիրտ սիրելու, չափշտակելու ընդունակ չլինի: Ես համոզւած եմ, որ եթէ նա կամենայ թողնել տեղիս զպրօքը և հեռանալ, սանուհիները լացով կը ճանապարհեն նորան, իսկ մայրերը՝ ավստանքով:

Ահա այս օրիորդը պիտի կատարէ Ռոզալիայի դերը: Իսկ բժիշկ

Պալմիրին կը լինի աւագ ուսուցիչը: Վարժեմ, չեն փչացնիլ դերերը: Ինչ վերաբերում է իմ դերակատարութեան, ամենքը հիացած են. մանաւանդ օրիորդը և իւր երկրպագուն: Նոքա ինձ հաւատացնում են, որ իւրաքանչիւր փորձ միւսնոյն է թէ մի ներկայացում: Ներկայացումը չկացացած՝ գլուխս արդէն պտոյտ է զալիս ծափահարութիւններէ: Գովասանք է, որ լսում եմ: Այդ բոլորը, իհարկ է, շոյում է իմ ինքնասիրութիւնը, բայց ես գիշեր ցերեկ աշխատում եմ, որպէս զի սպասածից էլ լաւ դուրս գայ խաղա: Փորձերին միշտ ներկայ են լինում նաև կողմնակի անձինք: Ամենքը զոհ են մնում, ամենքից հիացման բացականչութիւններ եմ լսում:

Ներկայացումը պիտի լինի դպրոցի դահլիճում: Բեմը արդէն պատրաստ է: Դեկորացիաների համար շատ գլուխ չպիտի ցաւացնէք: Վաթսունական թւականներից մնացել են մի քանիսը՝ մի «Արքայական պալատ», մի «Մասիս» և մի «Բժոխք»: Արքայական պալատը բաւական է մեզ համար: Շատ շատ մի քանի ծառեր կը նկարենք. այդ էլ կը լինի մեր «պարտէզը»:

Բայց եթէ կ'ուզես, Գարեգին, մի քանի դիտողութիւններ հաղորդեմ քեզ բեմական պարագաների առիթով: Երբ ես խնդրեցի աւագ ուսուցչին, որ ցոյց տայ ինձ այն տեղը, ուր պահւում են դեկորացիաները, նա ինձ տարաւ մի ցածր և մութ սենեակ, որտեղ անխնամ կերպով թափթփւած էին միմեանց վրայ զանազան պատմական զգեստներ, սաղաւարտներ, փայտեայ նիզակներ, վահաններ, փայտեայ սրեր և այլն: Ժամանակը մաշել էր այդ բոլոր պարագաները. ծիրանիների զառերը պոկուած, սաղաւարտների փայլը՝ կորած, սրերի լաժարտը՝ գնացած, նիզակների գլուխները՝ կոտրտած... մի ողբալի տեսարան: Ես այնպէս տխրեցի, կարծես մի հոյակապ քաղաքի աւերակների մօտ էի կանգնած: Երբ ես զարմացած հարցրի, թէ ինչու այսքան ողորմելի դրութեան մէջ են այս առարկաները, աւագ ուսուցիչը պատասխանեց.

— Էհ, բան չունիք, հիմա ով է այդ տեսակ բաների վրայ ուշադրութիւն դարձնում? Պատմական ողբերգութիւնների ժամանակը անցել է, այժմ էլ չեն ներկայացնում: Իսկ ժամանակակից կեանքին վերաբերեալ պիեսների համար հարկաւոր չեն ոչ սաղաւարտներ, ոչ նիզակներ, ոչ վահաններ:

—Այդ սխալ միտք է, — նկատեցի ես, — գեղարւեստը չէ հասել այդպիսի սահմանափակութեան: Նա ունի իւր որոշ և խիստ պահանջները, բայց այդ պահանջների մէջ ինձ յայտնի չէ այն, ինչ որ դուք էք ասում: Ինչու պէտք է անցած լինի պատմական ողբերգութիւնների ժամանակը, քանի որ նոցա մէջ էլ կարող են լինել գաղափարներ, տիպեր, իդէալներ, հոգեբանական վերլուծութիւն և այլն? Եթէ դուք չընդհանրացնէիք ձեր խօսքը առհասարակ պատմական սիւժետների մասին, էլի ձեզ հետ կարելի էր համաձայնել: Ճիշտ է, մեր պատմական ողբերգութիւնները շատ անարւեստ, թույլ բաներ են:

Յետոյ ես երկար մտածեցի այն մասին, թէ ինչ է եղել պատճառը, որ բեմի պարագաները այնքան ողորմելի կերպարանք են ստացել և տարիների ընթացքում մատնւած են եղել անուշադրութեան և արհամարանքի? Ուսուցչական խմբեր են փոխւել, ներկայացումներ են տրւել, բայց այն պարագաները չեն փոխւել, չեն նորոգւել, այլ կոտորուել, պատառոտուել, փճացել են: Շատերը այն երիտասարդներից, որոնց ձեռքերը աշխատել են այն ծիրանիների և փայտեայ զէնքերի վրայ, այժմ չկան: Նոցա կենդանի ներկայացուցիչը գիւղում այժմ, կարծեմ, միակ քահանան է. նորա մի ոտն էլ արդէն գերեզմանումն է: Նոքա հին սերնդին էին պատկանում իսկ մենք նոր սերնդի մարդիկ ենք: Նոքա ամեն բանով ետ պիտի լինէին մեզանից: Ոչ մեր ուսումն ունէին, ոչ մեր հասկացողութիւնները: Չնայած դորան, ինչպիսի եռանդով և սիրով, ինչպիսի մի ոգևորութեամբ կպած են եղել թատրոնի գործին և ինչ զարմանալի հմտութեամբ այն բոլորը կարելի կպցրել, տաշել, յղկել են! Այն ինչպէս է պատահել, որ նոցանից յետոյ մեծ թւով նորա նոր մարդիկ են եկել զնացել, բայց ոչոքի մտքովը չէ անցել դոնէ մարդավարի պահպանել նոցա ոգևորութեան և հաւաքական աշխատանքի արդիւնքը? Եւ ահա այժմ, 25—30 տարի անցած, մենք, նոր երիտասարդներս, ստիպւած են բաւականանալ այս հնամաշ ցնցոտիներով ու կարկատաններով: Չէ որ նոքա էլի երբեմն հարկաւոր են գալիս?

Արդեօք այս անփութ վերաբերմունքը դէպի բեմը մի ապացոյց է, որ գեղարւեստի սէրը աւելի վառ էր վաթսուներկան թւական-

ների երիտասարդութեան մէջ, քան թէ այժմ մեր մէջ, որ նա աւելի նախանձախնդիր էր գեղարւեստի ծաղկման, քան թէ մենք? Սրգեօք այս հանգամանքից մենք իրաւունք չունինք եզրափակելու, որ մեր ներկայ յառաջագէտ երիտասարդութիւնը պաղել և անտարբեր է դարձել դէպի գեղարւեստը?

Ես կ'ուզէի այդ մասին քո կարծիքը լսել, Գարեգին: Դա ինձ շատ հետաքրքրում է:

Ել ինչ գրեմ, սիրելիս? Կարծեմ այսքանն էլ բաւական է: Երևի ես առիթ կ'ունենամ մի անգամ էլ գրելու: Իսկ եթէ ոչ, անձամբ կը պատմեմ շատ ուրիշ բաներ, երբ աշնանը, Աստծով, մենք իրար նորից կը տեսնենք:

Բարեկիր իմ կողմից մայրիկին և քոյր Աշխէնին:

Ապասում եմ նամակիս պատասխանին: Հա, չմոռնամ. Աշխէնին ասա, որ խոստացածս չոր մրգերը անպատճառ կը բերեմ հետս, չնայած, որ մենք այլ ևս սեփական այգի չունինք:

Մնամ քեզ միշտ սիրող և յարգող

քո բարեկամ Արուշէս Ոսկերչեան:

X

Այն ամարանոցը, ուր կենում էին Զառիկեանները, գտնուում էր Թիֆլիսից մօտ վաթսուհի վերստ հեռաւորութեան վրայ. զիրքը բարձր, շրջապատւած չորս կողմից անտառներով, որոնք ծածկել էին տափաստանը, հովիտները, բլուր ու բլրակները և հեռու ընկած լեռնաշղթաները:

Զառիկեանների կացարանը բաղկացած էր երեք փոքրիկ, բայց մաքուր սենեակներից. մէկը ընդունարանի տեղ էր ծառայում, միւս երկուսը ննջարաններ էին, ձաշում և թէյ էին խմում համարեա միշտ դուրսը, պատշգամբում, որի առջև կար մի պարտէզ: Մեծ բան չհասկանաք այդ պարտէզը: Դա մի երկու—երեք քառակուսի սաժենանոց տարածութիւն էր, շրջապատւած նիզակաձև փայտերի կանաչազոյն ցանկապատով. գետինը միշտ դալար ու թարմ: Մառեր շատ սակաւ կաշին այնտեղ. մի քանի կարճահասակ և սուերով աղքատ սալորենիներ, մի երկու բալի ծառեր, որոնց ճիւղերը ներս էին մտել պատշգամբը վերևի կողմից: Միակ զարդը

վարդենին էր, բայց այնքան ճոխ ու փարթամ, որ, եթէ երեկոյնան քաղէիր վրայից բոլոր ծաղիկները, հետեւեալ առաւօտ կը տեսնէիր դարձեալ վարդերով կարմրատակած: Ամեն երեկոյ տիկին Զառիկեանը լցնում էր մատուցարանը վարդի թերթիկներով, որպէս զի, բաւականաչափ հաւաքելուց յետոյ, քաղցրաւենի պատրաստէր իսկ օր. Աշխէնը փնջեր էր շինում և դնում բաժակների մէջ:

Ժամանակը անցնում էր խաղաղ և ուրախ: Գարեգինը երբեմն գրում և կարդում էր. Աշխէնը՝ նոյնպէս: Բայց ամենից շատ սիրում էին զբօսնել սոճիների անտառում, որը նոցա տան ետեւ բանջարանոցին կպած էր: Յաճախ գնում էին պուրակը, ուր խոնւած ճեմում էր ամարանոցի հասարակութիւնը, լսում էին այնտեղ զինւորական երաժշտութիւնը, պատահում էին ծանօթներին, խօսում, ծիծաղում, զարձանում էին: Նրեկոները, երբ դադարում էին զօրքի զինավարժութիւնները, նոքա դուրս էին գալիս երբեմն պլացը և սիգապատ լայնատարած հարթութեան վրայ երկար զբօսնում: Շատ անգամ գիշերը վրայ էր հասնում, բայց ոչոքի սիրտը չէր տալիս տուն վերադառնալ. այնքան դուրեկան, մաքուր էր այնտեղ օդը. այնքան սիրուն էր բնութիւնը աստղալից երկնքի տակ: Հրապարակի այս ու այն ծայրից լսում էին երգի ձայներ, բայց հէնց որ սկսում էր Գարեգինը, ամեն ինչ լռում էր, ամեն ինչ լսողութիւն էր դառնում...

Վարժումեանների ընտանիքը նոյն ամարանոցումն էր ապրում: Նոցա բնակարանը Զառիկեանների տան կից մի շինութիւն էր, նոյնանման մի բան. համարեա նոյն ցանկապատ պարտէզը, նոյն տնակը իւր պատշգամբով, նոյն բանջարանոցը տան ետեւ և նոյն անտառը՝ բանջարանոցին կպած:

Շնորհիւ այդպիսի հարեանութեան, այդ երկու ընտանիքները աւելի և աւելի մօտեցան իրար: Օր չէր անցնիլ, որ օրիորդները միմեանց թեւ առած՝ չթափառէին անտառում և կուշտ չծիծաղէին զանազան պատմութիւններ ու կատակներ անելով: Իրիկնապէմին թէյի ժամանակ յաճախ հաւաքւում էին մէկի կամ միւսի տունը և ամեն անգամ առարկայ էին գտնում խօսելու և վիճելու: Բարեկամական շրջանին կենդանութիւն էին տալիս մանաւանդ Գարե-

գինը իւր սրտառուէ երգերով և Աշխէնը իւր աշխուժութեամբ և զւարճախօսութիւններով:

Գարեգինը և օր. Վարթումեանը որքան էլ կամենային խնամքով թագցնել իրանց զգացմունքները, այնուամենայնիւ նոցա նայւաքների խորհուրդը, նոցա խօսքերի և ականարկների այլաբանութիւնը չէին կարող վրիպել ոչ օր. Աշխէնի սրտես աչքերից, ոչ մայրերի սրտազիտութիւնից:

Այո, Զառիկեանը և օր. Մարիամը միմեանց սիրում էին, և այդ գիտէին թէ մէկ և թէ միւս ընտանիքի մէջ. գիտէին, բայց միամիտ էին ձևանում, իբր թէ իրանց ոչինչ յայտնի չէ երիտասարդների փոխադարձ համակրութեան մասին:

Ամենաբոլոր սիրոյ զգացմունքից անգամ յաճախ անբաժան է լինում կասկածը: Եւ սակաւ չէր պատահում, որ երկու սիրահարները տանջէին կասկածներից: «Արդեօք նա իսկապէս սիրում է ինձ, թէ միայն իմ երեակայութեանս մէջն է այդ սէրը?»—Ահա այն հարցը, որ շատ անգամ տալիս էր ինքն իրան Գարեգինը կամ օրիորդը: Երբեմն, մի կողմնակի պատճառով, Զառիկեանը տխուր էր լինում, չէր խօսում և, երբ օրիորդը խնդրում էր երգել, ներողութիւն էր խնդրում, որ չէ կարող, տրամադիր չէ: Այդ մերժումը բաւական էր, որ նորա ժպիտը հեռանար, գլուխը խոնարհէր, և ինքը ընկնէր մտատանջութեան մէջ: Պատահում էր և հակառակը: Այդ դէպքում Գարեգինն էր մոռցւում. սիրտը լցւում էր դառնութեամբ, և կուրծքը ծանրանում էր՝ զսպած հռաչներից:

«Գուցէ նա սառել է, անտարբեր է դարձել. գուցէ նա հիասթափւել է. դուցէ նորան հրապուրել է մի ուրիշ անձնաւորութիւն. գուցէ նորան տհաճութիւն պատճառեց իմ այս ինչ արարքը, իմ անտեղի ծիծաղը, իմ չիմար սրախօսութիւնը...» Այսպիսի մտքեր էին պաշարում սիրահարներին կասկածի բուրբներում: Դա մի տանջանք էր, որ բանաստեղծական լեզվով «սիրոյ թոյն» են անւանում, բայց մի թոյն, որ, գուցէ, աւելի քաղցր, աւելի գրաւիչ է դարձնում սէրը և սիրոյ առարկան:

Սակայն այդ թերահաւատութեան և վարանման սառը աճիւնի տակ՝ նոցա սրտի խորքումը սիրոյ հուրը իւր գործը տեսնում էր և երբէք չէր մարում: Թէ մէկը և թէ միւսը աշխարհի առաջ կա-

րող էին երգել և ասել. «ես սորա հետ կարող եմ ապրել և երջանիկ լինել»:

Բայց փոխարէնը, երբ նոցա սրտերը ազատ էին լինում կասկածներից, ինչպիսի անյագ և խորին բերկրութեամբ նւիրւում էին նոքա սիրոյ երազներին! Ինչ զարմանալի թեթևութիւն էր գալիս նոցա հոգու վրայ, որքան պարզւում էին նոցա մտքերը...

Գարեգինը մոռնում էր անտառի խորքը, շրջում էր այնտեղ մենակ՝ անձնատուր եղած իւր ցնորքներին: Առճինների շնչառութեան մէջ զտւած օդը կենդանացնում էր նորան, և նա իրան կրկնակի բախտաւոր էր զգում: Քանի քանի տեղ ծառերի կեղևի վրայ քանդել է նա իւր գրչահատով Մարիամ Վարթումեանի անւան սկզբնատառերը! Քանի անգամ խոտի վրայ նա գնշակութիւններ էր արել իւր բախտի նկատմամբ, առանց, սակայն, հաւատալու այդ սնապաշտութեան! Նա անում էր այն բոլոր յիմարութիւնները, որ միայն սիրահարւածի գլուխը կարող են գալ: Ծառերի թաւուտից կամ հեռաւոր թփի միջից լսւում էր թռչունների դաշլաշլիկը, որի պատասխանը հնչում էր անտառի մի ուրիշ անկիւնից. սիրոյ և երանութեան այդ երգերի մէջ նա իւր սրտի արձագանքն էր լսում: Նա իրան ձուլւած էր տեսնում բնութեան հետ իւր հոգով և մարմնով:

Իսկ այն գիշերները միթէ նա կարող է մոռանալ երբ և իցէ? Օրիորդը մէջանդ՝ գլուխը քնքշաբար կրթնած Աշխէնի գլխին և նորա իրանը բռնած, քոյրը՝ համարեա գիրկն առած ընկերուհուն, ինքը՝ փոքր ինչ առաջ ընկած, քայլում էին փողոցի երկարութեամբ, քայլում էին անխօս, բայց երջանիկ՝ այն լռութեան մէջ: Օդը անշարժ, բայց զուրկանալ Երկինքը միանգամայն յստակ: Պայծառ լուսնի շուրջը, ահագին տարածութեան վրայ, ոչ մի աստղ չէ համարձակւում իւր գէմքը երևցնել: Կաթնեղէն մեղմ լուսաւորութեան մէջ նիրհում են արահետը, երկշար խրճիթները՝ թազնւած ծառերի ետև, անտառները, որոնք կամ իջնում կորչում են խորունկ ձորերի մէջ կամ կրկին բարձրանալով՝ սևին են տալիս հեռու-հեռու ընկած լեռների գագաթներին...

Անմոռանալի, կախարդական գիշերներ!...

Իսկ այնուհետև, երբ, միմեանց բարի գիշեր ասելով, բաժան-

ւում էին իրարից, Գարեգինը դեռ երկար ժամանակ մնում էր նստած փողոցում ցանկապատի մօտ դրած նստարանի վրայ. կամացուկ մրմնջում էր օրիորդի սիրած երգերը, և նա լսում էր՝ կանգնած պատշգամբումը, գլուխը դէմ տւած սեանը, լսում էր, և սիրտը չէր տալիս ներս գնալ. միայն երբ մայրը կանչում էր նորան ընթրիքի, նա հեռանում էր՝ մի կերպ հրաժեշտի նշան տալով երիտասարդին:

Եւ Գարեգինը իսկոյն մեկնում էր. պատշգամբի դրան ճռնչիւնը վերջին ձայնն էր, որ կարող էր խանգարել գիշերւոյ անդորրութիւնը: Գորանից յետոյ ամեն ինչ հանդարտւում, խաղաղւում էր:

Առաւօտները Զառիկեանը վեր էր կենում շատ կանուխ: Ամենքը դեռ ևս քնած էին լինում, բացի տանտէրերից, որոնցից մէկը կոյն էր կթում, միւսը սալն էր կարգի բերում, երրորդը ձիւներն էր տանում ջրելու: Նրեսսրբիչը ուսին ձգած՝ նա զնում էր մօտակայ աղբիւրը, լացւում սառը ջրով, սանրւում. յետոյ անցնում էր անտառը, շրջում, զովանում էր այնտեղ և ապա բանջարանոցի միջով վերադառնում էր տուն:

Մտռան, իւր պարոնի ոտաձայնը լսելուն պէս, արդէն ոտքի է. ինքնաեռը գլգլում է և շուտով կ'եռայ:

Գարեգինը զգուշաբար բաց է անում պատշգամբի դուռը. աչքերը մեքենաբար դարձնում է դէպի աջ, դէպի աջ կողմը, ուր Վարթումեանների բնակարանն է. յետոյ՝ մոհաջարների վրայից կռահալով՝ ձեռքը տանում է դէպի վարդենին, ընտրում է վարդերից ամենաճոխը, կտրում, հոտ քաշում, ամրացնում է կրծքին և սկսում անց ու դարձ անել պատշգամբի երկարութեամբ: Եւ երթեւեկում է նա այնքան, մինչև տանեցիք զարթնում են, պատրաստւում են, և սեղանի շուրջը հաւաքւելով, նստում են թէյի:

Թէյից յետոյ ամեն մէկը զբաղւում էր իւր գործով:

Վերջին ժամանակները օր. Վարթումեանը մի առանձին սիրով էր սկսել պարապել հայերէնով և հայերէն ընթերցանութեամբ: Գրականական լեզւի նրբութիւններին նա դեռ բոլորովին անտեղեակ էր: Նա սովորում էր մեծ եռանդով, և նորան քիչ չէր օգնում օր. Աշխէնը: Պատկանեան, Ռաֆֆի և ուրիշները նորա համար այլևս

անյայտ անուններ չէին: Նոցա ընտիր երկասիրութիւններին նա կամ արդէն ծանօթացել էր կամ նոր նոր սկսում էր ծանօթանալ: Նա կարգում էր նաև լրագիրներ՝ «Ճառագայթը», «Ժամանակը», «Մանկական թերթը»: Նորա համար գնալով աւելի և աւելի պարզում էր եղած կուսակցութիւններից իւրաքանչիւրի գոյնը: Նա գիտէր, թէ ովքեր են նոցա ներկայացուցիչները: Նա յայտնում էր իւր համակրութիւնը և հակակրութիւնը այս կամ այն գործիչի վերաբերմամբ: Նա յափշտակութեամբ կարգում էր «Ճառագայթի» առաջնորդները և Ֆէլիէտոնները, խիստ քննադատութեան էր ենթարկում «Ժամանակի» մէջ յայտնած մտքերը: «Մանկական թերթի» մէջ երբեմն երևում էին օր. Աշխէնի թարգմանած պատմաճփերը, և նա մեծ փափագ էր յայտնում թարգմանութիւններ անելու, բայց ափսոսում էր, որ դորա համար բաւականաչափ վարժ չէ մայրենի լեզւին: Մի խօսքով, օր Վարթումեանը ամեն կերպ աշխատում էր համակերպել նոր շրջանի հայեացքներին ու ձգտումներին, և աչդ ձուլման գործը, շնորհիւ օրիորդի ընդունակութեան և բնական խելքին, առաջ էր գնում չափազանց արագ: Ես ասացի, որ օր. Աշխէնը օգնում էր իւր ընկերուհուն հայերէնի ուսման մէջ: Նա աւելին էր անում. պարապում էր հետը, ինչպէս վարժուհին աշակերտուհու հետ՝ թելադրում էր, ուղղում էր գրածը, բացատրում էր ուղղագրութեան կանոնները, մեկնութիւն էր տալիս չհասկացւած բառերին, պարզաբանում էր դժուար ըմբռնելի տեղերը, երբեմն հարկ էր լինում Գարեգինին դիմելու, որը բաւականութեամբ յանձն էր առնում կատարելու նոցա խնդիրքը:

Տիկիներ՝ Զառիկեան և Վարթումեանը, որոց օրինակին հետեւելով, նոյնպէս մտերմացել էին իրար հետ: Նոքա յաճախ պատմում էին միմեանց իրանց անցեալից. այնպէս որ այդ երկու ընտանիքների պատմութիւնը քաջ յայտնի էր թէ մէկին և թէ միւսին: Տիկին Վարթումեանը խելօք և ծանրաբարոյ կին էր, քիչ թէ շատ ուսում ունէր. տիկին Զառիկեանը, երեւի, զգում էր նորա այդ առաւելութիւնները, ուստի և խորին յարգանք էր մատուցանում նորան առհասարակ: Իսկ տիկին Վարթումեանին շատ դուր էր գալիս Գարեգինի մօր պարզութիւնը և բարի, մաքուր սիրտը:

Մի օր իրիկնադէմին Զառիկեանները և Վարթումեանները

գնացել էին մօտակայ անտառը՝ միասին թէյ խմելու։ Բարձրահասակ և սուերաշատ սոճու տակ խոտի վրայ փուլած էր մեծ կապերտ։ Մի ծայրին նստած էին մայրերը և հանդարտ գրոյց անելով զբաղւած էին ձեռագործով։ Նոցա հանդէպ ծառի բնի մօտ Աշխէնը և Մարիամը խորասուզւած էին ընթերցանութեան մէջ։ Կարդում էր օր. Չառիկեանը, և ուշադրութեամբ լսում էր ընկերուհիւ։ Ռաֆֆու նոր լոյս տեսած վէպերից մէկն էր։ Ընթերցումը ընդհատուում էր ժամանակ առ ժամանակ երբ այս կամ այն բառը կամ նախադասութիւնը հարկաւոր էր լինում բացատրել օր. Վարթումեանին։

Երեսաները վազվզում, խաղում էին նոցա մօտ։ Երբ նոքա իրանց մանկական զիւ ճիւղերով և անհոգ քրքիջով խանգարում էին ընթերցումը, օրիորդներից մէկը կամ միւսը երեսը դարձնում էր և յանդիմանութեամբ գոչում.

— Երւանդ, մի խանգարի!

— Сережа! Сусанна! не мешайте намъ!

— Գնացէք հեռու և այնտեղ խաղացէք!...

Կայտառն մանուկները հեռանում էին, և հեռւից կրկին լսելի էին լինում նոցա առողջ, սուր ձայները, նոցա կենդանի ծիծաղը։

Գարեգինը գնացել էր պոստատուն։ Ահա նա վերադառնում է։ Չեռքին մի ինչ որ լրագիր կալ։ Դա «Ճառագայթն» է։ Ճանապարհից չէ խոտորւում. բայց քայլում է դանդաղ և մտամոլոր։ Կարդում է, երբեմն աչքերը հեռացնում թերթից, կանգ առնում, մօրուքը շփում, հայեացքը մի կէտի վրայ յառում— և էլի քայլերը փոխում առաջ դէպի իւրաքիչներէ կողմը։

Օր. Վարթումեանը նորան նկատեց և ասաց ընկերուհուն.

— Պարոն Գարեգինը գալիս է։

Օր. Աշխէնը իսկոյն ծալեց գրքի կարդացած երեսի անկիւնը, վայր դրեց գիրքը և վազեց եղբօր ընդ առաջ։

— Նամակ? հարցրեց քոյրը։

— Ձկնչ,— պատասխանեց եղբայրը։

— Դու, երևի, արդէն վերջացրել ես «Ճառագայթը», տուր այժմ մենք կարդանք։

— Մի հետաքրքրական բան կալ այսօրւայ համարում...

—Ապա մի տեսնեմ,—այդ ասելով քոյրը խլեց եղբօր ձեռքից լրագիրը և սկսեց աչքերը արագ վազեցնել թերթի վրայ, կարծես ցանկանում էր շուտ գտնել այն «հետաքրքրական բանը» և շուտով գոհացում տալ իւր կանացի հարցասիրութեանը:

—Կարդացէք ահա այս թղթակցութիւնը, ասաց Գարեգինը, երբ քրոջ հետ մօտեցան օր. Վարթումեանին: Թղթակցութիւնը գրած էր Ոսկերչեանի ծննդավայրից, և նորա հեղինակն էր այն աւագ ուսուցիչը, որի մասին գրել էր Արտաշէսը Ձառիկեանին: Նամակը կազմած էր ոգևորութեամբ, որից կարելի էր եզրափակել, թէ սկսնակ արտիստը որքան մեծ տպաւորութիւն էր գործել հայրենակիցների վրայ իւր բեմական ձիրքով: «Հասարակութիւնը հիացած էր»,—ասւած էր թղթակցութեան մէջ. «հանդիսականներից շատերը լաց եղան Կոռադօյի ինքնասպանութեան տեսարանի ժամանակ. այնքան ազդու և սիրտ շարժող էր երիտասարդ դերասանի խաղը... Մասփահարութիւններից մի քանի բոպէ շարունակ թնդում էր դահլիճը... Ժողովուրդը առաջին անգամ զգաց թատրոնական ներկայացման հմայիչ ազդեցութիւնը... Տաղանդաւոր արտիստին մեծ և փայլուն ասպագայ է սպասում բեմական ասպարիզում... Դահլիճում այնքան շատ բազմութիւն էր հաւաքւել, որ ասեղ ձգելու տեղ չկար... Տեղ չլինելու պատճառով շատերը զուրկ մնացին այն էսթետիկական զւարճութիւնից, որի համար բոլոր հանդիսատեսները շնորհակալութեամբ պարտական են պ. Արտաշէս Ոսկերչեանին» և այլն, և այլն, և այլն:

Ահաւասիկ ինչպիսի գովասանական բառեր էին շուայլւած մի յայտնի լրագրում երիտասարդ սկսնակի հասցէին, բառեր, որոնք գործ են ածւում սովորաբար ամենքից տաղանդ ճանաչւած համբաւոր անձանց մասին, բառեր եմ ասում, որոնք ընդունակ են ոչ միայն Ոսկերչեանի, այլ նոյն իսկ իւրաքանչիւր երևակայող պատանու գլուխը պտտեցնել և ուղեղի մէջ ամուր բևեռել այն անձնապատան համոզմունքը, որ նա իրօք մի մեծ, մի անզուգական տաղանդ է որ կայ:...

Օր. Աշխէնը կարդում էր այդ ներբողականը և զանազան բացականչութիւններով արտայայտում էր իւր կրած զգացմունքները: Երբ նա վերջացրեց գաւառական նամակի ընթերցումը,

—Տեսնում է՞ք? ասաց՝ նայելով մերթ եղբօր մերթ ընկերուհու երեսին: Բանից դուրս է գալիս, որ մեր Արտաշէսը մի թագնւած տաղանդ է եղել!... Երբ նամակ գրես, Գարեգին, չմոռանաս իմ կողմից բարեւել նորան և շնորհաւորել:

—Իմ կողմից ևս, — խնդրեց օր. Վարթումեանը:

—Ուրախութեամբ: Թէև այս բոլորը, իհարկէ, չափազանցութիւն է, բայց և այնպէս հարկաւոր է շնորհաւորել: Ի դէպ եղաւ այս. հէնց այս օրերս ես պիտի պատասխանէի նորա նամակին:

—Դու ինչ ասացիր, Գարեգին? Չափազանցութիւն? Ինչու ես այդպէս կարծում?

—Իհարկէ, չափազանցութիւն է: Արտաշէսը դեռ այնքան անփորձ է... Քոյր ու եղբայր վէճի բռնեցին այդ առիթով: Սկզբում խօսքը յատկապէս Ոսկերչեանին էր վերաբերում. յետոյ նա ընդհանրացաւ: Տաղանդը բնածին է թէ ստացական? Ինչ նշանակութիւն ունի փորձառութիւնը ընդունակութիւնների զարգացման նկատմամբ? — Ահա այն խնդիրները, որոնց շուրջը պտտւում էին նոցա յայտնած մտքերը, ինչպէս անիւը պտտւում է իւր առանցքի շուրջը: Օր Աշխէնի կրակոտ բնաւորութիւնը երևում էր վէճի ժամանակ: Նա տաքացած էր. աչքերը մեծանում և փայլվում էին: Քրոջը չբարկացնելու համար Գարեգինը խօսում էր շատ հանդարտ:

—Ես համաձայն եմ քեզ հետ, — ասում էր նա, — որ ընդունակութիւնը բնածին է, և եթէ մարդ ի բնէ զուրկ է տաղանդից, ոչինչ չեն կարող անել ուսումը և փորձառութիւնը: Բայց միևնոյն ժամանակ ես պնդում եմ, որ առանց ուսման կամ փորձառութեան՝ տաղանդը չէ կարող ունենալ ոչ գեղեցկութիւն, ոչ փայլ, ոչ վեհութիւն: Արտաշէսը, եթէ ձիւք ունի, դեռ ևս բովից անցած չէ, դեռ բոլորովին անփորձ է: Ուրեմն ինչպէս կարող էր նա այնքան մեծ տպաւորութիւն գործել? Ահա ինչու ես կարծում եմ, որ այս թղթակցութեան միտքը ամբողջովին մի չափազանցութիւն է:

—Բայց դուք, պարոն Գարեգին, — մէջ մտաւ օր. Վարթումեանը, — երևի, յիշում էք Պուշկինի այն խօսքերը, որ նա ասում է «Բորիս Գոդունովի» մէջ, այն է թէ՝ «Наука сокращаетъ опыты быстротекущей жизни?»

—Այդ ճշմարիտ է: Բայց դորանով վերջնականապես չէ հերքուում փորձառութեան նշանակութիւնը:

Վիճողները իրար չկարողացան համոզել: Օրիորդները հաստատ մնացին իրանց կարծիքների մէջ: Խիստ ամուր էր այն հաւատը, որ նոքա ունէին դէպի լրագրական խօսքը, մանաւանդ, եթէ այդ խօսքը «ձառագայթն» էր ասում:

Յետոյ օր. Զառիկեանը սկսեց բարձր ձայնով կարգալ: Թերթը ծայրէիծայր կարգալուց յետոյ, նա դարձաւ եղբօրը և ասաց.

—Դու չես զարմանում, Գարեգին, որ Սեուսեանը ահա այս երկու ամիս է ոչինչ չէ գրում այստեղ? Հը? Մի հատ տող էլ չկայ! Այս ինչ է նշանակում?

—Այո, մի քիչ օտարոտի է թւում: Այդ նորանից չէ...

—Հրապարակը մնացել է Ազատեանին! Խմբագիր է դարձել մարդը: Եւ ինչքան էլ գրում է!...

—Օ, նա մի ուրիշ տեսակն է... Առաջ կը գնայ!...

Այնտեղ նոքա ուրախ ժամանակ անցկացրին: Մութը վրայ հասաւ: Անտառի մէջ օդը խոնաւացաւ: Այլ ևս մնալ անկարելի էր, և նոքա քաշւեցին իրանց բնակարանները:

Նոյն երեկոյեան Գարեգինը պատրաստեց մի նամակ Ոսկերչեանի անունով և հետեւեալ առաւօտ տարաւ ձգեց պոստարկղը: Իւր գրութեան մէջ Զառիկեանը նկարագրել էր ամարանոցը, ամառանոցային կեանքը, մի քանի տեղեկութիւններ էր հաղորդել Վարթումեանների մասին, որոնց նկատմամբ գրել էր թէ. «Քո նախկին հարեանները այժմ ինձ են հարեան դարձել»: Իւր սիրոյ պատմութիւնը, ի հարկէ, խնամքով թաղցրել էր իւր բարեկամից: Գալով այն յաջողութեան, որ Արտաշէսը ունեցել էր գաւառական բեմի վրայ, նա գրել էր հետեւեալը. «Քո ներկայացման մասին մենք կարգացինք «ձառագայթի» մէջ, ինչ ասել կուզէ, մեծ բաւականութեամբ: Ամենքս ուրախացանք ի սրտէ: Ընդունիր շնորհաւորութիւններ թէ իմ, թէ Աշխէնի և թէ օր. Վարթումեանի կողմից: Մենք այժմ սաստիկ հետաքրքրւած ենք քեզանով և անհամբեր սպասում ենք այն ժամանակին, երբ քեզ առաջին անգամ կը տեսնենք այստեղի թատրոնի բեմի վրայ: Ինչ վերաբերում է Ոսկերչեանի տւած հարցին՝ ժամանակակից հայոց զեղարեւոտի նկատ-

մամբ՝ Զառիկեանը խոստովիլ էր կարծիք յայտնելուց այն հիման վրայ, որ դա մի լուրջ խնդիր է, նորա մասին արժէ մտածել և որ մի որոշ պատասխան տալու համար հարկաւոր կը լինի ուսումնասիրել 60-ական և 80-ական թւականների գործիչներին, համեմատել այդ երկու սերունդները, մամուլը, գրականութիւնը և այլն, մի գործ, որ դեռ կատարւած չէ:

Ոսկերչեանը իւր ժամանակին ստացաւ Գարեգինի նամակը: Կարգաց, և ուրախութիւնից չգիտէր ինչ անէր: Աչքերը լցեցին արտասուքով: Կարգաց նորից, կարգաց երրորդ անգամ: Օր. Վարթումեանի շնորհաւորութիւնը մանաւանդ նորան խենթացրել էր: Նա համբուրում էր այն տողը, ուր յիշւած էր նորա անունը: Նա սեղմում էր կրծքին այն նամակը, որ պարունակում էր իւր մէջ օր. Վարթումեանի անունը:

Երիտասարդ արտիստը ստացաւ նաև ուրիշ նամակներ իւր բարեկամներից, որոնք նոյնպէս շնորհաւորում էին նորան և քաջալերում:

Անասելի ուրախութիւն պատճառեց նորան և այն, ինչ որ տըպւած էր «Ճառագայթի» մէջ նորա յաջող ներկայացման մասին: «Մանկական թերթի» մէջ էլ երեացին շոյական խօսքեր, որոնք վերաբերում էին Ոսկերչեանի տաղանդի բնորոշման: «Ժամանակի» գաւառական թղթակցութեան մէջ ևս, ի միջի այլոց, յիշւած էր ներկայացման մասին, թէև Ոսկերչեանի անունը չկար աջնտել:

Նա ինքը իւր աչքում կարծես բարձրացել էր այդ բոլոր հրապարակական և մասնաւոր շնորհաւորութիւններից և գովաբանութիւններից յետոյ: Նորան թւում էր, որ շրջապատող հասարակութիւնը, մանաւանդ երիտասարդները, սկսել են նորա հետ աւելի մեծ յարգանքով վարել: Վերջին ժամանակները նա այնքան լաւատես էր դարձել, որ չէր ուզում հաւատալ նոյն իսկ չարի գոյութեանը: Մարդիկ գիտեն զնահատել բարին և գեղեցիկը. հետևաբար իրանք էլ պիտի լինին հոգով բարի և գեղեցիկ: Եթէ մարդկութիւնը մարմնաւոր մի անձնաւորութեան մէջ, նա կը սեղմէր նորան իւր գրկի մէջ, ինչպէս սեղմում են սրտակից բարեկամին:

Գործելու և փառքի դափնիք քաղելու տենչանքը նորա մէջ անելով աճում էր: Նա համարում էր շաբաթներ և օրերը. նա անհամբեր սպասում էր այն ժամին, երբ կը թողնէ վերջապէս աշխարհի ծայրում կորած այն անկիւնը, որտեղ ժողովրդի ծափահարութիւնները աւելի զրգռեցին նորա փառասիրական ախորժակը, քան թէ յագուրդ տւին հոգուն:

Ինչպէս մեկնելու պատրաստ շոգեկառքը՝ սեղմ դուռը առատութիւնից անհանգիստ և դողդոջ սպասում է նշանի, որպէս զի շարժւի հեռով և հանգիստ գտնի հակայական թռիչքի մէջ, նոյնքան անհամբեր սպասում էր և Ոսկերչեանը իւր մեկնելու օրին, մեկնելու վայրկենին:

Եկաւ վերջապէս և այն օրը:

Կառքը սպասում էր փողոցում: Ոսկերչեանը իւր հօր հետ կանգնած էր տան դարպասի շեմքին: Լայնեզր գլխարկի վրայ փաթաթած էր սպիտակ թանձիֆ, որի երկայն ծայրերը թափւել էին ուսերին և մէջքին: Ձախ կողքին ձգւած էր սակփօջաժը: Ոտերին հագած էր ճանապարհորդական կօշիկներ, որոնց վզերը ծնկներից շատ վեր էին:

Կառքի շուրջը սպասում էին մի խումբ երիտասարդներ՝ ձիաները հեծած: Մեծ մասը դպրոցի ուսուցիչներից էին: Նոքա պատրաստել էին ճանապարհ դնելու ռամակրելի երիտասարդին և քանքարաւոր արտիստին:

Արտաշէսը գլխարկը վերցրեց և կամեցաւ հրաժեշտ տալ հօրը. բայց ծերունին ձեռքով նշան արեց կառապանին, և կառքը շարժւեց: Զիւնները առաջ ընկան: Կառքը կամաց-կամաց գնում էր նոցա ետևից: Իսկ կառքին հետևում էին հայրը և որդին:

Ահա զուրս եկան գիւղաքաղաքից: Այգեստանն էլ մնաց նոցա ետև: Բայց ծերունին չէր կամենում վերադառնալ, չնայած, որ Արտաշէսը թախանձում էր նորան ետ գնալ և իրան չյողենցնել: Մօրուքը տմբատմբացնելով, գաւազանը խփելով քար ու կաշկառին՝ ալեւորը շարունակում էր առաջ գնալ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու ոչ իւր յոգնածութեան, ոչ քրտինքի, ոչ իւր զաւակի խնդիրքի վրայ:

Ճանապարհի աջ կողմում կար մի քարաժայռ։ Նորա ստորոտում Արտաշէսը հրամայեց կառապանին պահել կառքը։

Բաւական սրտաշարժ էր հրաժեշտը։ Մերունու աչքերի կոպերը կսկիծով ամուր գոցւեցին, վշտալի գէմքը կ'ճռոտեց, անհուն կարօտով իւր գիրկն առաւ սիրելի որդուն և սկսեց հեկեկալ։ Ոսկերչեանը համբուրւեց հօր հետ. երկմար, կարօտալի համբոյր։ Յետոյ թանձրֆի ծայրով սրբեց աչքերը, որոնք շարունակ թրջւում էին արտասուքից, և ճարպիկութեամբ կառքի վրայ ցատկելով, նստեց ուղեկցի կողքին։ Ձիաները քայլեցին։

Մերունին կրկին պահել տւեց կառքը, իբր թէ բան էր մոռացել ասելու։ Նա առաջ գնաց, կիսաբերան մի երկու խօսք մըրմընջաց, կրկին համբուրւեց։

Կառապանը, որի համբերութիւնը հատել էր շատ սպասելուց, մտրակը ֆրռացրեց օդում, և ձիաները սլացան։

Ոսկերչեանը անդադար ետ-ետ էր նայում և գլխարկով վերջին բարեկներ ուղարկում հօրը։

Մերունին մենակ, գլխիկոր և դաւազանը ձեռքին՝ քարացածի պէս մնաց կանգնած տեղումը։

Կառքը անհետացաւ մի բլուրի ետև։ Մերունին գրեթէ մազլցելով վեր ելաւ քարաժայռի բարձրութիւններից մէկի վրայ և աչնտեղից սկսեց նայել հեռու։ Մի անգամ էլ տեսաւ Արտաշէսին, յետոյ նա նորից ծածկւեց, էլի երևաց և ապա կարծես խորխորատ իջաւ. և աչնուհետ բոլորովին անհետացան ձիաւոր երիտասարդներն էլ, կառքն էլ, Արտաշէսն էլ և ամեն ինչ. միայն փոշու պտտւող սիւնն էր, որ երևաց նոցա ետեից. աչն էլ շուտով մշուշի պէս բարձրացաւ, օդը ցնդեց։

Եօթը վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնւում էր մի սիրուն աղբիւր՝ շրջապատւած մի քանի պատկառելի գեղեցիկ սօսիներով։ Թանձր սուեր էին ձգում այդ ծառերը աղբիւրի անապական ջրի վրայ և նորա չորս կողմը, և երբէք արեգակի ոչ մի ճառագայթը չէր համարձակւում լայնատերև ճիւղերի միջից թափանցել ներքև և մարգարտեայ շիթերի վրայ կայտուել ու շողալ։ Սառնորակ, վճիտ և անուշ էր այդ աղբիւրի ջուրը։

Ահա այս սքանչելի վայրում իջան երիտասարդները կառքից և ձիաներից:

Աղբրւրի մօտ ձգեցին սփռոցը, խուրջիներէից հանեցին գինու շիշերը և ուտեղեղէնի պաշարը—և նախաճաշիկը պատրաստ էր:

Քէֆով, երգերով և ճառախօսութիւններով կերան ու խմեցին, և հաղար ու մի բարի ցանկութիւններ մաղթեցին ապագայ գործիչին:

Ոսկերչեանը՝ գինու բաժակը ձեռքին՝ շնորհակալութիւն առաւ և մի երկու խօսք ասաց: Նա ուխտեց հաւատարիմ մնալ իւր կոչման, գործել անխոնջ և շունչը փչել հասարակական ասպարիզի վրայ:

Բուռն կեցցէներով թնդացրին օդը: Յետոյ Ոսկերչեանը համբուրեց ամենքի հետ և բարձրացաւ իւր տեղը:

Երիտասարդները իրանց ձիաները հեծան:

—Դէհ, պարոններ, կրկին անգամ մնաք բարե! ասաց Արտաշէսը, գլխարկը ձեռքին բռնած:

—Բարի ճանապարհ!... Յաջողութիւն!... Բարի ճանապարհ!... գոչեց երիտասարդների խումբը:

Կառապանի մորակի ուժգին հարւածից կառքի ձիաները՝ ականջները սրած՝ թեւ առածի պէս սլացան: Քամին գւգւում էր և ձիաների բաշը ծածանում օդի մէջ: Ոսկերչեանի գլխարկի թանձիֆը ֆրֆռում էր հողմի առաջ և զարնւում նորա մէջքին, ուսերին և ուղեկցի երեսին:

Ոսկերչեանը թռչում էր իւր յոյսերի և երազների հետ...

Վերջ առաջին մասի

Դ. ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Քեզ ի՞նչ պատահեց, պատանի հասակ,
Ինչո՞ւ այդպէս շուտ թունաւորւեցիր.
Ի՞նչն է քեզ մաշում, կասկած ու տանջմանք՝
Թէ՛ տեսած կեանքից շատ բան սովրեցիր:

Օտար, շտապող ճամբորդի նման՝
Նայիր, անցնում են քո տարիները...
Օրերը անհետ կորչում են անձայն,—
Ո՞ւր են, ի՞նչ եղան քո ցնորքները:

Ինչո՞ւ ես նայում ուրիշի կեանքին.
Կամ անզօր կուին, փոքրոգի անկման,
Ինչո՞ւ ես տարւում ուրիշի ցնորքին,
Ստորակին յատուկ վհատ հաշտութեան...

Զգո՞շ կաց, կ'անցնեն այս տարիները,
Առաջ կը նայես,—ծերութիւն ու մահ.
Ինչ որ կորցնես՝ էլ այն օրերը
Յետ չեն տայ, կանչես,—էլ յետ չեն դառնայ...

Սովորականը թօթափիր քեզնից,
Ընտրիր քո ուղին ու առաջ գնա.
Եւ եթէ դժգոհ կը լինես կեանքից՝
Անողորմ կուիր ու մենակ մնա...

ՀԱՒԱՏՆ ԻՆՁ ԿԸ ՓՐԿԻ

(ՆԻԷՐ ՕՐ. Ե. Բ-ԻՆ)

Իշխանուհի Սոֆիա Երկայնաքաղուկ-Արղուլթեանի

Երկու ընկերուհիների բոլոր նամակներից միայն այն նամակներն եմ պահել, որոնք կանանց հարցին են վերաբերում:

Յիւրիւ. 18.. Հոկտեմբեր 22.

Սիրելի և թանկագին Սիրսն!

Աւթ օրւայ ճանապարհորդութիւնից չեաոյ վերջապէս Յիւրիւ հասաջ: Կը հաւատամ որ մինչև հիմա էլ չեմ կարողանում ուշքի գալ ու երևակայել թէ մենակ եմ. այն էլ որտեղ—արտասահմանում... ¹⁾ Յիշում ես թէ ինչ հրաշք, ինչ անիրագործելի ցնորք էր թւում մեզ արտասահման ընկնելը... Այս կարճ ժամանակում այնքան եմ ապրել և այնպիսի ուժեղ պահանջ եմ զգում յայտնել քեզ իմ տպաւորութիւնները, որ առանց պատասխանիդ սպասելու երկրորդ նամակն եմ գրում: Երևակայում եմ թէ ինչքան կը ծիծաղես կարգալով ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը և այն բոլոր հիացումները, որոնցով լի է առաջին նամակս: Այսպէս ուրեմն Յիւրիւ եկայ իմ ուղեկից Աշխատաւորեանի հետ, որ իր սրբազան պարօքն էր համարում մի քայլ անգամ չհեռանալ ինձանից և մի իսկական ասպետ լինել: Հէնց որ դնացքը կանգ առաւ.

¹⁾ Դասընթացքն աւարտելուց վեց տարի չեաոյ միայն Նադեալին չաջողեց արտասահման կուրսերի գնալ. նա ալն ժամանակ 22 տարումն էր:

և իջանք վագոնից, Աշխատաւորեանը հաւաքեց մեր բոլոր իրերն ու ասաւ. «Դէ, օրիորդ, դուք արդէն ցամաքի վրայ էք... Արիացէք, համարձակ առաջ գնացէք: Այստեղ, այս քաղաքում դուք պէտք է իրականացնէք ձեր բոլոր ցնորքներն ու ծրագիրները: Ես կը կատարեմ իմ վերջին պարտքը. դրախտի շէմքը կը հասցնեմ ձեզ, կը բանամ դռները և... այնուհետեւ ցտեսութիւն... Մտէք, չշփոթուէք, համարձակ ու եռանդոտ եղէք. չմոռանաք թէ ինչ թանկ էք դնել դրախտ մտնելու իրաւունքը: Այժմ գնանք փնտռելու այն ընտանիքը, ուր մեզ ուղարկել է ձեր հօրեղբայրը: Զեզ կը յանձնեմ այն ընտանիքին և երեկոյեան գնացքով կը շարունակեմ ճանապարհս:»

Դու չես կարող երեւակայել թէ ինչ էր իմ օրը, երբ լսեցի վերջին խօսքերը! Մենակ, օտար քաղաքում, օտարների մէջ... Դէ, իհարկ է, ասացի ես, թէ և, ճշմարիտ, ինքս էլ չգիտէի թէ ինչ եմ ուզում ասել այդ խօսքերով: Քաղաք մտանք: Սիրելի Սիրան, որ իմանաս թէ ինչ հրաշալի, մաքուր ու փոքրիկ քաղաք է Յիւրիխը! Ինձ ամենից շատ զարմացրաւ քաղաքում տիրող խաղաղութիւնը: Փողոցները երկար չափչփելուց յետոյ վերջապէս մենք մօտեցանք մի սիրունիկ տան և հարցրինք տիկին Ֆենտին. մեր առաջ ելաւ հսկայ հասակով մի կին և կարդալով հօրեղբօրս նամակը շատ սիրով ընդունեց մեզ: Ուղեկիցս նրան բաւականին կարճ յայտնեց իմ բոլոր պահանջներն ու պայմանները. «Աղջիկը նահապետական ընտանիքից է, օտարների մէջ իսկի չի ապրած, գերմաներէն շատ վատ գիտէ: Լեզուն սովորելուց յետոյ մտադիր է համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը մտնել: Համալսարան պիտի մտնի, հարցրեց տանտիրուհին բաւականին զարմացած: Զգիտեմ իսկապէս ինչը նրան զարմացրեց, այն, որ ռօտը սարիւ քամակից հասել էի այստեղ համալսարան մտնելու համար, թէ տարօրինակ թւաց այն, որ վայրենիներն էլ են լոյսի ձգտում... Ի միջի այլոց նրա միամիտ հարցերից երեւում է, որ մեր մասին իսկի զաղափար չունեն: Դահոմէացի, Զինացի, Թուրք, Հայ—մէկ է: Wunderschön, wunderschön (հիանալի, հիանալի) կրկնում էր նա շուտ-շուտ: Իսկոյն և եթ ինձ տարաւ մի բաւականին մաքուր կահաւորած փոքրիկ սենեակ և ասաց. «Հիմա հանգստացէք, իսկ վաղը աղջիկներին կը ծանօթացնեմ ձեզ հետ:»—Հա, նկատեց Աշխատաւորեանը, հանգըս-

տացէք, ես էլ կ'երթամ հիւրանոց. ժամը հինգին կը գամ մնաս-
բարովի: Ամենքը դուրս եկան: Բոլորովին մենակ մնացի: Առանց
ինձ հաշիւ տալու, մեքենայաբար հանեցի վերարկուս, ուղեպարկս
և ընկալ անկողնիս վրայ: Ինձ թւում էր, որ ես գրկւել եմ մոտ-
ճելու և զգալու ընդունակութիւնից: Հինգ րոպէ չանցաւ՝ որ քնե-
ցի: Ինձ արթնացրաւ զրան թխրոցը: Աշխատաւորեանն էր: Եկել
էր մնաս-բարովի:

ԱՄնաք բարով, ասաւ նա, նստելով աթոռի վրայ: Յանկանում
եմ կատարեալ յաջողութիւն և ձեր ծրագիրներին իրադրոծում.
վեց ամսից յետոյ այստեղով անցնելիս մի կը դիպչեմ ձեզ. յոյս
ունեմ, որ դուք իսկական ուսանող կը լինէք:

Ես ինձ աջնպէս կորցրի, որ մինչև անգամ չկարողացայ շնոր-
հակալութիւն յայտնել այն բոլոր ծառայութիւնների համար, որ
արել էր, և այն ուշադրութեան համար, որ ճանապարհին ունե-
ցել էր դէպի ինձ: Դուրս եկաւ. դուռը փակւեց: Հիմի որ իսկապէս
մենակ մնացի... Քանի Աշխատաւորեանից չէի բաժանւել, հայրե-
նիքի կարօտ չէի զգում. միջոց չունէի միտք անելու, ուշքի գալու...
Բայց երբ նա դուրս գնաց, ինձ մի անասելի կարօտ պաշարեց:
Կարծես հէնց նոր արթնացայ մի խոր քնից: Ո՞րտեղ եմ, ի՞նչ է
պատահել ինձ, ո՞ւր եմ եկել այստեղ: Ոչ մի բարեկամ, ոչ մի մօ-
տիկ մարդ չկայ... Մայրիկ, մայրիկ, կանչեցի ես անսովոր ձայնով,
և անկողնիս վրայ ընկնելով՝ լաց եղայ: Կարծես տաք արցունքները
հաւաքւել էին մի ամբողջ շաբաթ և այժմ ժամանակ գտան բոլոր
ուժով դուրս պոռթկալու:

—Մայրիկ, խեղճ մայրիկ, ով գիտէ ինչքան ծանր է քեզ հա-
մար առանց ինձ մնալը! Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ես քեզ համար տանջանք ու
չարչարանք ստեղծեցի: Մի բան կը դառնամ արդեօք: Ինչու պիտի
դու տանես մեր ազգականների բոլոր կծու նկատողութիւններն ու
կշտամբանքները, որոնց այնքան զայրացրել եմ իմ այստեղ գալովս:
Ասուած իմ, որքան ծանր էր նրա համար լսել շրջապատողների բոլոր
անտեղի կասկածներն ու անվստահութիւնը զէպի իմ ապագայ գոր-
ծունէութիւնը! Եւ այս բոլորը նա լուռ տանում էր յոյսը զննելով իմ
ուժերի և զօրեղ ցանկութեան վրայ: Զգիտեմ ինչու, յիշեցի այն
երեկոն, երբ մօրաքրոջս տանը բաւականին ծաղրական կերպով խօսք

բաց արին իմ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու ցանկութեան մասին, և միտս եկաւ այն զգուշի, ճաղատ բժշկի կարծիքը, որ մեր ընկերուհիների անհասանելի իդէալն էր համարուում Յիշեցի նրա խօսքերը. «Աւսում առած կինը մի սիրուն զէնք է, զարդարւած հրաշալի քանդակներով, մի փայլուն, հղկած ու գեղեցիկ դործ: Դա մի կաթինետային իր է, որով պարծենում են, ամենքին ցոյց են տալիս, բայց որը ոչ պատերազմի համար է պէտք, ոչ որսի, ինչպէս մանէթի ձին, որ ինչքան էլ լաւը լինի, այնուամենայնիւ վարժեցրած է»:

Իսկոյն վեր թռայ. կարծես մէկն ինձ խփեց. տրորեցի աչքերս և նստեցի սեղանիս մօտ: «Արիացէք, համարձակ առաջ զնացէք, յիշեցէք թէ ինչ թանկ է զնած այդ իրաւունքը, լսում էի միւս կողմից: Ի՛նչ երկչոտութիւն, ի՛նչ փոքրոգութիւն, հայհոյում էի ինքս ինձ: Վախենալ կռից, փախչել ռազմադաշտից! Ես չէի՞ որ պարծենում էի ընկերուհիներիս մօտ թէ ես նրանց համար ճանապարհ կը հարթեմ և իմ արածներով կ'ոգևորեմ նրանց: Ես չէի՞ որ փրփրած վիճում էի այդ բժշկի հետ և ապացուցում թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունի ընտանիքում կրթւած կինը: Զէ, ասացի ես, դուք չէք յաղթի, փթած հասկացողութիւնների տէր մարդիկ, չեմ թողնի որ ծիծաղէք մեզ վրայ! Ինձ կորած էք համարում. «Արա ինչ ուղում ես, միայն մերոնց ուղիղ ճանապարհից մի շեղի՛ր: Ես ձեզ կ'ապացուցեմ, որ կորած չեմ. ընդհակառակը, ես կը մեկնեմ իմ ուժեղ ձեռքը և կը հանեմ նրանց ցիխոտ ու խորխորատ ճանապարհից հարթ ու մաքուր տեղ: Կը հաւատամս, այս մտքերի ժամանակ ես միանգամից ինձ հսկայ զգացի: Ինձ թուում էր, որ Սամսոնի պէս ընդունակ եմ ամբողջ տունը ուսերիս վրայ պահելու: Մի վայրկենում բազմաթիւ մտքեր եկան գլուխս: Առաջս բացւեց իմ երևակացած ապագայի պատկերը և մի անգամից այնպիսի կենսուրախ տրամադրութեան մէջ ընկայ, որ իսկոյն վերցրի թուղթ ու սկսեցի քեզ նամակ գրել: Առայժմ ցտեսութիւն: Ասում եմ ցտեսութիւն, որովհետեւ յոյս ունիմ շատ կարճ միջոցից յետոյ քեզ ինձ մօտ տեսնել: Մանրամասն գրիր ինձ քո և բոլոր ընկերուհիներիս մասին»:

Զո՛ւ՝ Նաղեսա:

Թիֆլիս. 18.. 1 Դեկտեմբեր.

Թանկագին Նաղեա!

Երանի քեզ, որ այսքան կարճ միջոցում այդքան հաճելի զգացմունքներ ես ունեցել! Ինչ թարմութիւն ու կեանքի հոտ է զալիս քո նամակներին! Նրանք կենդանացնում են միօրինակ ձանձրալի կեանքս: Զուր ես կարծում թէ ես կարող եմ այդտեղ գալ. խորտակեցին ծրագիրներս, կորան յոյսերս... Հօրեղբայրս ամուսնացաւ, առանձին տուն ու տեղ սարքեց և ամեն կերպ աշխատում է ինձ հասկացնել՝ թէ երկու տուն պահելը դժւար բան է: Շատ շուտ շուտ է խօսք գցում մարդու գնալու մասին, որ զլխիցս հանեմ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալն ու մտածեմ իմ ընտանիքի մասին: Լրագիրներում արդէն յայտարարութիւն կաջ, որ մեր տունը ծախւում է: Դպրոցները փակւեցին. մասնաւոր դաս քիչ կայ: Տեսնում ես, բարեկամ, որ հանգամանքներն ստիպում են ինձ սեփական աշխատանքով ապրել: Ուստի մնում է ակամայ հաշտուել մեր կենսական պայմանների հետ, զոհ բերելով իմ ձգտումները դէպի այն, ինչ լաւագոյնն է և այդ անձնագոհութիւնը համարել որոնած իդէալս: Իմ միակ ցնորքն է այժմ Նինային միջոց տալ գնալու Պետերբուրգ՝ կուրսերի: Երեկոները՝ ազատ ժամանակս ինքնակրթութեամբ եմ անցկացնում: Բայց այդ գրքերը, այդ մեռած տառերն ինձ բաւականութիւն չեն տալիս: Ամբողջ կեանքս աշխատանք է: Թէև զգում եմ, որ մենակ աշխատանքը մարդու համար ամեն բանի տեղը չի կարող բռնել: Միթէ կեանքը՝ կէսօրւայ անմիտ աշխատանքով՝ կեանք է:

Այնքան էլ նախանձելի չէ մեր վարժուհիների ղրութիւնը, որոնք ցանկանում են միջավայրից դուրս գալ: Ոչ մի յարաբերութիւն չունեն ինտելիգենցիայի հետ, որ կարող էր բարձրացնել ու լայնացնել նրանց զարգացումը. չեն կարող յայտնել նրանց իրանց մտքերն ու տպաւորութիւնները. նրանք պոկւած են նրանցից, որպէս «ձանձրալի օրիորդներ»: Կտրւած են նոյնպէս և այն հասարակութիւնից, որին ծառայում են. հասարակութեան կեանքը նրանց հետ կապ չունի, նրանք էլ հասարակութեան կեանքի հետ կապ չունեն. մնում է բաւականաճառ ընկերների մի նեղ շրջանով և աւելի ու աւելի մտնել իրանց խնցիի մէջ... Սա տեսնում

եմ, որ շուրջս ամեն բան զգւելի, գարշելի է. և այն էլ մենակ ինձ համար չէ որ գարշելի է: Երբեմն կեանքս ինձ այնպէս անգոյն ու անմիտ է թւում: Ո՛ւր է այն, ինչի մասին երազում էինք պանսիոնում: Այն, ինչի այնպէս հաւատում էինք, ինչի անուշով որ ապրում էինք: Ո՛ւր է երբեմն մէջս բոցավառող այն կրակը: Ինչ ձգտումներ էին այն ժամանակ և ինչ՝ այժմ... Այն ժամանակ այնքան ինքնամոռացում, այնքան զոհ լուսոյ մի ճառագայթի, մի լուսաւոր մտքի համար. այնքան հաւատ դէպի ինձ ու մարդիկ, դէպի ապագան և հէնց այդ լուսաւոր մտքերը!... Այնպիսի լուսաճաճանչ իդէալ էր կանգնած առաջս... Գիտութեան, հասարակական օգուտի, բարձր ու մաքուր երջանկութեան իդէալ՝ Իսկ այժմ... Գիտես, ես այսքան դժբախտ չէի լինի, այսքան չէի ծանրանայ դրութիւնս ինձ վրայ, եթէ որ և է մէկն ինձ համար բարոյական յենարան լինէր: Օտարութեան մէջ դու գանդատում ես քո մենակութիւնից, իսկ ես, մերձաւորներին մէջ, ինձ մենակ եմ զգում: Իմ ամենամօտ մարդիկը՝ մայրս, քոյրս ինձ չեն հասկանում: Քոյրս այս տարի աւարտում է Ծ.դ դասարանը: Կը հաւատամ, որ մինչև այժմ չեմ կարող որոշել նրա բնաւորութիւնը, նրա ցանկութիւնները... Ձկայ ոչ մի զրաւում, ոչ մի ցանկութիւն... Յիշում ես, երբ պատահում էր որ մի տեղ էինք հաւաքւում՝ իրքան տաք-տաք վէճեր էին առաջ գալիս մեր մէջ, իրքան յափշտակւում էինք: Իսկ Նատաշան կամ խուսափում է ընկերուհիներից, կամ թէ հաւաքւում են ու դրականապէս չգիտեն թէ ինչի մասին խօսեն: Դէպի շրջապատող ամեն բան վերաբերւում են անտարբեր կամ, մինչև անգամ, սկեպտիկաբար: Երևակայիր, ինձ թւում է, որ Նատաշան խղճալով է նայում իմ աշխատանքի վրայ: Ինչքան էլ ցաւալի, ինչքան էլ ծանր է խոստովանելը, բայց յաճախ ինձ թւում է, որ մեր անկանոն ընտանիքի ազդեցութիւնը երեխաների վրայ ահագին նշանակութիւն ունի: Յիշում ես թէ ինչ ծանր օրեր էինք անցկացնում պանսիոնում: Բայց, ճշմարիտ, ես զգում եմ, որ չնայած պանսիոնի կատարեալ հակամանկավարժական պայմաններին, այնուամենայնիւ մենք հեռու էինք շատ ու շատ բանից: Ի հարկէ, ես պանսիոնը պաշտպանողներից չեմ՝ ընտանեկան կանոնաւոր պայմանների ժամանակ, բայց այնտեղ, ուր տեսնում ես միայն մի կեղտոտ ճահիճ, որ անկարելի է

չորացնել արևի և ոչ մի ջերմ ճառագայթով, այնտեղ երեսաներ չպիտի լինեն: Մեր ընտանիքների ահադին մեծամասնութիւնը առաջ-
ւայ նման կեանքի նոյն պայմանների մէջ է, ինչ որ էր 20 տարի
առաջ: Էլի նոյն դատարկութիւնը, գծուծութիւնն ու շնչինու-
թիւնը, էլի նոյն դատարկ բաները բանական բովանդակութեան
տեղ:

Օրինակ թնչ բան է մեր տունը: Մի հիւրանոց, որի դռները
առաւօտից մինչև կէս գիշեր բաց են. ուր անվերջ են ամուսնու-
թիւնների, ներկայացումների ու երեկոյթների մասին խօսակցութիւն-
ները, բամբասանքն ու ծաղրը... Մաշան իր եսական սիրով ու նա-
խապաշարումներով ընտանիքի մէջ անհաճոյ ոգի է մտցնում: Նա-
տաշան, որպէս թոյլ բնաւորութեան տէր մի անձն, աւելի շատ
նրա ազդեցութեան է ենթարկւում: Իր աւելորդ կասկածներով և
թաղուն մտքերով նատաշայի մէջ նա զարթեցնում է ամենաստոր
ղգացմունքներ: Ես նկատում եմ, որ նա մի գործնական ու գծուծ
աղջիկ է դառնում: Ընդհանրապէս, Նադեա, ես նկատում եմ, որ
ընտանեկան աւանդութիւնների ազդեցութիւնն այնպէս ուժեղ է, որ
ընտանիքից դուրս գտնւող և բարերար ազդեցութիւն անելու. ըն-
դունակ ոչ մի միջավայր չի կարող այդ ուժի դէմը գնալ: Ահա քեզ օրի-
նակ. մի 18 տարեկան գիմնադաւարտ աղջկայ, որի հետ խօսել են
լաւագոյն իդէալների, երջանկութեան նշանակութեան և այլն մա-
սին, համոզել են ամուսնանալ մի տղետ մարդու հետ, որ մեծ հա-
րըստութեան տէր է! Այ՛ քեզ տրադիցիա! Երեւակայիր, Նատաշան՝
քոյրս անտարբեր է դէպի այդ ֆակտը: Ոչ զայրանում է այդ ֆակ-
տի դէմ, ոչ էլ պաշտպանում: Որտեղից ձեռք բերի մեր հայ աղ-
ջիկը այնքան կամքի ոյժ, որ վիրաւորւի ծնողների խիստ տգեղ
վարմունքներից և ոչ միայն բողոք յայտնի այդ պսակի դէմ, այլ և
դուրս գալ ընտանիքից, կանգնի ամուր պատւանդանի վրայ...

Իսկ մինչև որ աստիճան դատարկ է մեր աղջիկների մեծամասնու-
թեան կեանքը, որքան աղքատ ու խեղճ շահեր ունին նրանք, ոչ մի միտք
իրանց ներկայ դրութեան մասին, ոչ մի փորձ քննադատաբար վե-
րաբերելու դէպի շրջապատը, ոչ նոյն իսկ մի շնչին նկրտում լրաց-
նելու իրանց խղճալի կրթութիւնը: Եթէ առաջները չկայ բալ կամ
աշխարհային ժամանց, այն ժամանակ նրանց համար սարսափելի,

սպանիչ ձանձրոյթ է... Ամուսնութիւն, ահա մեծամասնութեան միակ նպատակը: Ո՛րքան տհաճ բան է, որ նոյն իսկ լաւագոյն աղջիկները սարսափելի կերպով ձգտում են հասնել այդ միակ նպատակին:

Ստեփանեանն եկաւ Պետերբուրգից: Առ աչժմ à la Չաղկից ամեն բանից զայրանում է: Գլխաւորապէս նրան զայրացնում է ընտանեկան կեանքի բացակայութիւնը: Եւհիպէս է բաւականացնում այստեղի երիտասարդութեանը կլուբի, փողոցի կեանքը. ասում էր ինձ այս օրերս: Տեսնենք ինչ կ'ասի երկու տարուց յետոյ! Նա ամուսնանում է մի ուսուհու հետ, որ աւարտել է Բեստուժեան կուրսերը ¹⁾։ Բայց ի հարկէ, այդ բանն ինձանից աւել ոչ ոք չգիտէ: Քանի որ նա բաւական չաճախ է մեզ մօտ լինում և շատ յաճախ են նրան ինձ հետ տեսնում, ուստի բացառապէս ուրիշի կեանքով և ուրիշի շահերով ապրող մարդիկ արդէն նշանել են մեզ: Այո՛, Նադեա, այս հիւանդութիւնը ոչ միայն հներն ունին, այլ և երիտասարդները...

Ի միջի այլոց. մեր անհոգ թռչնակ Վարեան մարդու դնաց մի եկտոր հարուստի, որի հետ ծանօթացաւ նշանելուց երկու ժամ առաջ: Ո՛րքան ծիծաղելի է նա! Այդ կիսակիրթ աղջիկը, որ ամեն բանից քիչ-միչ վերցրել է, արհամարհանքով է նայում տնտրած տանտիկիներէրի վրայ. ինքը դեռ չի զարգացել մինչև կանանց պարտականութեան իսկական հասկացողութիւնը, բայց խառնում է ամեն տեսակ հասարակական գործերում և, ի հարկէ, ոչ մի տեղ խելքը գլխին չանում, քանի որ խելքը գլխին բան անելու համար հարկաւոր է պատրաստութիւն, ու արդէն բոլորովին թողնում է թէ տնտեսութիւնը, թէ մարդուն: Վասկած չկայ, որ ապագայում երախտներին էլ մի կողմը կը ձգի: Խնչ դաստիարակութիւն կարող են տալ իրանց երեխաներին այդպիսի, առանց ամուր հիմքերի, անձնաւորութիւնները: Բայց չէ՞ որ նրանց երեխաները կը լինեն ինտելիգենտ ծնողներէ երեխաներ: Ահ միթէ նա մեր կեանքում բացառութիւն է: Շատ խօսեցի: Շուտ-շուտ

¹⁾ Բեստուժեան անունով լատինի են կանանց համար հիմնած բարձրագոյն մանկավարժական կուրսերը Պետերբուրգում:

գրիր. նամակներդ կարգում եմ մեր վարժուհիների մօտ: Հաճելի տպաւորութիւններիդ ովկեանսում մի մոռանայ մեզ, որ սպասում ենք անհամբեր քո նամակներին:

Զո՛ւ Սիրան:

Յիւրիս. 18...

Սիրելի Սիրան!

Քիչ եմ ապրել, բայց շատ բան տեսել: Վերակրթութիւն, վերադաստիարակութիւն, և այլն, և այլն: Երբ յետ ես դառնում ու նայում անցած 12 ամսւոյ վրայ և անցեալ բոլոր արածներիդ գումարում, այն ժամանակ թւում է, որ այդ գումարը ոչ թէ 12 ամսւոյ՝ այլ մի քանի տարւոյ արածներիդ գումարն է: Թէև այս տարին այնքան էլ հարուստ բովանդակութիւն չունի, բայց, այնուամենայնիւ, նա լրացրել է թէ բնաւորութեանս և թէ հայեացքներիս պակասներից շատերը: Այս տարւոյ խոշոր գէպերից մէկն այն է, որ մի տարի սրանից առաջ կանգնած էի համայնարանի դիմաց ցանկութիւններով, բայց առանց ծրագիրների և միտքս շարած՝ ցնորքների մէջ էի ընկել, իսկ այսօր մտքիս մշուշը կամաց-կամաց պարզւում է և տեսնում եմ, որ աւելի իրական հիմքի վրայ եմ:

Հէնց նոր Աշխատաւորեանին ճանապարհ դրի և կայարանից սոււն եկաց քեզ նամակ գրելու: Խառն գնալիս երկու շաբաթ Յիւրիսում հիւր մնաց: Չափազանց զարմացաւ, տեսնելով թէ ինչքան յաջող ու լաւ եմ սովորել գերմաներէնը և շատ ուրախացաւ, որ կարողացել եմ համալսարան մտնել 6 ամսից վաղ: Թէև, կարծում եմ, զարմանալու բան շատ քիչ կար. քանի որ ես բաւականաչափ կարգին գիտէի լեզւի տեսութիւնը, ինձ պակասում էր միայն գործնականը: Սարսափելի, սարսափելի է այն ուսանողների գրութիւնը, որոնք արտասահման են գալիս բացարձակապէս առանց լեզու իմանալու: Մանաւանդ այս պեղանոտ ու սառն գերմանացիների մօտ: Կը հաւատմաւ, առաջները, չնայած որ խօսել գիտէի մի քիչ, բայց այնքան ծանր էր շուրջս, այնքան սառն, որ ուղղակի ջղերս խանգարւեցին: Յիշում ես, քեզ շատ եմ գրել իմ հոգեկան գրութեան մասին: Աշխատաւորեանը զարմացաւ որ վճռել եմ թողնել Ֆենտի ընտանիքը

և պանսիոնում անկախ ապրելու Երկու ամիս է արդէն ինչ տեղափոխուել եմ պանսիոն: Որ իմանայիր, բարեկամ, թէ ինչքան ծանր է մեզ պէս աղուհացի սովորների համար ապրել այդպիսի գործնական և հաշուով ապրող մարդկանց հետ! Կը հաւատամ, որ նրանք հետեւում են ամեն մի պատառ հացի և ամեն մի կում ջրի: Գարշելի է, սառն ու ինչ որ ոչ մարդավարի, թէ և ասում են, որ ապրուստի այդ ձևը քաղաքակրթութեան հետ է գալիս. բայց տայ Աստուծ, որ քաղաքակրթութիւնը, մեր երկիրը մուտք գործելիս, չզիպչէր մեր հիւրասիրութեան ու աղուհացին:

Ել բան չմնաց, որի մասին չիօսէինք Աշխատաւորեանի հետ: Կանանց հարցի, մեր երիտասարդութեան, ամեն մի քաղաքացու պարտականութեան, գեղարւեստի մասին, երաժշտութեան նշանակութեան մասին, դաստիարակութեան մասին. մի խօսքով այս երկու շաբաթը մենք խօսող մեքենաներ էինք դառնել: Զարմանալի մարդ է նա: Իր պարզութեամբ ու անարւեստութեամբ մի անգամից այնպիսի հաւատ է ներշնչում մարդու մէջ և այնպէս է տրամադրում դէպի ինքը, որ կարծես նրան նոր չէ ինչ ճանաչում ես, այլ վաղուց, շատ վաղուց: Գիտելիքների որպիսի պատկառելի պապաշար և կեանքի որպիսի փորձառութիւն ունի! Մեղքս ինչ թագցնեմ. էլի կ'ասեմ, որ եթէ կողմնակի ազդեցութիւն չլինէր, մեր աւանդական ընտանիքը այդպիսի ուժեղ մարդ չէր տայ: Ինչ ասել կ'ուզի, երևում է որ բնութիւնը նրան պարզեւել է թէ ընդունակութիւններ և թէ խելք, բայց և զրա հետ նա միջոց է ունեցել լաւ մարդկանց ձեռքին իր ընդունակութիւններն ու խելքը լաւ զարգացնելու: Այնպէս հանգիստ է խօսում իր ապագայ գործունէութեան մասին, որ երևում է թէ այդ վճիռը լուրջ մտածւած է և իւրացրած: Նա գնում է Խալիա իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու համար. յետոյ իրաւունք ձեռք բերելով Ռուսաստանում, դառնալու է հայրենիք և մտադիր է գործարան բանալ ամենալայն սկզբունքների հիման վրայ: Խոստացաւ ինձ նամակ գրել, և ես սրտանց ուրախ եմ: Նրա երկու շաբաթ Յիւրիս մնալը ինձ նկատելի կերպով կենդանացրեց: Ինձ թւում էր, թէ մեր տանը, մեր ձաւորներին շրջանումն եմ:

Չի կարելի ասել, որ արտասահմանի ուսանողուհու անձնական

Ֆեանքը այնքան էլ նախանձելի է, ինչքան էլ լաւ նիւթական պայմաններով շրջապատուած լինի։ Անձնական կեանք, ճիշտն ասած, իսկի չկայ էլ։ Ամենքն էլ կտրուած են գերմանական հասարակութիւնից։ Այստեղի հասարակութիւնն այնպէս է, որ մենակ ապրող ջահէլ աղջիկը համարեա թէ երբէք չի կարող ընդունուել գերմանական լաւագոյն հասարակութեան մէջ։ Նրանց ընտանիքը մի փակ միջավայր է, ուր օտարերկրացին դժւարութեամբ կարող է մուտք գործել։ Արտասահմանում սովորողները կտրուած են իրանց ընկեր ուսանողներից այն վերին աստիճանի տարօրինակ հայեացքների պատճառով, որ ունի գերմանական երիտասարդութիւնը կնոջ մասին։ Գերմանացիների մեծ մասը ուղղակի չի թողնում, որ կինը մտածի բարձրագոյն կրթութեան մասին։ Մի պիտի տեսնես՝ թէ ինչպէս են ուսանողներն ընդունում ուսանողուհիներին, երբ դրանք մտնում են լսարան։ Միծաղ, շշուկ, փռշտոց, ծաղր և այլն։ Շատ հասկանալի է սրանից յետոյ, որ ուսանող կանանց մնում է շատ զգոյշ լինել իրանց յարաբերութիւններով դէպի ուսանողները։ Մինչև անդամ կարելի է ասել, որ կանանց համար կարծես թէ ուսանող չկայ, որովհետև նրանց միջև ոչ մի փոխադարձ յարաբերութիւն չկայ։ Մնում է ծանօթներ փնտռել ընկեր կանանց մէջ. բայց նախ՝ նրանք այստեղ համեմատաբար քիչ են, և երկրորդ՝ այստեղ հազիւ են հաստատուում այնպիսի յարաբերութիւններ, որ կարելի լինէր որ և է անձնական կեանք ունենալ։ Ինչ այստեղ եմ, ես համոզեցի, որ ուսանողուհու այդ առանձնացումը, ամեն տեսակ կեանքից պոկւելը անպատճառ դնում է իր կնիքը հէնց իրանց՝ կանանց վրայ։ Նա չափից դուրս կենտրոնացած է իր պարապմունքների վրայ, ուստի և չափից դուրս միակողմանի է դառնում։

Ձեռ կարող երեւակայել, թէ ինչքան գոհ եմ, որ քաջութիւն ունեցայ թողնելու սենտիմենտալ և միօրինակ գերմանուհիներիս, որոնք ուղղակի գրգռում էին ինձ իրանց անվերջ դատարկասրտութեամբ։ Բաղդի բերմամբ պանսիոնում երկու ուսանողուհի են ապրում. մէկն ամերիկացի է և ինձ հետ բժշկական ֆակուլտետում է սովորում, միւսը՝ անգլիացի է և ուսումնասիրում է քիմիա։ Տանտիկնոջ երկու աղջիկները վարժուհիներ են քաղաքային ուսումնարաններում։ Հնչ, ասեմ, որ նրանց ուսումնարանները շատ լաւ կազ-

մակերպութիւն ունին: Ես կ'աշխատեմ լուրջ կերպով ուսումնասիրել ուսումնարանական գործը Զւիցերիայում և ձեզ՝ վարժուհիներիդ մի զեկուցում ուղարկել այդ խնդրի մասին: Այս վարժուհիները այստեղի միջնակարգ դպրոցներում են կրթութիւն ստացել: Նրանցից մինը մինչև անգամ ուսուցչական սեմինարիայում է եղել: Բայց ինչքան անդոյն են և իդէալից զուրկ: Ուղղակի զուրկ որևէ լայն ինտերեսից, որևէ բանով յափշտակելու ընդունակութիւնից: Դրանք ինչ որ անզգայ արարածներ են, որոնց նոյնքան քիչ կարող է ատելի լինել չարը, որքան և ոգեւորել բարին: Իրանց պարտականութիւնները կատարեալ աստիճանաւորների նման են կատարում: Գլխաւոր իդէան — գոյութեան կռիւն է: Դասերից զուրս՝ ազատ ժամերին կար են անում, որ և է բան գործում կամ տնտեսութեամբ պարապում: Կը զարմանաս, որ ասեմ՝ թէ այդ վարժուհիները ամեն շաբաթ օր սապնով լւանում են մեր դռները, պատուհաններն ու յատակը: Իսկի կարելի է այդ գործնական եսական աղջիկներին համեմատել ռուս գաղափարական և անձնագործ վարժուհիների հետ: Ինչ սիրով եմ յիշում մեր Աննա Վլադիմիրովնային: Հոգով ու մտքերով զեղեցիկ ու մաքուր, հեզ, համբերատար, ամբողջովին ուրիշների համար ապրող, իր մասին իսկի չմտածող այդ մեծ նահատակին, որի ամբողջ կեանքը այնքան նման էր միւսների կեանքին: Նա մեզ համար իդէալ էր. և ամեն լաւ բանի համար, որ կայ մեր մէջ, պարտական ենք նրան, որ իր հոգեկան յատկութիւններով ճշմարիտ որ մի նշանաւոր կին էր: Նրա դեւիզն էր՝ ամեն բան ուրիշի համար, ոչ մի բան իր համար: Այս գերմանուհիները ընդհանրապէս բազմից չափից զուրս գործ մարդկանց տաւորութիւն են անում: Նրանց մէջ նկատելի է հոգու կատարեալ հանգստութիւն. իրանց դրութիւնը գոնէ մի քիչ բարեկաւելու ցանկութիւն բոլորովին չկայ: Ես մոռացայ քեզ ծիծաղի համար հաղորդել, որ մեծ քոյրն էլ է սեփական աշխատանքով ապրում, բայց բաւականին տարօրինակ աշխատանքով: Նա մի շուն ունի, որ տարեկան առնւաղն 600 մարկ (մօտ '275 ռուբլի) է աշխատում, բացի ոսկէ մեդալներից: Հէնց որ յայտարարւում է թէ որ և է քաղաքում շների ցուցահանդէս կայ, նա առաջուց ուղարկում է իր «գեղեցկուհու» այցետոմսը, յետոյ ինքն էլ նրա հետ գնում այնտեղ:

«Դեռ դէպք չի եղել, ասում է նա, որ իմ գեղեցկուհին ստացած չլինի փող և ոսկէ կամ արծաթէ մեղալը»:

Բայց ինչքան ուրախ եմ, որ ծանօթացել եմ ուսանողուհիներին հետ! Մեր սենեակների դռները բացւում են մի երկար նրբանցքի մէջ: Նրբանցքի միջով անցնելիս աջ ու ձախ շատ դռների վրայ կարելի է տեսնել փոքրիկ տոմսակներ, որոնց վրայ գրած է «enga-gée» նշան՝ որ սենեակում ապրողը այդ միջոցին զբաղւած է և չի ցանկանում, որ ընկերուհիներից մէկն ու մէկը ներս մտնելով ընդհատի նրա պարապմունքը: Բնուրոյն անձնաւորութիւն է ամերիկացի ուսանողուհին! Բանից դուրս է դալիս, որ Ամերիկայում չկայ այն շարունակող, սխառմամտիկ պատրաստութիւնը, որ տալիս է մեր երկրում գիմնազը: Անտեղ աշխատում են ամենակարճ ճանապարհով տալ մարդուն այն, ինչ անհրաժեշտ է կեանքի համար և բաւականանում են նրանով, որ այդպիսով ստեղծւում է ընդհանրապէս ինտելիգենտ և գործնական կեանքին ընդունակ մի ցեղ: Կանանց և մարդկանց կրթութեան աստիճանը էսպէս չի տարբերւում ոչ որակի և ոչ քանակի կողմից: Այդ ուսանողուհու մեծ քոյրը Պարիզում բնական գիտութիւններով է պարապել և այժմ դասախօսութիւններ է կարդում Բոստոնում: Անդուհին էլ մի շատ զուրկական անձնաւորութիւն է, թէև սկզբում ինձ վրայ հաշուող և ստուն անձի տպաւորութիւն արաւ: Տեսնենք ի՞նչ կ'ասես սրան, բարեկամ. երբ ես նրան հարցրի թէ «ինչու աշտոնը էք եկել ու չէք մտել ձեր համալսարանը», նա պատասխանեց. «Ուզում էի հեռանալ մեր ընտանիքից, ուր աւելի կամ պակաս չափով խնամա, կալութեան տակ էի, որ բոլորովին մշակեմ բնաւորութիւնս և անկախ աշխատանքի սովորեցնեմ ինձ: Մինչև 20 տարին պարտական ենք տանը մնալ՝ միջնակարգ կրթութիւն և բարոյական պատրաստութիւն ստանալու համար: 20 տարին լրանալուց յետոյ, ուր ուզենանք՝ կարող ենք գնալ: Մեր աղջիկների մեծ մասը առաջ գնում է ճանապարհորդելու, ապա սկսում է զբաղւել գիտութիւններով: 27—30 տարեկան հասակում դառնում են տուն, պսակւում և նստում, մինչև որ երեխաները խելքի գան: Ասենք նրանք ուրիշ տեղ դնալու ցանկութիւն չեն էլ ունենում! Ամբողջովին իրան նսիրում է ընտանիքին, երեխաներին և մայրական պարտակա-

նութիւններին: Զահէլ ժամանակ այնքան բան է տեսել ու սովորել, որ նրան մնում է այժմ գործնականում իր բոլոր գիտելիքները գործադրել:

Տեսնում ես, բարեկամ, մեզ մօտ աղջիկը 18—19 տարեկան հասակում ամուսնութեան մասին է երազում, որպէս մի միջոցի, որով կարող է ազատութիւն ձեռք բերել: Այդ ազատութիւնը նրան միջոց է տալիս սիրտն ուզածին չափ կեանք վայելելու (ի հարկէ, ինչպէս ինքն է հասկանում), մինչդեռ անգլուհիները բոլորովին ազատ են Զահէլ ժամանակ, իսկ ամուսնանալուց յետոյ այլ ևս ազատ չեն, իրանք իրանց չեն պատկանում: Հնչ, մի շատ տարօրինակ ցանկութիւն ունի. գնալ Զնդկաստան, 3—4 տարի վարժել գործնական բժշկութեան մէջ և դառնալ տուն: Մեծ քոյրը լէյբ-բժիշկ է եղել Աւդանստանի Էմիրի մօտ: Զարմանալի անվախ են և անկախ! Բանից երևում է, որ նա բժշկութիւն սովորել է Գերմանիայում և Զւիցերիայում և ապա Աւդանստան գնացել: Մինչև նշանակւած տեղը հասնելը, 13 աւդան զինւորների ուղեկցութեամբ 12 օր ձիով ճանապարհ է կտրել, զիշերները մնալով վայրենիների այրերում և անցնելով լեռներ ու անապատներ: Այնտեղ պալատում նա ձեռք է բերում մեծ հաւատ ամենքի կողմից և ահագին ազդեցութիւն ունենում ինչպէս Էմիրի, այնպէս էլ ներքին գործերի վրայ: Ի՞նչ ես կարծում, Սիրան, պիտի որ մարդ եռանդ ունենայ, որ կարողանայ 3—4 տարի ապրել բոլորովին մենակ, որպէս մի իսկական եւրոպացի կին, ամեն տեսակ ինտրիգների մէջ և 30 զինւորի մշտական պաշտպանութեան տակ! Նա այժմ Անգլիայումն է և կարդում է Աւդանստանի մասին դասախօսութիւններ: Համեմատիր այդ անկախութիւնը մեր անօգնական դրութեան հետ:

Երևակայիր, չնայած նրանց բոլոր արժանաւորութիւններին, ես այնուամենայնիւ ռուս կնոջը անհամեմատ աւելի վեր եմ դասում նրանցից: Նրանց կեանքի պայմաններն այնպէս են դասաւորւած, որ պիտի քաջ լինեն: Ի՞նչ եմ ասում, աչքերը բաց անելուն պէս նրանք վարժուում են անկախութեան: Ընտանիքը, հասարակական կեանքը և շատ ուրիշ պայմաններ, բոլորը տանում են դէպի զարգացում, դէպի բարոյական և մտաւոր զաստիարակութիւն: Եւ ինձ

Թուում է թէ ինչ որ նրանք անում են, անում են բանականութեան
և ոչ թէ սրտի ազդեցութեան տակ: Մինչդեռ ոռւս կինը ծանր
կուով է դուրս գալիս իր նեղ դրութիւնից և թանկ է գնում իր
ազատութիւնը: Նրա ամեն արածի մէջ երևում է սրտի մասնա-
կցութիւնը. բարձր կրթութիւն ստանալով, ճանաչելով զիտութեան
նշանակութիւնը՝ նա ամբողջովին իրան նւիրում է իր ժողովրդին,
զոր է բերում իր ամբողջ էութիւնը, իր բոլոր անձնական շահերը!
Գուցէ ժամանակով ոռւս կինն էլ եւրոպացի կին դառնայ (իմ ասած
մտքով), բայց այժմ, նա իր պարտականութիւնները դարձնում է
իր կրօնը:

Սակայն կանանց խնդիրը յոգնեցրաւ ինձ: Բաւական է ինչքան
գրեցի: Արձակուրդներից օգտւելով՝ վաղը ես ու անգլուհին գնում
ենք ճանապարհորդելու: Հաւանօրէն կ'երթամ Փլնեւ, Պարիզ, Բեր-
լին: Այնտեղից մանրամասն կը գրեմ տպաւորութիւններս: Արձա-
կուրդացին ճանապարհորդութիւնները սովորութիւն է օտարերկրեայ
ուսանողների համար. և այդ ինձ շատ է դուր գալիս, քանի որ այդ
ճանապարհորդութիւնները ահագին նշանակութիւն ունին ուսա-
նողների համար:

Քո՞ Նաղեա:

ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՆՅՐԱԺԵՃՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ֆ. ՄԱՐԴԱՆ ԵԱՆՑԻ

Արդիւնաբերութիւնը զարգանում է հսկայական քայլերով. նրա հետ զուգընթացաբար բազմանում են նրա ճիւղերը: Իւրաքանչիւր ճիւղին համապատասխան մարդիկ ունենալու մեծ պահանջ կայ: Ահա այդ հանգամանքն այսօր քաղաքակրթեալ Յւրոպային և Ամերիկային ստիպում է որոշ ուսումնարաններին մի աջնալիսի ուղղութիւն տալ, որ նոցա արտադրած մարդիկը կատարելապէս պատրաստ լինին գործնականապէս ղեկավարելու արդիւնաբերութեան ճիւղերի գործերը: Դրա շնորհիւ Յւրոպայում և Ամերիկայում առանձին ուշադրութիւն են դարձրել պրոֆեսիոնալ գիտութիւնների բազմակողմանի տարածման վրայ: Առևտրական գիտութիւնները համարւում են առաջիններին լրացնող գիտութիւններ: Իւրաքանչիւր երկրի տնտեսական կեանքի բարենորոգման և առաջդիմութեան ամենաուժեղ զէնքը այժմ անվիճելի կերպով համարւում է առևտրի մասին ամենաճիշտ և խելացի գաղափարների տարածումը այն մարդկանց մէջ, որոնք իրանց պատրաստում են կամ մտադիր են նւիրել առևտրական գործունէութեան:

Այժմ բոլորը հասել են այն եզրակացութեան, թէ երկրի առևտուրն ու արդիւնաբերութիւնը կարելի է դնել ամենաճիշտ և խելացի հիմունքների վերայ միմիայն շնորհիւ առևտրական գիտութիւնների տարածման, թէպէտ և չպէտք է ուրանալ, որ երկրում տիրող առևտրական լաւ օրէնքները ոչ պակաս դեր են կատարում այդ գործում. բացեալայնպէս այդ հանգամանքը բարեյաջող պայմաններից մէկը միայն կարելի է համարել: Ազ-

գերի վարաւոր փորձը մեզ ապացուցում է, թէ որքանէլ կառարկազործւած լինին այդ օրէնքները, սակայն առանց առևտրական զիտութիւնների և կրթութեան անկարելի են առևտրի աճումը և զարգացումը: Առևտրական օրէնքները ինքնին երբէք չեն նպաստել կապիտալների, առևտրական կամ արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնների զարգացման: Առևտրական զիտութիւններ— ահա առևտրական կեանքի գլխաւոր շարժիչը և կորզաւորիչը: Սոցա շնորհիւ է կարողանում առևտրականը իւր գործերին ամենաուղիղ ընթացք տալ, զգուշանում՝ պատահական սխալներից և իւր գործի համար վտանգաւոր ձեռնարկութիւններից: Առևտրականի համար անհրաժեշտ է իմանալ և վերաստուգել այն բոլոր պայմանները, որոնք այսպէս կամ այնպէս կարող են ազդել նորա ապրանքի վաճառման վրայ: Նրան անհրաժեշտ է հետևել առևտրական աշխարհում տեղի ունեցող բոլոր բարեփոխութիւններին, շուկաներին, բորսաներին, նոյն իսկ պետութիւնների քաղաքական դրութեան:

Ահա թէ ինչ է ասում հեղինակաւոր գերմանացի առևտրաբան Ռէդէնը իւր „Allgemeine vergleichende Handels und Gewerbe-Geographie“ գրքի մէջ այն պահանջների մասին, որ առաջադրւում էին դեռ դարիս սկզբի առևտրականին. «առևտրական աշխարհում պատշաճաւոր կերպով գործելու համար, ներկայումս բաւական չէ ապրանքներ ձանաչելը՝ զանազանելով նոցա վատ կամ լաւ յատկութիւնները, հաշւապահութիւն իմանալը, իմանալ նոյնպէս թէ այս ինչ ապրանքը որտեղից և ինչ ճանապարհով է ստացւում, կամ որտեղ կարելի է ձեռնմուտ պայմաններով վաճառել. ժամանակակից առևտրականը պարտաւոր է իմանալ, ոչ միայն զանազան երկրներում տիրող մաքսային օրէնքները և այն, թէ ինչ հիման վրայ են նոքա սահմանւած, նոյնպէս դրամների և ուրիշ չափերի հաշիւներն ու մուրհակի օրէնքները, նա, բացի այդ բոլորից, պարտաւոր է ուսումնասիրել բոլոր երկրների, այսպէս ասած, ֆիզիքական աշխարհագրութիւնը, նոցա արդիւնաբերութեան տեսակները, ճանապարհների հաղորդակցութիւնը, մանուֆակտուրային արդիւնաբերութեան էութիւնը, մի խօսքով՝ նա պարտաւոր է ուսումնասիրել առևտրի գործնականը և տեսականը բառի ամենալայն մաքրով»:

Ծիծաղելի չէ արդեօք մի այդպիսի բացատրութիւնից յետոյ տեսնել մարդիկ, նոյն իսկ ինտելիգենտ համալսարանականներ, որոնք ուրանում են ոչ միայն առեւտրական գիտութիւնների տարածման անհրաժեշտութիւնը, այլ նոյն իսկ զարմանում են, թէ ակսր ինչ բան կայ այդտեղ սովորելու:

Այդ, դեռ ևս իր գոյութիւնը պահպանած, կարծիքը ոչ թէ համոզմունք է, այլ մի հասարակ թիւրիմացութիւն՝ առաջացած նորանից, որ շատ մարդիկ, նոյն իսկ կրթւած՝ անընդունակ են թափանցել մեր առօրեայ կեանքի մէջ և ըմբռնել այն բոլորը, ինչ կատարւում է մեր շուրջը: Ժան-Ժակ Ռուսսօն ասում է՝ «ամենամեծ փիլիսոփայութիւնը կայանում է նրա մէջ, որ մարդ կարողանայ հասկանալ և ըմբռնել այն բոլորը, ինչ կատարւում է իր շուրջը»: Աւաղ, պէտք է խոստովանել, որ այդ տեսակներին մատնեցող կարելի է հաշուել. մեծամասնութիւնը անզգայ, անտարբեր է. նա կարծես կոյր է, չէ կարողանում տեսնել՝ թէ ինչ է կատարւում իւր աչքի առաջ և չէ հասկանում նրա իմաստը: Եւ եթէ ներկայումս դեռ կան մարդիկ՝ առեւտրական գիտութիւնների անհրաժեշտութիւնը ուրացող՝ այդ մեզ չպիտի զարմացնի: Նոքա իսկապէս դժւարանում են և նոյն իսկ չեն կարողանում պարզել իրանց, թէ առեւտրական դառնալու համար խանութից և անմիջական պրակտիկայից դուրս ինչպէս և ինչ կարելի է սովորել:

Երբ խօսում ենք տեխնիկական գիտութիւնների մասին, աչդ հասկանալի է ամենքի համար: Տեխնիկ բառը ամեն ինչ պարզում է: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչ են անում մեքենագէտները, քիմիկոսները, ճարտարապետները և այլն: Մեզ համար պարզ և որոշ է այդ մարդկանց աշխատանքը և գիտենք, թէ ինչ դժւարութիւնների յաղթելով, նոքա կարողանո՞ւմ են իրանց աշխատանքի արդիւնքը երևան հանել: Ուստի մենք յաճախ ենք լսում այն բարդութիւնների մասին, որ կազմում են տեխնիկական գիտութիւնների կուրսը: Առանց նախապատրաստութեան ոչ ոք չէ կարող լինել ոչ մեքենագէտ, ոչ քիմիկոս և ոչ ճարտարապետ:

Բայց երբ խօսում ենք առեւտրական գիտութիւնների մասին, հարցը բոլորովին փոխւում է: Եւ չիրաւի, ինչպէս արտայայտել այդ գիտութիւնների իմաստը, ինչպէս ձևակերպել նոցա արդիւնքը:

Միթէ կարելի է ասել, թէ առևտրական զպրօքներում մարդիկ սովորում են վաճառել... Այդ արևեստը այնքան էլ շօշափելի չէ: Դժուար է նրան որոշ շրջանակների մէջ գնել, մի որոշ պատկեր տալ, որովհետև նա բաղկացած է բազմաթիւ մանր մասերից, որոնք մեր աչքի առաջ կատարւում են ամեն օր ամենաանճոռնի կերպով և բոլորովին տգէտ ու անկիրթ մարդկանց ձեռքով: Ապրանք առնել, ծախել, փող տալ, ստանալ, ապրանք փաթաթել, հարկաւոր դէպքում սուտ երդումներ տալ—այնքան հասարակ երևոյթներ են, որ կարծես առևտրի համար մի անանձին պատրաստութեան կարիք էլ չկայ: Հեշտութիւնը, որով կատարւում են առևտրական գործերը, նոցա մասշնկութիւնը կատարելապէս ծածկում են մեր աչքից գործի դժարութիւնները, մանաւանդ որ մարդիկ շատ սակաւ են կարողանում գնահատել այն բանի կարևորութիւնը, ինչ ամեն օր կատարւում է նոցա առաջ:

Այժմ փորձենք պարզել, արդեօք ինչի մէջ է կայանում վաճառականի ամենօրեայ կեանքի գիտութիւնը: Գորա համար մեծ դժարութիւններ չկան. հարկաւոր է միայն քիչ խորը թափանցել, քիչ լուրջ և գիտակցաբար վերաբերել դէպի այն բոլորը, ինչ շրջապատում է վաճառականին: Նախ՝ վաճառականին զբաղեցնում են մի շարք մտածութիւններ զանազան առարկաների մասին (ապրանքների, տոկոսաբեր թղթերի, փողի և այլն): Երկրորդ՝ նա անմիջապէս յարաբերութիւն ունի զանազան հիմնարկութիւնների հետ. բանկերի, բորսայի, երկաթուղիների և այլն: Վերջապէս նրան հետաքրքրում է զանազան մարդկանց հետ իւր ունեցած յարաբերութիւնը—ծառայողների, առնողների և վաճառողների հետ:

Ահա այն երեք գլխաւոր ֆունկցիաները, որ կազմում են վաճառականի կեանքի հիմքը. այդ երեք ֆունկցիաներին համաձայն կարելի է բաժանել գլխաւոր առևտրական գիտութիւնները, որոնք, կարծում ենք և համոզւած ենք, կատարելապէս կը համապատասխանեն առևտրականի գործնական կեանքի պահանջներին:

Թէ ինչպէս են պատրաստւում զանազան ապրանքներ և առհասարակ մշակւում զանազան նիւթեր—այդ մենք զիտենք տեխնոլոգիայի կուրսից: Գլխաւոր ապրանքների յատկութիւնները, նոցա լաւն ու վատը, խառնուրդը և կեղծիքը, նոյնպէս նոցա որոշելու

և պահպանելու միջոցները մենք կարող ենք իմանալ ապրանքագիտութեան կուրսից (товаровѣденіе):

Մեզ մնում է իմանալ՝ թէ որտեղ, ինչ ապրանք է պատրաստուում և ինչ տեղերում վաճառուում, ինչքան է մծտաւորապէս նստում ապրանքը ապրանքատիրոջ և ինչ գներով են վաճառուում գլխաւոր ապրանքները զանազան շուկաներում: Վերջապէս ինչ հանգամանքներ են նպաստում կամ խանգարում ապրանքի կանոնաւոր վաճառման զարգացմանը: Մի խօսքով, մեզ մնում է ուսումնասիրել, այսպէս ասած, տնտեսական կամ, ինչպէս շատերն են անւանում, առևտրական աշխարհագրութիւնը. դորանով արդէն լրանում է ապրանքներին վերաբերեալ գլխաւոր և ամենակարեւոր տեղեկութիւնների կուրսը:

Մենք ապրանքների շարքում չիշեցինք նոյնպէս փողի, տոկոսաբեր թղթերի և առհասարակ զանազան զոկումենտների մասին: Այդ դէպքում մեզ նախ և առաջ հարկաւոր է իմանալ դրանցից իւրաքանչիւրի օգուտն ու վնասը, յարմարութիւնն ու անյարմարութիւնը գործածութեան ժամանակ. նոյնպէս մեզ հարկաւոր է ծանօթ լինել նոցա գործածութեան ամենակատարելագործած միջոցների հետ: Այդ արդէն կազմում է այն գիտութեան կուրսը, որ այսօր մեր մէջ յայտնի է քաղաքատնտեսութիւն» անունով: Բացի դոցանից, մեզ հարկաւոր է իմանալ թէ ինչ օրէնքներ պէտք է պահպանել: Այդ տեղեկութիւնները մենք միշտ կարող ենք գտնել «Առևտրական օրէնսդրութեան» մէջ:

Համարեա նոյնը կարելի է ասել առևտրականի երկրորդ կարգի զբաղմունքների մասին, այսինքն զանազան բանկային, ապահովագրական, ելկաթուղային և այլ հիմնարկութիւնների հետ նորա ունեցած յարաբերութիւնների մասին: Թէ ինչի մէջ է կայանում այդ հիմնարկութիւնների գլխաւոր նշանակութիւնը և նոցա կազմակերպութիւնը, ինչպէս են նոքա գործում, ինչ օրէնքներով առաջնորդում, ինչը պիտի համարել նոցա կազմակերպութեան մէջ լաւ և ինչը՝ վատ—այդ բոլորի բացատրութիւնը մենք կը գտնենք դարձեալ գործնական քաղաքատնտեսութեան կուրսի մէջ:

Առաջժամ մի կողմ թողնելով առևտրականի երրորդ կարգի զբաղմունքները, որոնք վերաբերում են նորա զուտ անձնականին,

մենք պէտք է ասենք, որ առաջին երկու կարգի զբաղմունքները ամեն օր մի շարք փոփոխութիւնների են ենթարկում նորա առեւտրական կապիտալը:

Անկարելիութիւնը պահել յիշողութեան մէջ այդ բոլոր փոփոխութիւնները մի կողմից և գործի ճիշտ դրութիւնը իմանալու կարևորութիւնը միւս կողմից, պահանջում են ամեն օր խրոնոլոգիաբար արձանագրել այն բոլոր փոփոխութիւնները, որ կատարւում են գործի մէջ: Այդ տեսակի դրութիւնների ամենահամապատասխան ձևերը մենք կը գտնենք հաշւապահութեան կուրսի մէջ:

Այսպէս ուրեմն, վաճառականի առաջին երկու կարգի զբաղմունքների ուսումնական բաժինը կատարելապէս համապատասխանում է նորա գործնական կեանքի պահանջներին:

Այժմ մեզ մնում է պարզել, լուսաբանել նորա երրորդ կարգի զբաղմունքների իմաստը — այսինքն մարդկանց հետ ունեցած նորա յարաբերութիւնը: Առաջին անգամից բաւականին զժւար լուծելի հարցերի մի ահագին շարք... Եւ իսկապէս, կարելի է արգեօք պատրաստել մարդիկ այդ ուղղութեամբ: Այո, կարելի է, կը պատասխանենք մենք:

Մենք ամենքս գիտենք, որ մարդկանց փոխադարձ յարաբերութիւնը երկու տեսակ է լինում. նախ՝ պաշտօնական — այսպէս ասած՝ զուտ ֆորմալ յարաբերութիւն, և երկրորդ՝ ընկերական: Այդ վերջին տեսակի յարաբերութիւնը, պէտք է խոստովանած, որ մեր կեանքի ազնւոյ է կազմում. նորա ազդեցութիւնը այնքան մեծ է և ուժեղ, որ թափանցելով պաշտօնական յարաբերութեան ասպարէզը, մտցնում է նորա մէջ աւելի մեղմութիւն և քաղաքավարութիւն, մինչդեռ այդ երկու տարրերի բացակայութիւնը ստորացնում է նորան և հասցնում դժանարար արեւստի աստիճանին:

Ահաւասիկ թէ ինչպէս է նկարագրում Ֆրանսիացի գործնական տնտեսագէտ Կուրսել Սընեյլը գործունեաց մարդուն. «Նախ և առաջ մարդ միշտ և ամեն տեղ պէտք է լինի քաղաքավարի: Վաճառականի քաղաքավարութիւնը պէտք է կայանայ ոչ թէ հասարակ ձևականութեան և սովորական խօսակցութեան մէջ, այլ նորա ամբողջ յարաբերութեան, գործի, խօսակցութեան մէջ. առհասարակ նա իւր ամբողջ խօսակցութեան միջոցին պէտք է լինի ուշադիր,

համեստ, միևնույն ժամանակ իրեն պէտք է պահէ վայելուչ կերպով, խաղաղ և դրական, պէտք է աշխատէ գրաւել ուրիշներին սէրն ու համակրանքը և օգտակար լինել ուրիշներին: Քաղաքավարութեան այդ զգացմունքը սակաւ է նկատուում վաճառականների մէջ, բայց պէտք է ասել, որ մեծ մասամբ՝ մեծ, հարուստ վաճառականների մէջ, չխանդարելով նրանց միևնույն ժամանակ լինել դրական և զգաստ:

Ճիսկական առևտրականը հասարակ է իւր յարաբերութեան մէջ, անկեղծ, ճշտապահ, հաստատ իւր խօսքին և պարտականութիւններին, փարթամ է և ոչ էլ չարամիտ: Գտնւելով մարդկանց հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ՝ նա գիտէ նոցա բոլոր թուրութիւնները և այդ պատճառաւ նա միշտ ներողամիտ է և զրոյշ իւր խօսքերի մէջ, հանգիստ իւր դատողութեան մէջ, համբերող և դրական իւր գործողութեան ժամանակ, միշտ բարի, բայց չափաւոր, և առանց չափշտակելու, միշտ խաղաղ ու հանդարտ, առանց վախենալու զրպարտութիւնից և անբաւականութիւնից:

Այդ նկարագրութեան մէջ մենք իսկապէս տեսնում ենք օրինակելի մարդու պատկեր, մարդու, որի հետ միշտ կարելի է գործ տեսնել և որին կարելի է վստահօրէն հասարակական գործ ջանձնել: Բայց ասացէք խնդրեմ, միթէ այդ տեսակ մարդիկ պատրաստելը է եղել միշտ, ամեն ժամանակ ու ամեն տեղ ուսումնարանների նպատակը: Այո, բայց միթէ մեր կրթութեան մէջ միմիայն ուսումնարաններն են դեր կատարում, չէ որ աւելի մեծ դեր են կատարում մեր ընտանիքներն ու մեզ շրջապատողները:

Վերջացնելով մեր խօսքը առևտրական կրթութեան մասին, մենք պարտք ենք համարում մի քանի խօսք ևս ասել քաղաքատնտեսութեան մասին, այն գիտութեան՝ որի մէջ մենք գտնում ենք մեր կեանքի ամենակենսական խնդիրներից շատերի լուծումը: Ուստի շատերը նորան հետեւալ բանաստեղծական բացատրութիւնն են տալիս, որ աւելորդ չենք համարում առաջ բերել. «քաղաքատնտեսութիւնը ուսուցանում է այն ամենը, ինչ մարդիկ կարողացել են հնարել իրանց տնտեսութիւնը լաւ կազմակերպելու. համար, այն ամենը՝ դէպի ինչ մարդիկ ձգտել են և ինչին հասել: Պէտք է աւելացնել, որ այդ գիտութեան մէջ տնտեսական բարդ կեանքը

տարրականանում է և իւրաքանչիւր ղէպքը քննւում է օգտի, յարմարութեան և այն զոհողութիւնների տեսակէտից, որ պահանջւում են մարդկանցից, և ապա եզրակացնւում յօգուտ կամ ընդդէմ ներկայ գաղափարի, ի հարկէ ի նկատի առնելով թէ որքան է համապատասխանում նա ճշմարտութեան և ընդհանուր շահին: Շնորհիւ առարկայի ընդարձակութեան և բարոյական տարրի ներկայութեան, չի կարելի չընդունել թէ կրթական տարրը առևտրական ուսման մէջ գլխաւորապէս պատկանում է քաղաքաստեղծութեան, մինչդեռ միւս առարկաները ներկայանում են որպէս ուսումնական նիւթի ներկայացուցիչներ: Եթէ աւելացնենք այդ բոլորի վրայ և մի քանի լեզուներ, մեր առաջ կ'ամփոփւի առևտրական ուսման ամբողջ կուրսը, որ այժմ Եւրոպայի առևտրական ուսումնարաններում ընդունւած է:

Մեր ասածներից այժմ ղժւար չէ եզրակացնել այն նպատակը, որ ունի առևտրական ուսումը: Նա պէտք է ուսուցանէ երիտասարդներին տոկուն աշխատանքի, պէտք է ծանօթացնէ քաղաքական և առևտրական օրէնքների հետ, հաշւարարութեան կատարելագործւած ձևերի հետ, պարզէ նրանց առևտրական բարդ կոմբինացիաների էութիւնը, պատրաստէ այն աստիճանի գործնական ձևով, որ նոքա քիչ փորձառութիւնից յետոյ առանց նեղութեան կարողանան զանազան արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններին կազմակերպութիւն տալ, նոցա խելքը այն եղանակով մշակել, որ կարողանայ գործել հեշտ ու արագ, իսկ բարոյական տեսակէտից սովորացնել և մարմին ու ոգի դարձնել ճշտութիւնը, կարգապահութիւնն ու տոկուն աշխատանքը, որպէս զի նոքա իրանց երջանկութիւնը տեսնեն իրանց աշխատասիրութեան մէջ:

Այդ ուղղութեամբ պատրաստւած երիտասարդները իրանց հայրենիքի համար կազմում են մի տեսակ հարստութիւն:

Արտասահմանում առևտրական ուսման վրայ առանձին ուշք են դարձնում. այնտեղ այդ գործը բաւականին խելացի կերպով է դրւած: Թէ որ աստիճանի լուրջ ուշադրութեան է արժանացած առևտրական ուսումը Ամերիկայում և արևմտեան Եւրոպայում, մեզ բաւականին ճիշտ գաղափար են տալիս հետևեալ վիճակագրական տեղեկութիւնները, որ քաղում ենք մի գերմանական ամսա-

գրից: Արևմտեան Եւրոպայում և Ամերիկայում այժմ հաշւում են մօտ 842 առևտրական ուսումնարաններ, որոնք ուսանում են 150 հազարի չափ աշակերտներ: Այդ թւանշանները հետեւեալ կերպով են դասաւորւում. Ամերիկա՝ $42\frac{1}{2}\%$, Աւստրիա՝ 36% , Գերմանիա՝ $8\frac{1}{2}\%$, Ֆրանսիա՝ $7\frac{1}{2}\%$, իսկ մնացեալ եւրոպական երկիրներում $5\frac{1}{2}\%$:

Բոլորովին հակառակ պատկեր է ներկայացնում մեզ Ռուսաստանը: Այդ ահագին լայնատարած երկրում, ուր 127 միլիոն ժողովուրդ են հաշւում—ուսեալ, կրթւած առևտրականներ աչքի են ընկնում որպէս օազիս Սահարա անապատում: Ինչին վերագրել այդ երևոյթը, եթէ ոչ լաւ կազմակերպւած և կուրսը տեղական կեանքին յարմարեցրած առևտրական դպրոցների բացակայութեան: Եւ յիրաւի, այդ ահագին տարածութեան վերայ միմիայն 6 առևտրական դպրոցներ կան (2 Պետերբուրգում, 2 Մոսկւայում, 1 Վարշաւայում և 1 Օդեսսայում) և ուշալական դպրոցներին կից 34 առևտրական բաժանմունքներ, որոնց գործունէութիւնը սկսեալ այն օրից, երբ առաջին դպրոցը հիմնել են Պետերբուրգում (1892 թ.) ահա թէ ինչ թւերով է սահմանափակւում. 6 առևտրական դպրոցներում մինչ օրս աւարտել են միմիայն 3000 հոգի, իսկ ուշալական դպրոցներին կից բաժանմունքներում, սկսեալ նոցա սահմանման օրից (1874 թ.)—միմիայն 1966 հոգի:

Մինչդեռ Բելգիայում, որը Ռուսաստանի մի հարիւրերորդ մասը չէ կազմում իր տարածութեամբ և որը առևտրական աշխարհում այնքան էլ նշանաւոր տեղ չէ բռնում, այժմ գոյութիւն ունին 3 բարձրագոյն և մի շարք միջնակարգ առևտրական դպրոցներ իրանց բազմաթիւ ունկնդիրներով:

Արտասահմանի առևտրական դասակարգն ինքը առանձին խնամք է տարել ուսումնարանների թիւը աւելացնելու գործի վրայ: Քաղաքատնտեսներից շատ շատերը վկայում են, որ այն դէպքում, երբ կարիք է զգացել մի որևէ առևտրական կենտրոնում կամ մի այլ քաղաքում առևտրական դպրոց բանալու և պետական բիւջէի համար ծանր է եղել դպրոցի ծախքերը հոգալ, այն դէպքում դպրոցը բացել և պահել են իրանց հաշւով առևտրականները: Այդպէս 1832 թ. Դանցիգում հիմնւած է առևտրական ակադեմիա,

1839 թ. Նառմբուրգում, Բրեսլաւում և Լայպցիգում, 1844 թ. Դրեզդենում, 1849 թ. Փեմնիցում և 1850 թ. Ֆրէյբուրգում և էլի այդ տեսակի մի շարք ուսումնարաններ զանազան տեղերում:

Ռուսաստանը արդիւնաբերական երկիր է և հետեւապէս առւտրական դպրոցների կարիքը միշտ զգացել է. եղածներն այնքան քիչ են, որ ցանկացողների մի հարիւրերորդ մասին բաւականութիւն չեն կարողանում տալ:

Վերջին ժամանակները տէրութիւնը մի առանձին խնամքով և համակրանքով է վերաբերում առւտրական դպրոցների թիւը աւելացնելու հարցին: Նոյն իսկ մարդիկ են ուղարկւած արտասահման, որ տեղնուտեղն ուսումնասիրեն այնտեղի ուսումնարանների տիպը և ապա կարելոյն չափ յարմարեցնեն մեր երկրի պայմաններին: Ռուսաստանի առւտրական քիչ թէ շատ նշանակութիւն ունեցող բոլոր քաղաքներից համարեա խնդիրներ են ներկայացրած նախարարութեան, բայց երբ լուծում կըստանան այդ խնդիրները, դրականապէս դեռ ոչինչ յայտնի չէ: Այսքանս կարելի է ենթադրել, որ շատերը մերժում կ'ստանան այն հասարակ պատճառով, որ գործին հմուտ ուսուցիչներ չկան Ռուսաստանում: Այդ հանգամանքը մի ցաւալի երևոյթ է և դառն պայման, որի շնորհիւ գուցէ մի քանի տարի ևս գործը ուշանայ:

Միւս անգամ մենք կ'աշխատենք պարզել թէ ինչ տիպարի ուսումնարան է հարկաւոր Կովկասում:

1897 թ. Ապրիլ 10

Բագու

ԷԻՈՒԻՏԻԱՅԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

ՄԻՔԱՅԵԼ, ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

Միջին դարերում զիտութիւնը մահւան էր դատապարտւած: Նա կենտրոնացել էր բացառապէս վանքերի ու մենաստանների մէջ. կղերն էր, որ տիրապետում էր ամենուրեք, նա էր, որ ղեկավարում էր, կամ ճիշտ կը լինէր ասել՝ սպանում էր մարդկային միտքը: Բնագիտութիւնը սատանայի ծնունդ էր համարւում, նրանով զբաղւելը՝ մահացու յանցանք, հերետիկոսութիւն: Դրա փոխարէն՝ ծաղկում էր սխոլաստիկան՝ խաւարի ու մտաւոր թմրութեան վարդապետութիւնը, արձակ ասպարէզ էր բացւել տատամբանական, կեղծ—փիլիսոփայական այլանդակ ճոռումաբանութիւնների համար: Վիճում էին թէ արդեօք հրեշտակները սե^օ են թէ սպիտակ. վիճում էին, արդեօք Ադամը պորտ ունէր թէ չէ. վիճում էին—և լուրջ էին վիճում—թէ արդեօք երկնային արքայութեան մէջ աղբ կան թէ չէ: Վիճում էին ճանճի, միրուքի և ուրիշ շատ բարձր, փիլիսոփայական նիւթերի մասին:

Այդ խաւար ժամանակներն էր, երբ որոտաց Զորդանո Բրունո՛ի ձայնը. «0՛ դու երանելի, սրբազան Յիմարութիւն, սրբազործւած Տգիտութիւն և Ապուշութիւն, ամեն միտք, ամեն քննադատութիւն հալածւած է այնտեղ, ուր դու բնակութիւն ես հաստա-

¹) Տես Մուրճ 1897 թ. № 2—3.

տել: Դուք, ով բնագէտներ, հետազոտողներ, թողէք. ի՞նչ պէտք է ձեզ ուսումնասիրել բնութիւնը, ի՞նչ պէտք է ձեզ իմանալ, արդեօք աստղերը, մոլորակները կրակից են առաջ եկել, թէ հողից, կամ ջրից: Սրբազան Յիմարութիւնը արհամարհում է այդ ամենը և ծնկաչոք Աստուծուց է սպասում իւր փրկութիւնը: Այսպէս էր որոտում Բրունօն կղերի դէմ, այն կղերի, որը քիչ յետոյ խարոյկ պիտի բարձրացնէր նրան:

Ջ. Բրունօն մէկն էր այն փիլիսոփաներից, որոնց համար փիլիսոփայութիւն և բնագիտութիւն միևնոյն գաղափարներն են: Տէլէզիօյի, Ռոջեր Բակոնի, Գալիլէյի, Կամպանելլայի և այլոց շարքում նա էր, որ անողոք կռիւ մղեց միջնադարեան կղերի բռնակալութեան դէմ: Դրանք բոլորն էլ ներկայացուցիչներ էին միևնոյն փիլիսոփայական ուղղութեան, այն է՝ «Բնափիլիսոփայութեան, կամ բնութեան փիլիսոփայութեան» (Naturphilosophie), որը մեծ զարկ տւեց էտրիւցիայի գաղափարի զարգացմանը:

Որքան աւելի միջնադարեան էպոխան մօտենում էր իւր վախճանին, նոյնքան աւելի զարգանում էր այդ ուղղութիւնը: «Բնութիւնը ուսումնասիրելը—եղաւ ընդհանուրի ձգտումը: Փիլիսոփայութիւնը զբաւած է բնութեան մեծ գրքում—ասում էր Գալիլէյ:

Այս մտաւոր շարժումը յիշեցնում է 18-րդ դարու կիսում Ռուսօ'ի առաջ բերած գրական և փիլիսոփայական ուղղութիւնը: Այն ժամանակ նա հիշեցնում էր ճակատագրական կոչը՝ «դէպի բնութիւն»: Մի տեղ նա բողոք էր ներսւած, փչացած արիստոկրատիայի արւեստական կեանքի դէմ, միւս տեղ նա բողոք էր կղերի դոգմայական տիրապետութեան դէմ:

Փոխւում են տիեզերքի և ստեղծագործութեան հասկացողութիւնները. սոքա այլ ևս այն չեն, ինչ որ քրիստոնէական կրօնն էր ուսուցանում: Բնութիւնն այլ ևս չի անիծւում, այլ փաստաբանւում, ասուածացւում է:

«Աշխարհս Աստուծոյ իսկական պատկերն է»—կոչում էր անվախ Տէլէզիօ: «Բնութիւնը ոչ այլ ինչ է, բաց միայն իրերի Պէջ մարմնացած Աստուծ»—ասում էր Ջ. Բրունօ: Կամպանելլան կենդանացնում է տիեզերքը, որը նրա հասկացողութեամբ մի մեծ ու կատարելագործւած կենդանի է:

«Աստուած տիեզերքի մէջ է, նրա հետ անբաժան կապւած—և նրա հետ կազմում են մէկ հիմնական տարր—նիւթը, և միմիայն մէկ հիմնական պատճառ—ոյժը. այդ երկուսից է կազմւում ամեն մի մարմինը—այս է Բրուսօի փիլիսոփայութիւնը:

*
* *

Անցնենք նոր դարերի շրջանը և միշտ առաջ ձգենք էւոլիւցիայի թելը: Փորձնական բնագիտութիւնը սկսում է աւելի և աւելի առաջադիմել, փիլիսոփայութիւնը հետզհետէ դուրս է մղում մետաֆիզիկական ապարդիւն սպեկուլացեաները և ընկնում է (մանաւանդ Անգլիայում) դրական, պոզիտիւ ճանապարհի վրայ, ուր նա առաջ է գնում ձեռք ձեռքի տւած բնական գիտութիւնների հետ: Միմիայն Գերմանիայում երկար ժամանակ—մինչև այս դարու 30-ական թւականները—դեռ կանգուն էր իդէալիստական փիլիսոփայութիւնը և ծաղկում էր ամենաաբստրակտ մետաֆիզիկան:

Էմպիրիզմը (փորձի վրայ հիմնած գիտութիւնը) սնունդ էր տալիս փիլիսոփայութեան, իսկ վերջինս էլ լրացնում էր էմպիրիզմը՝ ընդհանրացնելով և որոշ սխտեմի վերածելով նրա տւած արդիւնքները .. Սր աւուր աւելի և աւելի խոր զգացւեց, որ փիլիսոփայութիւնը, առանց փորձի՝ օդի մէջ է կախւած, բայց որ գիտական ամենաառատ պաշարը ևս, առանց փիլիսոփայական ընդհանրացումների՝ արժէք չունի:

Նւէդացի Լիննէյ հիմնեց նորագոյն բնագիտութեան շկոյան էմպիրիզմի, փորձնական գիտութեան հողի վրայ: Բայց նրա տւած գիտելիքների մէջ քաօս էր տիրում. խառնակ էին, անկապ, անսխտեմ: Առաջ եկաւ բնափիլիսոփայական (naturphilosophische) ուղեկցիան, որի պարագլուխներն էին Լամարկ, Ժոֆոուս Սենտ-Իլեր, Գէօթէ և Օկէն—դրանք արդէն կարգ ու սխտեմ մտցրին տիրող քաօսի մէջ:

Գէօթէն և Լամարկը—գերմանացի հանճարիղ բանաստեղծը և Փրանսիացի մեծ կենդանաբան-փիլիսոփան—նշանաւոր դեր խաղացին օրգանական էւոլիւցիայի թէօրիայի մէջ, իբրև հիմնադիրներ այսպէս կոչւած «ծագման վարդապետութեան», (Abstammungslehre, théorie de la descendance) և իբրև Դարւինիզմի կարապետներ:

Գէօթէն առաջին անգամ յայտնի եղաւ բնագիտութեան մէջ իւր մի աշխատութեամբ՝ «Բոյսերի կերպարանափոխութիւնը» (Die Metamorphose der Pflanzen) վերնագրով, որը լոյս տեսաւ 1790-ին: Այդտեղ նա արդէն մատնացոյց է լինում էոլոյիւցիական թէօրիայի հիմնական սկզբունքի վրայ. նա ցոյց է տալիս բոյսերի մէջ այն հիմնական օրգանը, որից աստիճանաբար զարգանալով ու կերպարանափոխելով՝ առաջ է եկել ամբողջ բուսական աշխարհը իւր ամբողջ բազմատեսակութեամբ: Այդ հիմնական օրգանն է Գէօթէի կարծիքով—տերեւը: Այստեղ, անկասկած սխալուած է Գէօթէն, քանզի նրա հիմնական միտքը ճիշտ է: Եթէ այն ժամանակ խոշորացոյցը համատարած բարիք լինէր, Գէօթէն կարող էր նրա միջոցով աւելի խորը թափանցել բուսական օրգանիզմի շինւածքի մէջ, և այն ժամանակ նաեւ կը տեսնէր, որ հիմնական և մշտապէս կերպարանափոխուող օրգանն է բջիջը ¹⁾, (Zelle, клеточка) և որ տերեւը ինքը նրանից է առաջացել:

Մի ուրիշ ծառայութիւն, որ Գէօթէն մատուցեց բնագիտութեան՝ դա «Գանգի ողնային թէօրիան» է. (Wirbeltheorie des Schädels). Նա դուռ, որ մարդկային և կենդանական գանգը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մի ոսկրային զանգւած, որը բաղկացած է այնպիսի մասերից, ինչ որ և ողնաշարը. դրանից հետեւում է այն, որ գանգը նոյն ողնաշարն է, նոյն պոչուքը, միայն ժամանակի ընթացքում աւելի բարդւած ու կերպարանափոխւած:

Գէօթէն ունի և ուրիշ գիւտեր բնագիտութեան մէջ. նրան է պատկանում նաեւ մարդկային միջնածամելիքը (Zwischenkiefer) գիւտը: Յայտնի էր Գէօթէին, որ միջնածամելիքը բոլոր կաթնասուն կենդանիների մօտ գոյութիւն ունի. ուրեմն, մարդն ևս, իբրեւ կաթնասուն կենդանի, անպայման պիտի ունենայ: Գէղուկցիան (Dédution) օգնութեան է հասնում բանաստեղծ-գիտնականին և նա

¹⁾ Բջիջները ամեն մի օրգանական էակի (բոյսի, կենդանու, մարդու) ամենատարրական օրգաններն են. նոքա տեսնում են խոշորացոյցով. փոքրիկ, կենդանի կազմւածքներ են, որոնց ամենաէական մասը ձւի սպիտակուց պարունակող հեղուկային սուբստանցն է (որ պլազմա, պրոտոպլազմա է կոչուում), որի մէջ ստորաբար կոլոլ կորիզ կալ (բջիջի կորիզ), մեծ մասամբ կաշտով պատած:

երկար, քրտնաջան աշխատանքներից յետոյ յաջողում է մարդու մօտ ևս գտնել միջնաձամելիքը:

Մեծ էր այն կենդանի մասնակցութիւնը, որ ունէր Գէօթէն իւր ժամանակաց բնական հետազօտութիւնների և մասնաւորապէս էւոլիւցիական թէօրիայի զարգացման մէջ:

Երբ 1830 թ. յուլիս ամսում հրատարակական վիճ էր բացւել Սենտ-Իլէրի (էւոլիւցիական թէօրիայի պաշտպան) և հռչակաւոր Կիւլիէի (անշարժութեան թէօրիայի պաշտպան) մէջ Պարիզում՝ Գէօթէին աւելի զբաղեցնում էին այդ վիճաբանութեան հետեանքները, քան թէ յուլիսեան փոթորկալից ճեղափոխութիւնը, որ այն ժամանակ (1830 թ.) պայթել էր Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում:

Թէ որ աստիճան այդ գիտական կռիւը ողնորում էր 81 տարեկան Գէօթէին, ցոյց է տալիս գիտնական Սորէի պատմած հետեւեալ անեկողոր:

«Երկուշաբթի, 2 օգոստ. 1830. Յեղափոխութեան լուրը հասել էր արդէն Վալմար և ընդհանուր իրարանցում էր առաջ բերել: Գնացի Գէօթէի մօտ. «Հ'ը, ի՞նչ էք մտածում այդ մեծ անցքի մասին—բացականչեց նա, ինձ դիմաւորելով. հրաբուխը ժայթքել է, ամեն բան բոցավառւած է»: Այն, զարհուրելի պատմութիւն է—պատասխանեցի ես. սակայն ի՞նչ կարելի է յուսալ այսպիսի պայմաններում. և այս տեսակ մի մինիստրութեան օրով. թերևս կը քշեն այժմեան իշխանական ընտանիքը և դրանով ամեն բան կը վերջանայ»:

«Ինձ թւում է... թէ մենք իրար չենք հասկանում, սիրելիս,—հակաձառեց Գէօթէն. իմ խօսքը յեղափոխութեան մասին չէ, ես խօսում եմ այն հանդիսաւոր գիտական ընդհարումի մասին, որ տեղի է ունեցել Պարիզի Ակադէմիայում Կիւլիէի և Ժոֆուռա Սենտ-Իլէրի մէջ,—մի ընդհարում, որ եղել է բազմաթիւ հասարակութեան ներկայութեամբ, չնայած տիրող արհաւիրքներին. հարցը մեծ է և խիտ կարևոր: Սորէն, ինչ ասել կ'ուզէ—չարած է մնում այս խօսքերից յետոյ:

Այժմ յիշենք Գէօթէի մի այլ ծառայութիւնը, որ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի օրդանական էւոլիւցիայի տեսակէտից: Բոլոր օրդանիզմների մէջ նա գտնում է երկու տեսակ մշիչներ, մէկը՝ փո-

փոխական, միւսը՝ պահպանողական, կամ երկու տեսակ ոչոթեր, մէկը՝ կենտրոնախոյզ, միւսը՝ կենտրոնաձիգ։ Առաջին մղիչը (Trieb) շրջադուր է օրգանիզմին դէպի անընդհատ փոփոխականութիւն։ Նա առաջադիմականն է։ Երկրորդը ձգտում է պահպանել օրգանիզմի մէջ այն, ինչ որ հական է։ Այդ երկու մղիչները համապատասխանում են «Յարմարման» (Anpassung, Adaptation) և «Ժառանգականութեան» ((Vererbung, Héredité) ոչոթերին, որոնք եղան Դարիւնիզմի և ընդհանրապէս էտոլոցիական վարդապետութեան անկիւնաքարերը։ Քիչ յետոյ մենք կը պարզենք այդ երկու հիմնական ոչոթերի էութիւնը։

Բացի այդ Գէօթէն յայտնում է և մի ուրիշ նշանաւոր միտք։ Բոլոր ողնաւոր կենդանիները՝ ձկները, թռչունները, կաթնասունները և վերջապէս այդ բոլորին գլուխ կանգնած մարդը, ունին փոխադարձ, ազդակցական կապ, և բոլորը առաջ են եկել միևնոյն սկզբնական օրգանիզմից աստիճանական կերպարանափոխութեամբ։ Նա ենթադրում է նոյնպէս, որ ազդակցութիւնը գոյութիւն ունի նաև կենդանիների և բոյսերի մէջ, որովհետև—ասում է նա—սաղմային դրութեան մէջ վերցրած՝ բոյսը և կենդանին հազիւ են տարբերում իրարից։ Գէօթէի այդ նշանաւոր հիպոթէզները այսօր արդէն մեծ հաւանականութիւն են ձեռք բերել։ Էրնէստ Հէկկէլը՝ աւելի ուշ պիտի խօսէ և ապացոյցներ բերէ «միայնական» (monophyletisch) ծագման մասին, որի համեմատ ամբողջ օրգանական աշխարհը՝ մարդիկ, կենդանիներ, բոյսեր՝ աստիճանաբար զարգացել են միևնոյն նախնական հակից (Urwesen), որին նա տալիս է «մոնէր» անունը։

Գէօթէի մասին վերջացնելով, մենք այժմ յիշենք նրա ժամանակակից մի ուրիշ գերմանացու՝ Օկէնիին, որի անունը նոյնպէս պատկանում է էտոլոցիայի պատմութեան։

Օկէնը յայտարարեց, որ բոլոր օրգանիզմների կենսական երեւոյթները բղխում են միևնոյն սկզբնական պարզ քիմիական սուբստրատից, որի անունը նա կնքում է Ursehlem (Schleim—լորձունք) նախալորձունք։ Այսօր այդ նոյն գաղափարը որոշւում է արդէն «պրոտոպլազմա» բառով։ Բառի փոփոխութիւն է միայն տեղի ունեցել, հիմնական միտքը մնում է նոյնը։ Օկէնը պնդում էր, որ աղջ

Urschleim-ը, այդ սկզբնական լորձուները, որը ներկայացնում է կէս ամուր, կէս-հեղուկ սպիտակուցային մի զանգւած, ծնունդ է առել ծովի մէջ անօրգանական նիւթից: Սա յիշեցնում է Հէկկէլի «ինքնարերական ծնունդը» (Archigonie), որի մասին գեռ առիթ կ'ունենանք խօսելու:

Մի ուրիշ թէօրիա, որ դարձեալ հռչակաւոր դարձրեց Օկէնի անունը, դա «ինֆուզորիաների» թէօրիան էր: Սկզբնական լորձուները (կամ ժամանակակից գիտութեան լեզուով՝ պրոտոպլազման) ծովի մէջ ծնունդ առնելով, ընդունում է մանրիկ, միկրոսկոպական պղպձակների ձև: Ամեն մի օրգանական մարմին (կենդանի բոյս) բաղկացած է անհաշիւ պղպձակներից, կամ ինֆուզորիաներից:

Օկէնի ինֆուզորիան էլ համապատասխանում է բջիջին (Zelle, cellule, клеточка), որը ընդունւած է նորագոյն բիոլոգիայի մէջ: Ուրեմն հարկաւոր է միայն «ինֆուզորիայի» տեղ բջիջ բառը դնել և մենք կը ստանանք 19-դ դարու ամենանշանաւոր բիոլոգիական թէօրիաներից մինը — բջիջային թէօրիան (Zellentheorie), որի հիմնադիրներն են Շլայդէն և Շւան: 30-ական թւականներին այդ երկու գիտնականները գիտականօրէն հաստատեցին, որ բոլոր օրգանիզմները ներկայացնում են կամ պարզ բջիջներ, կամ թէ բջիջների զանգւածներ (Агрегат): Եւ պրոտոպլազմայի նորագոյն թէօրիան ցոյց տւեց, որ բջիջի ամենաէական բաղադրիչ էլէմէնտը պրոտոպլազման է, կամ Օկէնի լեզուով՝ սկզբնական լորձուները:

Ինչպէս տեսնում ենք, Օկէնի երկու թէօրիաներն էլ չափազանց բեղմնաւոր էին: Անցնենք:

Մենք դեռ ունինք մի շարք բնագէտ-փիլիսոփաներ կամ բնափիլիսոփաներ, որոնցից ամեն մէկը մի-մի գիւտով ու ինքնօրինակ մոքերով հարստացրեց էւոլիւցիական թէօրիան, և այդպիսով բոլորը միասին պատրաստեցին պարարտ հող ու գիտելիքների անսպառ աղբիւր յետագայ աւելի մեծ ու հսկայական թէօրիայի՝ Դարւինիզմի համար:

*
* *

Էւոլիւցիայի պատմութեան մէջ Կանտը ևս մեծ բաժին ունի: Բոլոր փիլիսոփաներից այդ ամենավերացական փիլիսոփան ևս ու-

սումնասիրել է բնութիւնը և նոյն իսկ փորձ է արել բացատրել տիեզերական ամբողջ շէնքը և նրա զարգացման ընթացքը զուտ մեքենայական պատճառներով՝ պատճառներ, որոնք միանգամայն դուրս են մղում հրաշքի ամեն հասկացողութիւն:

1755 թւականին Կանտը հրատարակեց իւր նշանաւոր բնագիտական աշխատութիւնը՝ «Ընդհանուր բնական պատմութիւն և երկնքի թէօրիան», որը ամբողջ զարագլուխ կազմեց: Նրա կոսմոգոնիան (տիեզերածնութիւն), կամ կոսմոլոգիական զաղային թէօրիան — որը յետոյ աւելի հիմնաւորեցին Լապլասը (Փրանսիացի աստղագէտ) և Հէրշելը (անգլիացի աստղագէտ), այսօր տակաւին միակ հաւանական հիպոթէզն է տիեզերքի ծագման մասին և կը շարունակէ գոյութիւն ունենալ այդպէս, մինչև որ նրանից աւելի լաւը, աւելի հաւանականը հանդէս կը գայ: Մենք այդ հիպոթէզի մասին յետոյ կը խօսենք աւելի հանգամանօրէն. առաջժամ չիշատակենք Կանտի արած ծառայութիւնները բիոլոգիական (կենսաբանական) էւոլիւցիայի աշխարհում: Այստեղ Կանտի վիթխարի հանճարը անհետևողական է հանդիսանում: Նա մատերիալիստ է և բառիս բռն մտքով՝ մոնիստ (moniste) անօրգանական էւոլիւցիայի մէջ, բայց դուալիստ է (dualiste) օրգանական բնութեան մէջ: Առաջինում — անօրգանական աշխարհում (անկենդան մարմիններում, որպէս հողը, մետաղները) գործում են կոյր, մեքենայական ոյժեր, իսկ երկրորդում — օրգանական աշխարհում (որպէս բոյսերը, կենդանիները, մարդը) — գործում են նպատակայարմար, գիտակցական ոյժեր: Այստեղ արդէն կորչում է մոնիզմը, և երևան է զալիս Կանտի տէլէօլոգիական (կամ դուալիստական) հասկացողութիւնը, որը — ինչպէս արդէն բացատրել ենք — բնական երևոյթների մէջ խոթում է անհատական ստեղծողի կամքը և նրա գիտակցական գործունէութիւնը: Կանտը պնդում է, որ ամբողջ անօրգանական բնութիւնը (մետաղներ և այլն) իւր բազմազան երևոյթներով պէտք է բացատրել մեքենայական պատճառներով, այսինքն նիւթի շարժողութեամբ, մինչդեռ օրգանական բնութիւնը բացատրելու ժամանակ՝ մեքենայական ոյժերը անզօր են հանդիսանում և պէտք է անպայման ընդունել վերջնական պատճառների (Causes finales) գիտակցական գործունէութիւնը:

«Պէտք է անպայման ընդունել «վերջնական պատճառները» (Causes finales), որովհետեւ մարդուս հասկանալու, ճանաչելու ընդունակութիւնը սահմանափակ է և անկարող է բացատրել կենդանի բնութիւնը, բոյսերի, կենդանիների, և մարդկանց աշխարհը»:

Այստեղ արդէն խօսում է Կանտի գործնական բանականութիւնը (praktische Vernunft): «Պէտք է ընդունենք, որպէս զի կարողանանք բացատրել: Զե՞ որ նա նոյն դատողութիւնն է տալիս և կրօնական աստուածաբանական հարցերում: «Պէտք է ընդունենք «բացարձակի» (l'Absolu) կամ Աստուծոյ գոյութիւնը» բարոյական, գործնական պատճառների համար — թէ և այդ գոյութիւնը ոչ մի կերպ չի ապացուցւում: Կանտը թոյլ է տալիս կամքի բացարձակ ազատութիւնը միմիայն «նումէնի» (Numen—այն՝ որ «երևոյթ» չէ, այն՝ որ մեր զգայարանքներին անմատչելի է) աշխարհում, իսկ բնական երևոյթների մէջ նա ծայրացեղ դետերմինիստ է, այսինքն ընդունում է, որ բոլոր երևոյթները շղթայւում են իրար հետ օրինական պատճառական կապակցութեամբ: Ex nihilo nihil. (Ոչնչից ոչինչ կը լինի). ամեն բան բնութեան մէջ ունի իր պատճառը: Այդ դետերմինիզմի, պատճառական կապակցութեան վրայ քանիցս շեշտում է Կանտը իւր փիլիսոփայութեան մէջ: Առանց դետերմինիզմի—ասում է նա—գիտութիւնը անհնարին է, աներևակայելին:

Այդ ուրեմն զուտ գիտական, թէօրիական տեսակէտից Կանտը պէտք է ընդունէր, որ բոլոր երևոյթները առանց բացառութեան, կարելի է բացատրել միմիայն մի եղանակով—մեքենայական պատճառներով: Այդպէս նա վարեց բովանդակ տիեզերքի հետ, այդպէս վարեց անօրգանական բնութեան հետ, բայց կենդանական ու բուսական աշխարհի դիմաց՝ նա թողեց դետերմինիզմը կամ գիտութիւնը, (քանի որ մարդկային խելքը անզօր է բացատրելու) և ապաստան ըտաւ causes finales-ի կամ մետաֆիզիկայի աշխարհում:

Կանտի մօտ—որ աւելի կարեւոր ու հետաքրքրական է—մենք գտնում ենք «ծագման թէօրիայի» հիմնական միտքը, այն՝ որ օրգանական բոլոր տեսակները անօրգանական նիւթից են ծնունդ առել և մեքենայական (?) պատճառներով, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս

կրիստալն է գոյանում, և որ այդ տարբեր օրգանիզմները զարգացել են աստիճանաբար: Այստեղ պարունակում է մի խոշոր հակասութիւն Կանտի տէլէօլոգիական կամ դուալիստական հասկացողութեան հետ, որը մենք տեսանք նրա մօտ օրգանական աշխարհի վերաբերութեամբ. բայց մեզ կարևոր է հիմնական միտքը:

Թւենք էլի մի քանի անձնաւորութիւններ Գերմանիայում, որոնք աշխատել են ինպատ օրգանական էւոլիւցիայի և մասնաւորապէս ծագման թէօրիայի:

1834 թ-ին գերմանացի բնագէտ Կարլ Բեր (Bär) կարգաց մի դասախօսութիւն. «Բնութեան ընդհանուր օրէնքը էւոլիւցիայի մէջ», ուր նա բացատրեց օրգանիզմների տեսակների ծագումը և զարգացումը միեւնոյն, ընդհանուր տոհմածառից:

1852 թ-ին Վիեննացի բուսաբան Փ. Ունգէր հրատարակեց մի գիրք. «Փորձ բուսական աշխարհի պատմութեան», ուր նա բացատրեց բոյսերի բոլոր տեսակների ծագումը և զարգացումը մի կամ մի քանի տոհմածառերից:

1853 թ-ին լոյս տեսաւ Լայպցիգում Վիկտոր Կարուսի աշխատութիւնը «Կենդանական մորֆոլոգիայի սիստեմ», ուր ասւած էր, «հողային հնադարեան շերտերում թաղւած մարմինները անշուշտ նախահայրերն են ալժմ գոյութիւն ունեցող անհաշիւ օրգանական տեսակների, որոնք առաջացել են նրանցից աստիճանաբար, յարմարւելով կենսական պայմաններին, աստիճանաբար կերպարանափոխւելով»:

1855 թ-ին յայտնի մատերիալիստ-ֆիզիոլոգ Լուդւիգ Բիւխնէր իւր «Նիւթ և ոյժ» նշանաւոր գրածքի մէջ զարգացրեց բոլորովին ինքնւրոյն կերպով ծագման թէօրիայի հիմունքները՝ հիմնւած պալէօնտոլոգիայի (Paläontologie, հնախօսութիւն) ¹⁾ և համեմատական կազմաբանութեան (Anatomie) տւած արդիւնքների վրայ:

Մենք դիտմամբ չիշատակեցինք այստեղ այս մի շարք հեղինակներին, որպէս զի ցոյց տանք ընթերցողին թէ որքան ահագին

¹⁾ Բնագիտութեան այն ճիւղը, որ զբաղւում է պեղումներից առաջացած օրգանական մնացորդների ուսումնասիրութեամբ:

նախապատրաստական աշխատանք էր կատարւած արդէն Դարւինից առաջ: Դարւինին մնում էր սխտեմի բերել գիտելիքների այդ հըսկայական պաշարը, իւրն ևս աւելացնելով. բայց որ գլխաւորն է, նրան մնում էր հիմնաւորել իրանից առաջ հրատարակւած Փակտերը, այսինքն պատճառական հիմունք տալ այդ Փակտերին. դրա մէջ էր Դարւինի հանճարը և գիտութեանը մատուցած նրա անհուն ծառայութիւնը: Այդ է ընդհանրապէս բոլոր մեծ մարդկանց բաժինը: Մեծ մարդիկ սովորաբար նոր ճշմարտութիւններ չեն աւետում աշխարհին, այլ նրանք ընդհանրապէս հիմնաւորում են իրենց նախորդների ասածները: Մենք այդ աւելի պարզ կը տեսնենք հասարակական գիտութիւնների մէջ:

Բայց դեռ Դարւինից մի ամենահռչակաւոր կարապետը մնում է. մենք դեռ նրա մասին չենք խօսել:

Դա Ֆրանսիացի Ժան Լամարկն է, ծագման թէօրիայի (Théorie de la descendance) հիմնադիրը:

«Բոլոր օրգանական տեսակները (espèce) զարգացել են մէկը միւսի ետեւից, աստիճանաբար: Կենսական պայմանների տարբեր լինելը, ինչպէս նաև օրգաններ գործածելը և չգործածելը ազդում են կենդանիների վրայ և անընդհատ փոփոխութիւններ են առաջացնում նրանց մարմնի մէջ: Սկզբում ծնունդ են առել ամենաստորին, պարզ կենդանիները և բոյսերը, ապա նրանցից առաջ են եկել աւելի բարդ օրգանիզմները: Երկիրը նոյնպէս զարգացել է աստիճանաբար, առանց անակնկալ յեղաշրջումների: Կենսական բոլոր երևոյթները առաջանում են ֆիզիկական-քիմիական պատճառներից, որոնք յատուկ են օրգանական նիւթին: Ամենաստորին կենդանիները ծնունդ են առել ինքնաբերաբար, և այսօր ևս ծնունդ են առնում նոյն եղանակով (Génération spontanée): Թէ օրգանական և թէ անօրգանական աշխարհները ենթարկւած են միեւնոյն բնական օրէնքներին» և այլն, և այլն: Այս է Լամարկի փիլիսոփայական դաւանանքը: Մենք տեսնում ենք, որ նա բիօլոգիայի մէջ մոնիստական աշխարհայեցողութեան պաշտպան է: Այդ բոլորը կարելի է տեսնել նրա հիմնական աշխատութեան մէջ՝ «Philosophie Zoologique», (կենդանաբանական փիլիսոփայութիւն), որի առաջին հատորը լոյս տեսաւ 1815 թ-ին:

Միջավայրի փոփոխութեան համեմատ փոփոխուում են և օրգանիզմները—դա յարմարացման (adaptation) գաղափարն է, որ մենք տեսանք արդէն Գէօթէի մօտ: Բայց Լամարկը ահագին նշանակութիւն է տալիս օրգանների մարմնի այս կամ այն անդամի գործածելուն, կամ չգործածելուն, այսինքն սովորութեան:

Սակայն միջավայրի պայմաններին յարմարելը միակ գործող ուժը չէ, ասում է Լամարկ: Օրգանիզմները փոփոխուում են, բայց միշտ պահպանում են իրենց մէջ արիւնի ազդակցութիւն: Դա ժառանգականութեան ուժն է:

Այդ բոլորը աւելի լաւ էր ըմբռնում Լամարկը և աւելի հիմնական կերպով էր բացատրում քան իւր նախորդները: Նա աւելի լաւ էր հասկացել երկու հիմնական ուժերի՝ յարմարացման և ժառանգականութեան փոխադարձ ազդեցութիւնը. և եթէ նա մի քիչ էլ աւելի հեռու գնար ու հաստատէր ճիշտական ընտրողութիւնը գոյութեան կուի մէջ, — դա կը լինէր արդէն լիակատար Դարւինիզմ: Այդպէս չեղաւ, սակայն, և ծագման թէօրիային կամ «Լամարկիզմին» թէօրիական հիմնաւորութիւն տալու համար հարկաւոր եղաւ սպասել էլի կէս դար:

Լամարկը փորձեց ապացուցանել, որ մարդկային ցեղը զարգացել է կապկանման կաթնասուններից, — և այդ նրան մի ուրիշ մեծ արժանաւորութիւնն էր: Բայց այդ զարգացման գաղտնիքը բացատրելու համար նա դարձեալ գլխաւորապէս յենում էր «սովորութեան» վրայ: Այդպէս, նա յայտնում էր, որ նախամարդը ծնունդ է առել մարդանման կապկից շնորհիւ այն հանգամանքի, որ կապիկը «յետ է սովորել» (deshabituer) չորեքթաթ քայլել և փոքր առ փոքր ընտելացել է կանգուն, ուղիղ քայլաձեռքին:

Սա իհարկէ բացատրութիւն չէ. միայն սովորութիւնը դեռ չնչին պատճառ է: Այնուամենայնիւ նշանաւոր էր «կապկային» ծագման միաբը, որ 50 տարուց յետոյ պիտի հիմնաւորէր:

*
* *

Ֆրանսիական բնագէտ—փիլիսոփաներից յայտնի էր մեր դարու սկզբներում և Ժոֆրուա Սենտ-Իլէր, — Կիւլէի նշանաւոր հակաակորդը: Նա ընդունում էր Լամարկի ծագման թէօրիան, մի-

այն աւելի մեծ արժէք էր տալիս ոչ թէ սովորութեան, այլ շըրջապատող միջավայրի ազդեցութեան. մանաւանդ մթնոլորտի պայմաններին: Նա յայտնում է, օրինակ, որ միմիայն ածխածինի քչանալը մթնոլորտում պատճառ է եղել, որ թռչունները ծագել են մողեսանման սողուններից. աճել է թթւածինը օդի մէջ, աւելի արագ ու կենդանի է կացուցել շնչառութեան պրոցէսը, աւելացել է ուրեմն արեան ջերմութիւնը, բարձրացել է ջրերի և մկանունքների էներգիան,—և ահա սողունների խորիւր փոխել է յանկարծ թռչկան թևերի. և այլն և այլն: Միտքը սխալ չէ. մենք այդ կը տեսնենք թերևս աւելի ուշ:

Սակայն սոսկ այդ մի հանգամանքը ինքն ըստ ինքեան անբաւարար է լուծելու համար տեսակների ծագումը և փոփոխականութիւնը,—նոյնքան անկարող, որքան և Լամարկի առաջարկած սովորութիւնը:

Ժոֆրուան աւելի համբաւ ունէր իբրև Կիւլիէյի ախոյեան: Նախ քան Ղարեփին անցնելը, տեսնենք թէ ինչ էր վարդապետում հռչակաւոր Կիւլիէյն:

Էւոլյուցիական գաղափարի պատմութեան մէջ նա խաղաց մեծ դեր, թէպէտ բացասական դեր:

Բնագիտութեան մէջ Կիւլիէյն խոշոր մեծութիւն է: Պալէօնոլոգիան և համեմատական կազմաբանութիւնը (*Anatomie comparée*) նրան են պարտական իրենց գոյութեան և գիտական հիմնաւորութեան համար: Պալէօնոլոգիայի մէջ նա հաստատեց այն նշանաւոր օրէնքը, որի համաձայն՝ բոլոր մեռած և արդէն քարացած կենդանիների տեսակները, որոնց մնացորդները հանգստանում են երկրաջին կեղևի միմեանց վրայ թեքւած շերտերի մէջ, տարբերւում են այսօր գոյութիւն ունեցող կենդանիներից, և այդ տարբերութիւնը նոյնքան մեծ է, որքան աւելի խոր են ընկած հողային շերտերը, այսինքն որքան աւելի հեռու են այն նախնական ժամանակները, երբ այդ կենդանիների տեսակները ապրելիս են եղել:

Այդ ճիշտ գրութիւնից Կիւլիէյն եկաւ մի սխալ ու անհեթեթ եզրակացութեան: Նա յայտարարեց, որ ճեթէ ամեն մի հողային շերտում քարացած կենդանու տեսակը տարբերւում է այն տեսակներից, որոնք մնացել են այդ շերտից վերև ու ներքև ընկած շեր-

տերի մէջ, եթէ մենք ոչ մի ժամանակ չենք տեսնում, որ միևնոյն անասնական տեսակը առաջ գալ էրկու իրար յաջորդող շերտերի մէջ,—ապա ուրեմն եղել են ստեղծագործութեան տարբեր շրջաններ (պերիօդներ), որոնք յաջորդել են միմեանց և որոնցից իւրաքանչիւրը ունեցել է իր առանձին տեսակ անասնական և բուսական աշխարհը, (Ֆաունա և Ֆլորա):

Ստեղծագործութեան այդ տարբեր շրջանները առաջացել են Կիւլիէի կարծիքով շնորհիւ տեղացող կատաստրոֆների ու յեղաշրջումների (cataclysmes): Ամեն անգամ, երբ կատաստրոֆը վրայ է հասել, կործանել է գոյութիւն ունեցող բոլոր կենդանիներին ու բոյսերը, որից յետոյ սկսել է մի նոր ստեղծագործութեան շրջան, բոլորովին նոր, տարբեր օրգանական տեսակներով:

Նորից ծլել ու ծաղկել է կեանքը,—նոր կեանք՝ տարբեր անասնական ու բուսական աշխարհներով—բայց այդ շրջանն ևս յաւիտենական չէ եղել, նորից վրայ է հասել ճակատագրական կատաստրոֆն ամեն բան տալին ու վրայ է արել: Եւ այդպէս շարունակ:

Այս է Կիւլիէի նշանաւոր «կատաստրոֆային թէօրիան»: Իսկ պատճառները:

Նա դժարանում է պատասխան տալ: Յամենայն դէպս—ասում է նա—մեր օրերում անընդհատ գործող և երկրի մակերևոյթը կերպարանափոխող ոյժերը չեն կարող առաջացնել այնպիսի արւելի կատաստրոֆներ: Այդ ոյժերն են՝ անձրեւը, որ անդադար քերում է բարձրութիւնների կատարները և հողային զանգւածը քշում դէպի ստորոտները. ապա՝ հոսող ջրերը, գետերը, որոնք այդ զանգւածը անընդհատ առաջ են մղում ու հաւաքում ծովերի, լճերի մէջ. ապա՝ հրաբուլիները, որոնք կատաղի ժայթքումներով լեռներ են կազմում երկրագնդի երեսին,—այդ բոլոր բնական ոյժերը չեն կարող պատճառ լինել Կիւլիէի կատաստրոֆներին,—նրանք չափազանց դանդաղ են գործում:

Ապա ուրեմն պատճառները ուրիշ տեղ են թաղնւում: Կիւլիէն օգնութեան է կանչում գերբնական ոյժերը: Եւ յիրաւի, միայն այդ տեսակ ոյժերով, միայն հրաշքով կարելի է բացատրել այդ առասպելական, և միանգամայն հակաբնական կործանումները և վերաստեղծումները: Իսկ դա գիտական բացատրութիւն չեղաւ, որովհե-

տե, ուր հրաշքը սկիզբ է առնում, այնտեղ դադարում է գիտութիւնը:

1830 թ-ին լոյս տեսաւ Ղայեղլի նշանաւոր երկրաբանական աշխատութիւնը, որ դուրս բերելով երկրային բոլոր կերպարանափոխութիւնները իբրեւ արդիւնք բնական ոյժերի՝ անձրեւի, ծովերի, գետերի, երկրաշարժի և այլ բնական Ֆակտորների դարաւոր գործունէութեան՝ ահագին հարւած տուեց Կիւլիէի անակնկալ յեղաշրջումներին վարդապետութեան:

Բայց և այնպէս այդ վարդապետութիւնը կանգուն մնաց, չնայելով, որ ունէր այնպիսի գիտնական հակառակորդներ, ինչպէս Լամարկ, Լայելլ, Ժոշքուա և այլն: Մեծ էր այն հեղինակութիւնը, որ Կիւլիէն վաստակել էր Ֆրանսիական բնագիտութեան աշխարհում—և այդ էր միակ պատճառը, որ նրա հակառակորդ-էնոլիւցիօնիստները միշտ Ֆիասկօ էին կրում: 1830 թւականին Սէնտ-Իլէրի հետ ունեցած հրապարակական վէճի մէջ ևս Կիւլիէն էր յաղթանակողը, մասսան և աննշան գիտնականները նրա կողմն էին և նրա ասածները պատգամի տեղ էին ընդունում:

Մահացու հարւած ստացաւ ևկառաստորօքի թէօրիան, 60-ական թւականներին, երբ լոյս էր տեսել արդէն Դարվինի հեղինակաւոր աշխատութիւնը, և երբ, բացի այդ, զանազան տեղեր գիտական, պալէօնտոլոգիական հետազօտութիւնների միջոցին երևան էր եկել «պեղւած մարդը» (l'homme fossile), որի գոյութիւնը կտրակի հերքում էր Կիւլիէն: Այդ մասին աւելի ուշ:

Մենք այժմ հասանք Դարվինին և նրա հետ էնոլիւցիական թէօրիայի ամենակարեւոր ու ամենաէական կէտին:

(Շարունակելի)

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ-ՔԱՂԱՔԱՑԻ

(Ռ. Պատկանեանի գրական գործունէութեան ընդհանուր
ընազիծը)

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ

I

Տխուր ու վշտացուցիչ պատկեր էր ներկայացնում հայ հասարակութիւնը: Այ մի նշոյլ գաղափարական կեանքի, ոչ մի նշան առաջդիմութեան: Նա գտնւում էր մտաւոր ու բարոյական ճգնաժամի մէջ:

Մինչդեռ ազգերը կատարելագործւում էին ու հասարակակեցութեան բարիքները վայելում, ոգու ու մտքի պահանջներով զբաղւում, հայը նիրհում էր քաղցր անշարժութեան մէջ: Խաւարի և տգիտութեան, դասակարգերի քմահաճոյքի ու բռնակալութեան կատարեալ թագաւորութիւն էր... Կեանքի թշուառ պատմական պայմանները, նւաճամու ազգերի բռնութիւններն ու ճնշումները չեղաթիւրել էին հայի կերպարանքը: Միշտ ստիպւած լինելով յարմարւել հանգամանքներին՝ նա իւրացրել էր և համապատասխան յատկութիւններ, և որքան մեծ էին ու զգալի տպաւորութիւնները, այնքան խորն էին թափանցում ու արմատանում նրա բնութեան մէջ այդ յատկութիւնները, միշտ կրկնելով, միշտ սերնդէ սերունդ անցնելով: Անընդհատ ինքնապաշտպանութիւնը կաշկանդել էր նրա հոգին ու միտքը, սահմանափակել էր նրա բարոյական աշխարհը: Գոյութեան անդադրուն կռիւը, մշտական մտածմունքը անձի ու զոյքի մասին զարգացրել էին նրա մէջ անհատականութիւնը, բայց

համարեա ոչնչացրել հասարակեցութեան ոգին, բարձր մտաւոր շահերը:

Ձկար կաղմակերպած հասարակութիւն, չկար հասարակական կարծիք: Ամեն դասակարգ իւր համար էր ապրում, ամեն մէկը— իւր մէջ:

Նկեղեցին մի մարմին էր, որ անձնաւորում էր իւր մէջ ազգային զաղափարը, որ ամփոփում էր հասարակութեան բոլոր յոյսերն ու իդէալները:

Պակաս էին որոշ բարոյական հակումներ, որոշ տարրական բնազդումներ: Նեղ էր մտքի ու բարոյական զգացմունքի շրջանը:

Պարսկական ճնշումը կորացրել էր հային, մինչև իսկ ստրկացրել. բայց որտեղ նա դիպածով ոյժ էր հանդիսանում, տեսէք, թէ ինչպէս երէկւայ զառնուկը, ստրուկը՝ այսօր անյազ գայլ էր, հրամայող պարոն:

Կրօնաւորը և առևտրականը, վաշխառուն և փողբադչին տիրել էին ասպարիզին: Ժամանակի ու դէպքի հիւթերը քամող անհատները, անձնական բարօրութեան տենչի զաւակները միամիտների դառն աշխատանքից ստեղծել էին իրանց համար մի անկախ զիրք՝ հրամայողական և աղայական զիրք:

Նկեղեցու պաշտօնեաները, մեր հոգու այդ պաշտօնական խնամակալները, կարծես, թաղած լինէին իրանց լաւագոյն տրադիցիաները հնութեան փլատակների մէջ ու խնամում՝ իրանց եսը, անձնական հաճոյքը:

Իսկական ժողովուրդը թափառում էր խաւարի մէջ, առանց խնամքի ու հոգացողութեան, իրաւագուրկ, ծանրաբեռնած օրւայ պարէնի հոգսերով, շարչիներից կաշկանդւած: Դպրոցը, լուսաւորութիւնը վանական կամ տիրացուական գիտնականութեան հովանու տակ էր: Մեռեալ էր նաև երզնեալ զրազէտների լեզուն, որ չէր կարող լինել կենդանի մաքերի թարգման:

Ահա սկսում է հնչել ահով և երկիւղով աշխարհիկ բարբառը. բայց սա էլ դեռ անկերպարան էր և թլւատ:

Դարման չկար հասարակութեան բիւրաւոր ցաւերին: Երիտասարդութիւնը նոր էր ճաշակել արեւմուտքի պտուղները, բայց նա առաջին սերունդն է և, լինելով պատանեկութեան հասակում՝ դեռ անսպառ-

բաստ է գիտակցական մաքառման համար: Զարթել են նրա մէջ ինչ որ նոր, բայց անորոշ զգացմունքներ. մի ինչոր խորհրդաւոր ոյժ երերում է նրա տրամադրութիւնը. նա՞ տարուբերում է նոր մտածմունքների մէջ: Նրա կեանքը ստանում է աւելի ապրուն բնաւորութիւն: Անհատները սկսել էին աւելի արտայայտել և իրանց գնահատել: Հին աշխարհացեացքը այլ ևս բաւարարութիւն չէր տալիս:

Սակայն նոր սերունդը պարզ չէր հասկանում իւր քաղաքացիական վշտի բոլոր ծանրութիւնը: Նրա ցանկութիւնները թագնել էին սրտի խորքում, նրա լեզուն կարկամում էր:

Զգացւում էր թարմ օդի, արթնացնող լոյսի կարօտը. զգացւում էր մտածողութեան նոր եղանակի պահանջը, բայց չկար մի հեղինակաւոր ձայն, վստահ և քաջարի ձայն, որ գոչէր բռնացող չարիքների դէմ, քաջութիւն ներշնչէր ներքին շփոթից տարուբերողներին. չկար մի համարձակ առաջնորդ, որ քաղաքացիական փողը հնչէր:

Երկնում էր ազգային ոգին: Տատամնում էր հասարակական միտքը:

Արեւմուտքի նորանոր գաղափարները տարածւում են ամեն տեղ և հայերին, յոյս և վստահութիւն են ազդում, և որքան սաստիկ էր իրերի այդ անխուսափելի հոսանքը, այնքան էլ անպէտք ու մաշւած էին երևում մեր տնասուն սկզբունքները, մեր արեւելեան աշխարհացեացքը:

Հարկաւոր էր զինել ժանտ բախտի սուր սլաքներին: Հայն սկսում է հասկանալ քաղաքակիրթ գոյութեան հրապոյրները: Նա զգում է իւր մէջ կենսունակութեան նշաններ:

Սկսում է պարզւել մտաւոր հորիզոնը. քաջալերւում է ոգին. խղճահարւում է նաև չարախնդաց վիճակը: Լարւում են ազգային ոյժերը, արթնանում է հայի միտքը, և ահա սիրումաշուկ վշտերի միջից դուրս է դալիս մի օրհնած պատանի, որ առնում է փոշիոտ հայ քնարը, թափ է տալիս նրան, խփում է լարերին և հնչում է իւր կորովի մեղեդին: Նա երգում է Ձարմայր նահապետի քաջարի գործերը, նրա փեսայութիւնը մահաւան գրկում, Խլա լերան հովիտների մէջ, նրա հարսնարանը, որ զգիտներով է՝ զարդարած, նրա առաջատուր, որ լերինից կապուտակ կամարն է, նրա ան-

կողինը, որ սառն ու խաւար գէճ հողն է, նրա ճնւագարանը, որ ամպոց արեղ գոռալն է: ճնշանւեցաւ, նա լսուր սլաքօք նետե-
րու, լսակեցաւ պողովատիկ սուսերով... (1850 թ.):

Պատանի երգիչը մի սուր հայեացք է ձգում մեր կեանքի վրայ և տեսնում է ամենից առաջ հայ շինականին, տեսնում է ու հրճում, ուժգին խփում իւր քնարի լարերին և երգում նրա մա-
քուր, անարատ կենցաղը, նրա ժիր և տոկուն բնաւորութիւնը. նա լերգում է երգ ոլորուն ու անուշ, նրա քնարի ձայնն է մեղ-
միկ ու քնքուշ:

Կրկին մի հայեացք, և նա տեսնում է հայ աղայի հոյակապ տունը. բաղխում է դուռը, բայց սա չէ բացւում.

Ահա է հիմիկաչ աղաթը, կ'ուղես ջիգրից տուաքի,

Թէ քասիրիս, ջուրը ննդի, թէ խօջա իս. տուն մտի» (1855):

Պատանին խորասուզւում է մտածմունքի մէջ. նա տեսնում է, որ իւր ճայրենիքի դարդը մեծ է ու պէս-պէս: Վիշտը պաշարում է նրան. տխուր ու տրտում ուղղում է իւր ճանապարհը դէպի իւր մայր-երկրի ծոցը, որտեղ հպարտ հոսում է հայրենիքի մայր-գետը, արգաւանդ հողերի ու արտերի ուռգող՝ գորովագութ Արաքսը. քայ-
լամուր դնում է նրա ամբերով և ալիքների մէջ պտրում հին դա-
րերի յիշատակը: Բայց Արաքսի ջուրը պտրուել է, բայց նա լա-
լիս է և նրա սէգ աչերից արցունքներ են ցայտում: Արաքսը ող-
բում է իւր «ծարաւ, նօթի, անտէրունչ» զաւակներին. նա փրփը-
րում է լսիզախ, անմիտ պատանու սփփիչ խօսքերից. վրդովւում է նրա դարեւոր նիրհը, նորոգւում են նրա բիւրաւոր ցաւերը. նա ուռցնում է մէջքը և ահագին յորձանք տալով՝ «ողակ-ողակ» օձի պէս, առանջ է սողում մոլեգին» (1856 թ.):

Հնչեց խիզախ պատանու ազատ խօսքը, որ վստահացաւ վըր-
դովել իւր հայրենիքի դարեւոր նիրհը. անուշիկ երգեց վանդակից փախած ազատասէր հայ սոխակը. ձայն—աղաղակ բարձրացրեց նախնեաց ոգով ներշնչւած արիասիրտ հայ պատանին, և մեր նո-
րածիլ գրականութեան մէջ փայլեց Գամառ-Քաթիպան:

II

Երբ մի ազգ ծնում է տաղանդաւոր բանաստեղծ, նշանակում

է, որ այդ ազգի մէջ, գոնեայ նրա լաւագոյն հասարակութեան մէջ, կայ մի կենսունակ ոյժ, մի որոշ տրամադրութիւն; որ կարօտ է քաղցր և զաղափարական մեղեդու հնչիւններին, կան կատարելագործութեան ու յառաջադիմութեան սերմեր:

Բանաստեղծը որոշ պատմական ժամանակաշրջանի զաւակ է, որոշ մտաւոր և բարոյական տրամադրութեան ծնունդ է. նա արգասիք է ստեղծագործող ոյժերի և արթնացող ազգային մտքի: Նրբ հասարակական կեանքի մէջ նկատուում են ինքնուրոյնութեան, գիտակցականութեան նշոյլներ, երբ հասարակական միտքը սկսում է բնագլխամբ որոնել կեանքի նոր նեցուկներ, երբ, վերջապէս, ազգը սթափուում է և պահանջ է զգում լայնացնել իւր կեանքի շրջանակները, հանդէս է գալիս մի մեծ մարդ, որ անձնաւորում է իւր մէջ ամբողջ ազգը, բարձրացնում է իւր մարգարէական ձայնը, ցրւում է հասարակական ասպարիզից մէջ ու մառախուղը, որոշում է անորոշ մտքերն ու տրամադրութիւնը և աւետում է իւր հանճարի բովից անցած կենսունակ իդէալ, աւետում է նոր կեանք, նոր ձգտումներ:

Կեանքը երերուն է, ինչպէս մրկածուփ ովկիանոսը, անհուն է և անսահման, ինչպէս երկնային տարածութիւնը:

Մարդիկ, կենսական ովկիանոսի այդ աննշան լողորդները, տիեզերքի այդ թափառական կրակիկները, ոլոր-մոլոր պտտելով՝ սպասում են ահ ու դողի մէջ իրանց վիճակին. Բանաստեղծը այն համարձակ նաւավարն է, որ իւր նուրբ հոգու և սուր մտքի տեսողութեամբ վստահանում է տանել մեզ դէպի տենչալի նաւահանդիստը: Նա շունչ և կենդանութիւն է տալիս մարդկանց՝ այդ շուտ-շուտ հանգչող կրակիկներին. նա է, որ բնութիւնից օժտւած և երկնքից վարձատրւած, վառ է պահում մեր մէջ աստուածային կայծը. նրա անմիջական նուրբ զգացմունքը մեր շփոթարկու կենսական նաւի խարխսն է, իսկ հեռատես մարգարէական միտքը մեզ կարապետող բարի ոգին է:

Փամառ-Փաթիլայի զրականական վաստակները մի նշանաւոր և բացառիկ երևոյթ է մեր զրականութեան մէջ, որ արժան է ամենամանրադնին ուսումնասիրութեան. սակայն նրա չիշատակը չափազանց թարմ է անաչառ և ուղղամիտ քննադատութեան հա-

մար: Նրա ոգեշունչ քնարի մեղեդին զեռ շատ է կենդանի ձայնում, ոմանց զմայլեցնելով, ոմանց սրտից լարիւն քամելով: Կիրքը և խոցոտած սրտերը զեռ չեն հանգստացել. նրա մորակի հետքերը զեռ չեն անհետացել:

Բայց և այնպէս՝ նրա գրականական գործունէութեան, քաղաքացիական դաւանանքի, նրա բանաստեղծութեան հասարակական եղանակների ընդհանուր բնագիծը (характеристика) և՛ կարելի է և՛ անհրաժեշտ է անել:

Գրականական քննադատութիւնը որոշում է հեղինակի տաղանդի յատկութիւնները. հետևում է նրա ստեղծագործական ոյժերի զարգացմանը, բնորոշում է նրա մտաւոր ու բարոյական կերպարանքը, նրա գեղարւեստական զգացողութեան նրբութիւնները: Քննադատութիւնը պիտի ըմբռնի և արտապայտի այն բոլոր իդէալները, որ ներկայումս ստեղծւում են լաւագոյն հասարակութեան գիտակցութեան մէջ, և եթէ քննելի հեղինակը լիովին չէ իւրացրել իւր ժամանակի ընտիր հասարակութեան իդէալները ու տալիս է մեզ անկատար պատկերներ, գրականական քննադատութիւնը պիտի լրացնի պակասը: Մենք նպատակ չունենք Գ. Ք. յի բանաստեղծական գործունէութիւնը ենթարկել լիամասն քննադատութեան — այդ կը լինէր գուցէ և ապարդիւն ներկայ հանգամանքներում, — մենք կամենում ենք բնորոշել նրա գրականական և հասարակական կերպարանքը, նրա անզուգական քնարի նշանակութիւնը մեր գրականութեան և հասարակական ինքնագիտակցութեան համար:

Հասարակութիւնը մի պատկառելի մարմին է, որի մտածողութեան ու զգացողութեան եղանակները բարդ են և բազմաոտեսակ: Հասկանալ նրա հոգեբանութեան ելեւէջները, նրա մէջ գործող տարրերի դերերն ու նշանակութիւնը, ըմբռնել նրա ընտիր, գիտակցօրէն ապրող մասի յոյսերն ու փափագները և պաշտպան հանդիսանալ սոցա, ահա այս է գեղարւեստագէտի էական գործը:

Ի հարկէ, այս պահանջը չի սահմանափակում հեղինակի աղատութիւնը, նրա երեւակայութեան թռիչքը: Բանաստեղծը սարտական չէ իւրաքանչիւր քայլափոխում հաւատարիմ լինել իրականութեանը. նա չի կարող երգել որոշ սահմանների մէջ, նա թեւաւոր է և սլանում է հեռու աշխարհներ, որտեղից աւետում է

մեզ աւելի կատարեալ կենսապայմաններ, նա չի կաշկանդեալ իրականութեան պրոզայով, այլ ազատ հնչում է թովիչ մեղեդին իւր այն փափազների մասին, որոնք դեռ չեն թափանցել հասարակական գիտակցութեան մէջ, և նոցա իրականացումը, գուցէ, հեռու ապագայումն է:

Հռչակաւոր Բելինսկին ասում է. «ոչ ոք չի կարող ստիպել բանաստեղծին երգել անպատճառ առաքինութեան տաղեր կամ երգիծաբանել մոլութիւնները, սակայն ամեն մի խելացի մարդ իրաւունք ունի պահանջելու, որ բանաստեղծութիւնը պատասխան տայ ժամանակակից հարցերին կամ գոնեայ ներշնչեալ լինի իւր ժամանակի ծանր, անլուծանելի հարցերի վշտով: Պարզ է ուրեմն, որ քննադատութիւնը չպէտք է առաջնորդի միայն էսթետիկական և գրականական սկզբունքներով, այլ և հասարակական: Եթէ բանաստեղծութիւնը պիտի պատասխան տայ ժամանակի հարցերին և ցոլացնի իւր մէջ նրա ոգին, չէ որ նա հրաւեր է կարդում դէպի հասարակութիւնը և սրա ինքնագիտակցութիւնը, չէ որ նա պիտի զարգացնի բացի գեղեցկութեան զգացմունքից, գեղարւեստական ճաշակից, նաև հասարակակցութեան ոգի, առանց որի չկայ առաջադիմութիւն, ճշմարիտ մտաւոր կեանք:

Իրաւ, զուտ արւեստը չի ճանաչում տենդենցիա, նրա առաջնորդող սկզբունքն է՝ «արւեստը արւեստի համար». նրա հոգին, էութիւնը ֆորմայի մէջ է. նա հետեւում է բնութեանը, կարծես, մրցում է սրա հետ ստեղծագործելու ընդունակութեամբ. նրա ոյժը, նպատակը և յաղթանակը երևոյթի կամ առարկայի ճշգրիտ ըմբռնողութիւնն է՝ ստիպել առարկան կեանքով շնչել:

Ամեն ժամանակ ունեցել է և ունի իւր պահանջներն ու ճաշակը: Մարդկային միտքը այնքան կենսունակ է և առաջադիմող, որ երեկւայ տիրադուլի օրէնքը այսօր արդէն գոհացում է ի տալիս նրան. նա անդադար որոնում է նոր յեցուկներ: Քանի կեանքը բարդւում է, այնքան էլ լալն ասպարէզ է բացւում քննադատ մտքի համար: Կար ժամանակ, երբ «արւեստը արւեստի համար» սկզբունքը գերիշխող օրէնք էր, երբ բանաստեղծը իւր ի վերուստ տւած քանքարը ծառայեցնում էր ֆորմայի և գեղեցկութեան զաղափարին, երբ նա այսպէս ասած՝ գեղաբանելով էր վերաստեղծում: Բայց ամեն

բան կեանքի համար է, ապա ուրեմն և բանաստեղծութիւնը, որ պիտի արձագանք տայ կենսական երևոյթներին, գեղարւեստօրէն վերլուծի նրա բարդ խնդիրները, թեւաւորի թոյլերին, ազնւացնի սրտերը իւր քնքոյշ մեղեդիով, լոյս սփռի այնտեղ, ուր մութ է, տաքացնի, ուր ցուրտ է:

Փամառ Փաթիւպաշի գրականական գործունէութիւնը այս հայեացքի տեսակէտից կարելի է համարել և կատարեալ և օրինակելի: Նա կենդանագրում է բանաստեղծական նրբազգացութեամբ և մեծ գեղարւեստական ճաշակով կեանքի այն պատկերները, որոնք այսպէս թէ այնպէս խիստ են տպաւորւում նրա մտքի մէջ կամ գրաւում են նրա խորին ուշադրութիւնը: Նրան անծանօթ է զուտ գեղարւեստագէտի այն զւարճութիւնը, որ սա ստանում է իրողութեան ճշգրիտ վերաստեղծումից՝ միայն իրականութեանը հաւատարիմ լինելու համար: Նրա մոտսան և սիրել գիտէ և ատել, և համակրել և ծաղրել, նրա համար նշանաւոր է առարկայի կամ երևոյթի ներքին բովանդակութիւնը, սրան տիրող ոգին:

«Սիրել գիտես, գիտցիր—գիտցիր զու ատել

Ինչ որ հոգիդ վկայում է ատելի:

Դու նմանիւր ազատախօս թռչնակին,

Որ երգում է անանձնասէր յոյսերով:

Նա նայում է բանաստեղծութեան վրայ, ինչպէս մի միջոցի՝ իւր գիտակցօրէն որոշած նպատակի համար: Նա ունի որոշ հոգեբուղիս գաղափարներ, ունի իւր երեակայութեան մէջ ստեղծւած մի աշխարհ, որ չափշտակում է և ոգեւորում նրան: Նա նախագծել է իւր գործունէութեան համար մի ծրագիր, իսկ բանաստեղծութիւնը նրա աչքում մի գեղեցիկ և փայլուն միջոց է, որով կարելի է և պէտք է իրականացնել ազատ մտքի ու վեհ հոգու ձգտումները ¹⁾:

Վեր առէք Գ. Ք.-ից նրան զմայլեցնող գաղափարները, ստիպեցէք նրան հրաժարւել իւր փայփայած հայեացքներից, և նրա զօրեղ ձիրքը կը դառնայ մի հասարակ, բարեփաստակ ընդունակութիւն: Յիշեցէք այն ոտանաւորները, որ գրել է բանաստեղծը

¹⁾ Տես. «Նրկու բանաստեղծ»:

ռուս-տաճկական սրատերազմի ժամանակ, և դեռ պարզ կը տեսնէք, թէ ինչպէս է հասկանում նա բանաստեղծութեան կոչումը: Ողբ-զմայլ բանաստեղծի հոգու բոլոր լարերը, նրա մտքի բոլոր ոյժերը ներշնչած են այն մտածմունքով, թէ ինչ վիճակ է սպասում իւր վշտահար հայրենիքին: Զէ որ ամեն բան կեանքի համար է, ուրեմն և արեւտը, որ պիտի նպաստի մտքերի ու զգացմունքների աղնւ-լացման, յառաջադիմութեան ու ճաշակի զարգացման: Գ. Քաթիպան ծառայեցնում է իւր քանքարը այն զաղափարներին, որոնց իրա-գործումը և յաղթանակը իւր պարծանքն է, իւր պատիւը:

Ռուս-տաճկական սրատերազմը, որ մղւում էր յանուն մարդա-սիրութեան և եղբայրութեան, սլաւոնական քրիստոնեայ ցեղերը բարբարոս տաճիկների ծանկերից ազատելու համար, յուսադրեց մեր բանաստեղծին, խորը շարժեց նրա խօսնակ քնարը, որ անընդհատ երգում էր, մերթ սրտալի բողոքներով, մերթ վշտալի գեղզեղան-քով և դայլայլիկներով:

Կան բանաստեղծ-արեւստագէտներ, որոնք նկարագրում են կեանքը և բնութեան գեղեցկութիւնները նրբամիտ դիտողականու-թեամբ, մեծ ճաշակով և վերամբարձ հայեացքով իրերի վրայ, բայց նկարագրում են հանգիստ, առանց վշտի և տարակուսանքի. նոքա խորը թափանցում են իրերի մէջ, մի ախթարթում ըմբռ-նում են սոցա ներքին ու արտաքին յատկութիւնները, և ապա առ-նում են իրանց վրձինը ու պէսպէս զոյներով կենդանագրում իրանց դիտածը: Նոքա երեւթեաների սառնասիրտ հանդիսատեսներ են:

Բանաստեղծի անգործ վերաբերումը դէպի իրականութիւնը մեզ դուր չի գալիս. մենք պատրաստ ենք զատապարտել այդ տե-սակ տաղանդ: Իրան, մենք սրահանջում ենք բանաստեղծից, որ նա գրգռի մեր զգացմունքները, յափշտակի մեզ՝ փափկեցնենք իս և զաղափարական կեանքից խորշողներիս, բայց այս պահանջը չունի ծանրակշիռ հիմունքներ և հետեւանք է մեր անշարժութեան, ինքնուրոյն մտածելու և զգալու չկամութեան. մենք ուզում ենք ունենալ միշտ ղեկավարներ, անգամ զգացմունքների մէջ: Սյուպէս թէ այնպէս՝ մեր բոլոր ուշադրութիւնը և համակրութիւնները զբաւում է այն բանաստեղծը, որ զգայուն է և ներընդունակ, որ վշտանում է և ուրախանում հասարակական վշտով և ուրախու-

թեամբ, որ տալիս է մեզ մեր կսկիծների ու փափագների լիակատար պատկերը:

Ամենուրեք է Գամառ-Քաթիպայի միշտ խօսնակ քնարը: Ամեն ինչ, որ ապրուն է և շարժուն բնութեան և մարդկային հասարակութեան մէջ՝ հրաշալի նիւթ է նրա համար, նիւթ լիրիկական զմայլանքի, նիւթ երգիծաբանութեան և վիպասանական վերաստեղծման:

Որքան էլ գեղարուեստօրէն նկարագրւած լինեն բնութեան երևոյթները, վարդն ու շուշանը, կարկաչող առուն և տերեւների սքանչելի սօսաւիւնը, գեղեցիկ համեմատութիւններով ու պէսպէս գոյներով, բայց էլի՝ բացի այդ հրաշալիքներից, մենք պահանջում ենք բանաստեղծից, որ նա ցոյց տայ մեզ կատարեալ կեանքի նոր հիմքեր, բացի մեր առաջ կենդանի արարածների ներքին աշխարհը, նոցա հոգու անթափանցիկ խորշերը, որ ցոյց տայ չարն ու բարին, երգի հասարակական վիշտը, հրճւի հասարակական բարիքից և յառաջադիմութիւնից:

Գրականութեան և հասարակութեան համար նշանաւոր է այն, թէ ի՞նչ է երգում բանաստեղծի քնարը:

Գամառ-Քաթիպան երգում է մեր պղտոր կեանքի դառն իրականութիւնը: Նրա երկերի մէջ պատկերանում է մեր թառամած ոգին, պայտերից ժառանգած մեր պակասութիւնները. դուրս են բերւած ժամանակակից տիպերը ճշտութեամբ և անխնայ խստութեամբ: Նա ողբում է մեր փոքրոգութիւնը և երկչոտութիւնը. նւազում է անվեհերութեան և անձնազոհութեան երգեր, ներշնչում է մեզ ձգտումն զէպի ազատ կեանք և ատելութիւն դէպի ճնշումը ու բռնակալութիւնը:

Նրա քնարը հնչեց նոր և կենդանի խօսք, հնչեց պարզ և հաստատուն, առանց յուսահատութեան, ճշմարտութեան լիակատար գիտակցութեամբ:

Մինչև Գամառ-Քաթիպայի զրական ասպարէզ գալը չկար ճշմարիտ հայ բանաստեղծութիւն: Նա քաջ ծանօթ լինելով ռուսաց և եւրոպական զրականութիւններին՝ հասկանում էր ոտանաւորի հրաշակերտ երաժշտականութիւնը: Այս բովից անցած նրա բնատուր հանճարն ու ճաշակը տւին մեր բանաստեղծութեանը հիմնաւոր ուղղութիւն և ներդաշնակութիւն: Նա ապացուցեց, որ կարելի է

ողի ներշնչել անկենդան յանգաւոր հնչիւններին, սրտի ու մտքի պեր-
ճախօս թարգման հանդիսացնել: Նա տւեց մեր ոսկրոտ լեզւի տեղ
սահուն և ոլորուն լեզւի փայլուն օրինակներ: Նա ստեղծեց ռուսա-
հայերիս հայ բանաստեղծութիւնը և բանաստեղծական լեզուն.

Ակնապիշ, անձայն, խորհուրդ ճակատիդ,
Պատանի, ռւր ես մոքով մոլորւած,
Ներկ ու վրձիններ ցիր-ցան առաջիդ,
Վշեաց կոտաւը քու հանդէպ փռած:

Շուր տուր աչերդ, նայէ դէս ու դէն,
Տես, քեզ ծաղրում է անմիտ ամբօխը.
Զարթի՛ր, սիրելի, այդ անուշ քնէն,
Գոնէ մի անգամ հանէ քո ռիւը:

Բայց դու ներում ես նոցա վեհ հոգով,
Խուլ ես աշխարհի ունայն շշուկին...
Յանկարծ աչերդ փայլեց սուրբ շնորհքով,
Հսկայի սիրտդ թնդաց խիստ ուժգին:

.....
Ապշեց ամբօխը. վաղեց, յառաջեց
Քո կենդանագիր պատկերի դիմաց,
Ծնկաչոք զմուռս ու հալուէ խնկեց,
Գոչեց մեծաձայն. «դա է իմ Աստուած»:

Բայց ան, քո անքուն ժամերու ճիգը
Քանի մի արծաթ հազիւ գին դրին.
Ստեղծողդ դարձար քո խեղճ խրճիթը,
Ակեր շարեցին շուրջ քո պատկերին:

Ձէ որ նոր լեզու է հնչում այս ոտանաւորի մէջ, կենդանի և
գեղարւեստօրէն կատարեալ լեզու: Բանաստեղծը իւր կոչման բարձ-
րութեան վրայ է: Նա նւագում է կրակոտ քաղաքացու և ստեղ-
ծագործող նկարչի երգը ամբօխի մտաւոր ու բարոյական կուրու-
թեան դէմ. զգայուն քաղաքացին կրակ է ցայտում, ռիս է պահան-
ջում, իսկ բնութիւնից արտօնւած բանաստեղծը մեծահոգութեամբ
ներում է աշխարհին սրա ունայն շշուկը: Աստուածը նոր բանա-

ստեղծի վեհութեան այս հրապուրիչ տեսարանը վերացնող տպաւորութիւն է գործում: Նրկրի զաւակը բորբոքւում է մարդկանց անիրաւութիւնից, սակայն երկնքի ընտրեալը փայլում է սուրբ շնորհքով, ներշնչւում է բարձր խորհուրդներով և թափում անկենդան կտաւի վրայ իւր վեհ մտքի ու ներող սրտի բոլոր վիշտը:

Այստեղ բանաստեղծի քնարի մէջ հնչում է և՛ երաժշտականութիւն, և քաղցր մեղեդի: Ճշմարիտ տաղանդի տրամադրութիւն է այս. նուրբ ճաշակի, վառ երևակայութեան և ազնիւ զգացմունքների հեղման կենդանի պատկեր:

Գ. Ք.-ան իւր սահուն աշխարհիկ լեզուով, իւր պարզ և զիւրմբունի ոճաբանութեամբ նոր գրականական լեզւի ամենափայլուն հիմնադիրն է: Այն ժամանակաշրջանում, երբ գրոց լեզուն և գրաբարասէրները տիրապետում էին գրականութեան և գրագրութեան մէջ, երբ աշխարհիկ լեզուն համարւում էր գունդիկ, երբ սրա ջատագովները հրապարակաւ հռչակւում էին ազգատեաց և տգէտ, Գ. Ք.-յի յանդուգն քնարը 1850 թ.ին համարձակ ձայնում է աշխարհիկ բարբառով ի զարմանա և զայրոյթս հնամոլների: Նրա տաղանդաւոր գրիչը և վսեմ միտքը ստեղծեցին այնպիսի լեզու, որով կարելի է արտայայտել և վերացական գաղափարներ և եւրոպական քաղաքակրթութեան նորանոր հասկացողութիւններ, լեզու, որ հիացնում է իւր հարստութեամբ, հարազատութեամբ և անարւեստութեամբ: Նրա մէջ դուք կը գտնէք և գաւառական դարձածներ և գրոց լեզւի ձևեր, բայց բանաստեղծի նուրբ ճաշակը ներդաշնակօրէն շաղկապում է ամեն ինչ և, դասաւորելով գաւառականը գրաբարի, ժողովրդականը գրականականի հետ, ստեղծում է մի ինքնուրոյն, պարզ և գեղարւեստական լեզու, որ բովանդակում է իւր մէջ կենսունակութեան և բանուկ գրչի տակ ապագայում՝ զարգանալու և կատարելագործւելու բոլոր յատկութիւնները ¹⁾: Գ. Ք.-յի լեզուն հարազատ է և ուժեղ, հարուստ է և բնական, և այդ պատճառով եղական տեղ է բռնում

¹⁾ Տե՛ս. «Բռնի պատկ», «Արաքսի արտասուքը», «Աւորդանի մահը» վէպ. «Իմ սոխակին», «Դեւ Մրուս», «Մշակ», «Թէ իմ ալիւոր հերքս սեւնային» և այլն:

մեր բանաստեղծութեան մէջ: Ռուսահայերիս բանաստեղծութեան նահապետի լեզուն այժմ ծլում է և ծաղկում, և լինելով առողջ ժառանգութիւն տաղանգաւոր գրողների համար՝ ևս առաւել կը կոկի և կը ճոխանայ. նա ունէր փառաւոր ներկայ, ունի և ապագայ, և երկար չի կորցնիլ իւր գեղեցկութիւնները մեր աչքում: Աշխարհիկ լեզուն ճոխանում է օրէցօր: Յայտնի վիպասան Շիրանդադէն իրաւամբ համարւում է ներկայումս ժամանակակից գրականական լեզւի ամենափայլուն ներկայացուցիչը, բայց և այնպէս՝ թէ նրա և թէ վիպասանական լեզւի ստեղծիչ Ռաֆֆու գրածների մէջ պատահում են երբեմն շանհարազատ ոճեր ու դարձեալներ, ուսաբանութիւններ. բացի այս՝ կարգալով նոցա երկերը, որքան էլ մեծ լինեն ազդած տուաւորութիւնները, գեղարւեստական՝ արժանաւորութիւնները, մենք ականաջ զգում ենք, որ նոքա էլ երբեմն մտածում են ռուսերէն, ինչպէս և իւրաքանչիւրը մեզանից, որ ասլրում է և կրթւում Ռուսաստանում:

Գ. Ք.-ան և գրում է և մտածում հայերէն: Նա այնպէս է իւրացրել մայրենի լեզւի ոգին իւր պէսպէս ճիւղերով, այնպէս է տիրապետում նրան, որ դժւար է գտնել նրա լեզւի մէջ որ և է անհարազատութիւն. նրան հաւասար յայտնի են գրաբարը, Արարատեան և Թիֆլիզեցոց բարբոտները, Մուշի և Նախիջևանի խօսքը. նա դերաստում է ժողովրդականը գրաբարին, բայց չի ուրանում վերջինի բարձր նշանակութիւնը նոր գրականական լեզւի զարգացման համար: Նրա աչքում դրաբարը մի անփոխարինելի գանձ է կիրթ և վերացական մտքեր արտայայտելու համար, և զարմանալի շնորհքով և նուրբ ճաշակով օգտւում է նա այդ գանձից, կենդանացնելով և հարազատացնելով ամենախրթին խօսքերն ու ձևերը: Գրականութիւնը հասարակութեան համար է, և ո՛չ հասարակութիւնը—գրականութեան: Ազգային վշտի երգիչը պիտի մատչելի լինի հասարակութեան բոլոր տարրերին, ուստի Գ. Ք.-ան.—երգում է այն լեզւով, որ հասկանալի է բոլորին: Բայց երբ նրա մուսան հանգիստ է շնչում առօրէականութեան հոգսերից, երբ իրականութիւնը արգելէր չի դնում նրա երեւակայութեան առաջ, նա նւագում է բուն արւեստի տաճարից վերամբարձ եղանակներ համապատասխան կատարուն լեզւով: Նրա ճնկարիչը,

«Արաքսի արտասուքը» այնպիսի մարդարիտներ են, որոնք կարող են պատիւ բերել և եւրոպական գրականութեան: Կարճամիտ մարդիկ կարծում են, որ լեզւի գեղեցկութիւնը և ոչ ոք ձեռնա խօսքերի կուտակման մէջ է: Բարձրաճիւզ և անիմաստ խօսքերի ժամանակն անցել է: Այն գրականն է նպատու լեզւի կատարելագործութեան, որ գրում է պարզ և անպաճոյճ, որ հասկանալով բառերի բուն իմաստը զուգարորում է նոցա ներդաշնակութեամբ: Ոմանք հռչակում են Ս. Նազարեանցին կարապետ նոր գրականական լեզւի: ¹⁾ Վստահանում ենք ասել, որ դա մի բանաստեղծական թիւրիմացութիւն է և ոչ առողջ բնապատուութեան արգասիք: Իրաւ, Ս. Նազարեանցը հասկացաւ ժամանակի պահանջը և նոր հոսանքի արժանաւոր պաշտպան հանդիսացաւ. բայց բաւական չէր քարոզել աշխարհիկ լեզւի գործածութեան անհրաժեշտութիւնը և այդ գիտակցութեամբ կռիւ մղել գրաբարի պաշտպանների դէմ. հարկաւոր էր նաեւ, հին կլասիկական լեզւի տեղ, տալ կենդանի ու կանոնաւոր լեզու, մի գործ, որ վեր էր Նազարեանցի բնական ոյժերից: Նա, իբրեւ հրապարակախօս, փաստաբանում էր աշխարհիկ բարբառի քաղաքացիութիւնը, և ունեցաւ աջողութիւն, բայց ոչ իւր լեզւի կատարելութեան շնորհիւ, որ չափազանց արեւստական էր և անկանոն, և որին վիճակւած էր մեռնել կարճ միջոցում: Նազարեանցը գրական (ЛИТЕРАТУРЬ) չէր, և վստահանում էր կերտել գրականական լեզուն ըստ իւր ազատ կամքի և հացեցողութեան, կարծես, կռում լինէր նրան իւր գիտնական դարբնոցում. և այդ լեզուակերտութիւնը ցոյց տւեց միայն իւր հեղինակի անձեռնհասութիւնը և անձաշակ լինելը:

Գրականական լեզւի հիմնադիր լինելու արտօնութիւնը տւած է միայն բանարեւտագէտներին (ХУДОЖНИКИ СЛОВА), որոնք ոգի են ներշնչում նրան, անցկացնելով իրանց հանձարի բովից. միայն դոյնների ու պատկերների արարող-արեւստագէտը կարող է իւր ստեղծագործութեան արհեստանոցում հասունացնել և ծաղկեցնել մանուկ, թոթովախօս լեզուն իւր կենդանարար շնորհքով:

Այսպէս՝ աշխարհիկ լեզւի ամենափայլուն հիմնադիրը, նրա քաղաքացիութեան օրինաւորիչը Գամառ Քաթիպան է, որին աջողութեամբ գործակցել է և Մ. Նալբանդեանցը իւր կիրթ, կանոնաւոր և կենդանի խօսքով:

(Շարունակելի)

¹⁾ Տես Ս. Շահազիզեանի «Հրապարակախօս ձայն» երկը:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԼՈՒՄԱՅ.—«Գաբօի ընտանիքը», վէպ Թիֆլիսի կեանքից. 1895 թ.
Թիֆլիս. տպ. Կովկ. կառավարչապետի. 196 էջ, գինը 60 կոպէկ:

Ամեն մի վէպ, որ նպատակ ունի տալ մեզ իրական կեանքի պատկերը, պիտի որոշ կարգի երևութների ընդհանրացում լինի. թէ դործող անձերը և թէ նրանց փոխադարձ բարեբուծիւնները բացառական չը պիտի լինեն, ալ ընդհանուր Այս պայմանով միայն վէպը մեծ նշանակութիւն կարող է ունենալ: Ով չի տալիս իրական կեանքը, ալ իր երևակալութեան ուժով ինչ որ նոր կեանք է հնարում և որպէս որ և է չարք երևութների ընդհանրացում առաջարկում մեզ, նա սուտ է խօսում: Մասնաւոր, բացառիկ երևույթը երբէք չի կարող մի շարք երևութների համար ընդհանուր լինել, ուստի աչն վէպերը, որոնք ալիսի բացառիկ, ոչ սովորական, ոչ շատ սեղ հանդիպող երևութ են ներկայացնում և երևութների ընդհանուր պատկերի սեղ են մեզ առաջարկում, կարող են միայն աչն տեսակէտից հետաքրքրական լինել և ուշադրութեան արժանի, թէ ինչպէս աչ վէպերի հեղինակները ընկ-

նում են թիւրիմացութեան մէջ, չեն հասկանում իրանց ներկայացրած իմաստը և վերջը մնում են աչն պիսի դրութեան մէջ, որ պիտի արտասանեն. «բազում աշխատեցաւ և ոչինչ կալալ»:

Ալիսի մի վէպ է պ. Նումայի վէպը: Ալի վէպում ներկայացրած է մի արհեստաւորի ընտանիք՝ «օջախ», որ կազմած է ընտրովի անպէտք մարդկանցից, Ընտանիքի հալը՝ Գաբօն հասակն առած մարդ է և համարեա անգործ է՝ կինը մի կատարեալ հրէշ, զուրկ բոլոր մարդկային զգացմունքներից. մեծ որդին՝ Բաղդօն աշխատասէր, «նամուսով, զաւրթով» տղա է և կատարեալպէս կամքից զուրկ. ամենափոքր տղան մի աշխատասէր զպրոցական է, բայց հեղինակի ցանկութեամբ վէպի կիսից փչանում է, ընկնում է վատ շրջան և անառականոցներում օրն անցկացնում, լետու, ըստ երևութին, սիֆիլիս ընկնում. Գաբօի աղջիկը՝ Մական մի մարդաթող կին է, և կարգին կին չի երևում. մնացած

տղաներից մէկը քելեխ ուտելով է ման գալիս, միւսը «որ դադում օր ուտում է», աշխատանքը տուն չի տանում և ոչ մի օգուտ չի բերում ընտանիքին: Այս երկուսը ընտանիքի համար չլինեն աւելի լաւ է, քան թէ լինեն: Դուք տեսնում էք այս ընտրովի անդամներից կազմած ընտանիքը. ո՞վ կարող է ձեռք սրտին դրած ասել՝ թէ աւսպէս են մեր օջախները, աւսպիսի խրտուիւակներից են կազմւած... Ո՞վ կարող է ասել, որ դա մեր օջախների հաւատարիմ պատկերն է, բանաստեղծական ընդհանրացումը. և ո՞վ չի ասիլ, որ ալդ տեսակ ընտանիք մեզ մօտ գուցէ լինի, բայց բացառիկ երևութ է, ամեն տեղ չի պատահում:

Բացառիկ երևութը բացառիկ վիճակ էլ կ'ունենայ: Բաղդօն նշանւում, պսակւում է և հարսին տուն բերում: Այդ հարսը «տանու աղջիկների» ամենալաւ տիպին է պատկանում: Ընտանիքի հրէշը՝ վաչը սկսում է հարսին ճնշել, ամեն տեսակ կասկածներ լցատնել որդու մօտ, նորապսակներին իրարից սառցնել: Զահել ամուսինները սառչում են իրարից. մարդը կնոջն սկսում է ատել. կինը մի ինչ որ վրացի իշխանի հետ նամակագրութիւն է սկսում, չետոյ տան արծաթեղէնք առնում փախչում նրա մօտ: Իշխանը փողերն ուտելուց չետոյ Նատօին վռնդում է, երբ նա չի համաձայնում գնալ և անառակութեամբ փող ճարել: Խեղճ կինը փախչում է հօրեղբօր մօտ. հօրեղբայրը հաշտեցնում է նրան իր մարդու հետ և երկու սենեակ տալիս, որ ապրեն: Մալըր էլի յարու-

նակում է իր որդայթները լարել. որդու ականջում հալում է թէ Նատօ ծնած երեխան իրանից չէ: Վրացի իշխանը նորից երևում է, պարկապզուկ ածողի շորով գալիս է Բաղդօն ու Նատօի առաջ իրան գովում. իսկ Բաղդօն վատաբանում. Բաղդօն ճանաչում է, վազում է լեռներից, սպանում. դառնում տուն և... մեռնում: Թող ընթերցողն ինքն ասի՝ միթէ սա մեր կեանքն է. միթէ մեր կեանքում աւսպիսի երևութներ չատ են պատահում: Ով չգիտէ որ իրականում «տանու աղջիկները» հաշտւում են իրանց դժբախտ ճակատագրի հետ, սուսուփուս կրում են իրանց ծանր լուծը, առանց ակնբլալտ ու եռանդոս բողոքների. և եթէ բողոք էլ լինում է, ալդ ձևով չի լինում ընդհանրապէս: Կրկնում ենք, գուցէ աղալիսի մի գէպը պատահած լինի, բայց դա ընդհանուր երևութ չէ:

Նւ ալդ բոլորը հեղինակն արել է ինչի համար: Որ ցոյց տալ իր գործող անձերից մէկի բերանով՝ թէ մեր ընտանիքները լաւ չեն կազմած. բաղմաթիւ անգամ ունեցող ընտանիքի մի տան մէջ ապրելը վնասակար է: Վերջին կէտը նա ամենից խիստ է չեչտում. նա պահանջում է, որ նորապսակները պսակի գիշերը եկեղեցուց ուղղակի գնան իրանց նոր վարձած տունը և իրանց հերթին նոր օջախ կազմեն:

Ուշի ուշով հետենք վէպի ընթացքին և տեսնենք թէ Գաբօ ընտանիքի վատութեան պատճառն իսկապէս մի սեռականում ապրիլն է, խմբովին կեանք վարելն է (նրկա-

տենք, որ մենք ալստեղ հակասութիւններ ենք ուզում ցոյց տալ և ոչ մեր ընտանիքի ալթմեան կազմը պաշտպանել): Ամենից առաջ իւրաքանչիւր ընթերցողի անմիջական դիտողութիւնները գալիս են հակառակը պնդելու: Ով չի կարող բաւականին օրինակներ բերել իր ծանօթ ընտանիքներից, ուր անդամները թէև խմբուած են, մի տան մէջ են ապրում, բայց և՛ ծով ու անպէտք մարդիկ չեն: Այդ հօ պարզ է: Բայց մենք նախնայ. Լուսնայի վէպին և կը տեսնենք միևնոյնը, աչսինքն որ խմբովին ապրելն ալստեղ միակ կամ ուռջնակարգ պատճառը չէ: Ինչ ընտանիք է Գաբօի ընտանիքը, ինչի նման է. նա աւելի մի խողաբուն է, քան ընտանիք: Այդ ընտանիքը առանց կողմնակի ազդեցութիւնների էլ անպէտք է ու վատ կազմած. նա արդէն փշացած է իր հիմքում: Իսկ այդ փշանալու պատճառները բոլորովին այլ կենսական պայմաններ են, որոնց թուով նաև միատեղ ապրելը, որ եկրորդական և, եթէ կ'ուզէք, մինչև անգամ երրորդական պայման է: Ինչ որ պատահեց Գաբօի ընտանիքին, առաջ եկաւ նրա անդամների վատութիւնից, թէև, նկատենք, որ Նատօի փախուստի նման դէպք մեր ընտանիքներում դժւար, շատ դժւար կարող է պատահել: Աչսպէս ուրեմն պարզ է, որ պ. Լուսնան հարցի արմատից չի բռնել, հիմնական պատճառը չի ցոյց տուել մեզ և իր ցոյց տուած բացառիկ երևոյթի պատճառը սխալ, կամ առնազն շատ միակողմանի է հասկացել: Եւ իսկապէս, զարմանալի է ուղղակի, երբ մէկը

մի բարդ երևոյթի պատճառը փնտռում է գլխաւորապէս աչսպիսի մի պայմանի մէջ, ինչպիսին խմբուած ապրելն է:

Դոստոևսկու БѢСЫ անունով վէպում գործող անձերից մէկն ասում է. „НЕ Я СЪЗДЪЛ МОЮ ИДЕЮ, А МОЯ ИДЕЯ СЪЗДА МЕНЯ“ (ես չեմ կերել իմ իդէան, այլ իմ իդէան է ինձ կերել): Նոյնը կարող է ասել և պ. Լուսնայի վէպը: Նա ամբողջովին ճնշած է իր իդէալի ժանրութեան տակ. հեղինակը իր վէպը սղմում է ու սղմում, դրա համար էլ վէպը, կորցնելով իր բնականութիւնն ու իրականին հաւատարիմ մնալը, դառնում է անճոռնի և ալլանդակ մի բան: Պ. Լուսնան կարծել է, որ տարօրինակ և անսովոր դէպքեր մէջ բերելով, դէպքերի գոյները խտացնելով, կարող է իր նպատակին հասնել, կարող է իր ուղած միտքը ապացուցել և... մեծ սխալ է արել, ինչպէս վերը տեսաւ ընթերցողը: Կորցնելով իր բնականութիւնը, ճշտութիւնը, իրական կեանքին հաւատարիմ լինելը՝ վէպը դառնում է ոչ համոզիչ, նա միայն զարմանք է առաջացնում. ինչի տեղ է դնում իր ընթերցողներին հեղինակը...

Կեանքում շատ է պատահում, որ մէկը փրփուրը բերնին ճգնում է ապացուցել մի բան, և դուրս է գալիս, որ այլ բան է ապացուցել, կամ իր ցանկացածի հակառակն է ցոյց տուել: Այդպէս էլ պ. Լուսնան: Ցանկանալով ապացուցել, որ մեր ընտանիքները վատ են կազմած՝ խմբովին են ապրում, ուստի և փնտրում են իրանց, ցոյց է տուել, որ Գաբօի ըն-

տանիքն է վատ կազմած, մի բան, որ անկասկած է: Իսկ ինչ ասել կ'ուզի, որ «մեր ընտանիքները» Գաբօի ընտանիքը չեն. ալդ երկու գաղափարների մէջ չի կարելի հաւասարութեան նշան դնել:

Վէպի գեղարեստական կողմի մասին չգիտենք ինչ ասենք. շատ թուլ է: Վարմունքները չեն պատճառաբանւած, հոգեբանական վերլուծութիւն համարեալ կալ: Օրինակ չալտնի չէ թէ ինչո՞ւ Վանօն՝ փոքր որդին, որ մի աշխատասէր դպրոցական էր, չանկարծ անառականոցներն է գնում: Նատօի փոխելը, փախչելը մարդ չի իմանում թէ ինչ հոգեկան պրոցեսի արդիւնք է: Եւ չե՞մ ասում, որ գեղարեստական լինելու առաջին պայմանը իրականութեան հաւատարիմ լինելն է, իսկ մինք տեսանք, որ Ղումալի վէպը, ամբողջովին առնած, հաւատարիմ պատկեր չէ մեր ընտանիքների: Ինչ մնաց վէպի ձեւին, կազմութեան՝ կատարելապէս անբաւարար է: Այնտեղ կալ մի անձնաւորութիւն, Գէորգ անուշով, մի կատարեալ հոգեկան հիւանդ, որ բոլորովին աւելորդ մարդ է: Անձնաւորութիւններ են մէջ բերած, որոնք վէպի ընթացքի հետ կապ չունեն. ալդպէս են Բաղդօի եղբայրները, որոնք Գաբօի ընտանիքը կազմելու համար են միայն, էլ ուրիշ դեր չեն խաղում վէպի մէջ:

Վէպի մէջ շատ կան աւելորդ կտորներ՝ խօսակցութիւններ և նկա-

րագրութիւններ: Մանրամասն մէջ են բերած թիֆլիզեցոց խօսք ու զրոյցը, հաւատալիքները, նախապաշարումները, անոտիապաշտութիւնները, սովորութիւնները, հանգէների նկարագրութիւնները և այլն: Այս բոլորը վէպի ընթացքի, նրա սիւժետի հետ կապ չունեն, բայց հետաքրքրական են ազգագրական տեսակէտից և ուշադրութեան արժանի: Մի նկատողութիւն էլ լեզուի մասին և... վերջակէտ: Ա. Ղուման շատ աղքատ լեզու ունի. ոչ ոճերի հարստութիւն կալ, ոչ բառերի պաշար, ոչ նկարագրութիւնների պատկերաւորութիւն. երեակալութիւնը թուլ է, ուստի պրոտոկոլիստի նման է նկարագրում տեսարանները: Բայց որ գլխաւորն է, նա շատ էլ նշանակութիւն չի տալիս խօսքերի իսկական իմաստին. մի օրինակ՝ «Ակրա(ռ)բատները գետնին գցած մի փալասի կտորի վրալ կլլըխկոնձի տալով իրանց քաջութիւնն էին ցոյց տալիս» (էջ 5): Տեսէք քանի սխալ կալ ալս երկու տողի մէջ. նախ՝ ակրորատները փալասի կտորի վրալ չեն «կլլըխկոնձի» տալիս, երկրորդ՝ կլլըխկոնձի իսկի չեն էլ տալիս, դա մի զժուար և զարմանալի բան չէ. ամեն մարդ էլ երեսալ ժամանակ արած կը լինի. և երրորդ՝ նրանց արածը քաջութիւն չէ, ալ ճարպիկութիւն:

Ն. Աղբալեանց:

ԴԻԿԿԵՆՍ, 2.—ժլատ Սկրուջը—(Ժարգմ. ռուս. Ն. Զիգիանեան.
1897. Թիֆլիս, 40 էջ. գինը 15 կոպ.

Բարոյական մեծ քաջութիւն է հարկաւոր, որ մարդ կարողանալ հրաժարել իր անցեալից, ինչ տեսակ էլ լինի ալդ անցեալը. ընկնելը քաջութիւն է, ինչպէս և անգիտակցաբար, հոսանքին ենթարկելով բարձրանալը. բաւց անյեալից գիտակցութեամբ և անկեղծօրէն հրաժարելը չա՛նո՛ւն մի աւելի բարձր բանի, որ ընդունումն ալդ բոսկին, մեծ քաջութիւն է։ Այստեղ զնահատութեան կարող է ենթարկել ոչ իրողութիւնը, պատահած ֆակտը, այլ աչն ուղղութիւնը, որով կատարում է հրաժարումը, վերածնութիւնը։ Յաւանք տեսակէտներից նայելով կարելի է ցաւել կամ ուրախանալ, գովել կամ պարսաւել որն է մէկի անցեալից գիտակցաբար հրաժարելը, բաւց քաջութիւնը երկու դէպքում էլ անկասկած է։ Թող, կամազուրկ և անպէտք մարդը երբէք չի կարող գիտակցաբար ատել, արհամարհել իր անցեալը, կռիւ մղել նրա դէմ։ Պօղոսը աչն առաքեալը չէր լինի, որ մենք ճանաչում ենք, եթէ քաջութիւն չունենար Սաւուղ լինելը թողնելու։ Անցեալից հրաժարելը արդիւնք է բազմաթիւ և բազմատեսակ պատճառների, որոնց կոնցերտում որ և է մի պատճառ աւելի բարձր, աւելի տիրող ձա՛ն է հանում. ալդ պատճառը կարող է վախը լինել, խղճի խալթոցը և աչն, Վախից պոռա՛ն եկած մի ապգայսի հրաժարումը պատմութիւն է մեր գրախօսելիք գրքոյկը։

Սկրուջը, որ մի չափից դուրս ժլատ մարդ է, Մենդեան երեկոյին, ամեն օրու ալէս, գրասենեակից դառնում է իր տուն, շրջում դատարկ սենեակները, մտնում իր առանձնասենեակը, նստում կրակի մօտ ու սկսում մտածել։ Տուն գալուց մի քիչ առաջ, նա կոպտութեամբ է վարել եղբորորդու հետ, որ եկել էր նրա տօնը շնորհաւորելու և ճաշի հրաւիրելու, խիստ սառն դասեր է տւել իր գրագրին, որ մի հեղու ալքաւառ մարդ է, սառնութեամբ հեռացրել է աղքատների համար փող հաւաքողին և կոպտութեամբ վռնտել պատահանի տակ ողորմութիւն խնդրող ցնցոտիներ հազած աղքատ տղային։ Ալդ դէպքերի ազդեցութեան տակ է անշուշտ. մտածում է. չան կարծ լուում է դրան թիկոց և ներս է մտնում իր մեռած բարեկամ և ընկեր Մարէլը, քաջ տալով իր չետեից մի երկար շղթա, որ, ինչպէս ինքն է բացատրում Սկրուջին, կրում են բոլոր մեղաւորները, և նոյն իսկ ինքը՝ Սկրուջը, աչն էլ՝ իր ունեցածից աւելի երկար շղթա։ Նա իրար ետեից ցուց է տալիս Սկրուջին նրա անցեալը՝ աշակերտական տարիները, ծառայութիւնը, ուրախութիւնները, ներկան՝ նրա ձեռքից տանջւած ու չարչարած մարդկանց Մենդեան տօնը, և ապագան՝ նրա մահը անօգնական ու անխնամ հիւանդութիւնից չետու, նրա փողերի և ունեցած-չունեցածի շնորոց-

գեղերոց լինելը, նրա անշուք գերեզ մանը և մահաւան լուրը լսողների կատարեալ անտարբերութիւնը: Կամաց կամաց Սկրուջը սարսափ է զգում, ցանկութիւն է ծագում նրա մէջ ամեն բան ուղղելու, անցեալի վրայ թքելու, հեռանալու և... զարթնում է: Պալծառ ու ցուրտ առաւօտ է. ինքը կենդանի է և իր տանը. ուրեմն դեռ ամեն բան չի կորած, դեռ կարելի է սխալն ուղղել: Եւ նա փողոց է դուրս գալիս ու իսկոյն սկսում իր ապրելու ձևը փոխել. նա դեռ երեկ երազում համոզուեց, որ «մարդուս երջանկութիւնը կախա-նում է մարդիկ սիրելու, մարդկանց զթալու մէջ». և աղպէս, աղ օր-ւանից մինչև իր կեանքի վերջն էլ, Սկրուջը մնում է բարի և ողորմած մարդ:

Գրքովը թարգմանած է ռուսե-րէն համառօտութիւնից: Համա-ռօտութիւնները շատ վատ բա-նեւ. գրածքը կորցնում է իր կաշին, մկանները, մարմնի ձևերը և մնում է միայն չիմքը՝ կմախքը. երկրորդական համարած շատ զծեւ-երբ պակասում են, ալն ժամանակ ոչ գրածքն է ուժեղ ապաւորութիւն անում և ոչ պատմածը իրական թւում: Այդ պատճառով ալս գրքովը շատ չոր է և Դիկկենսի համն ու հոտը չկալ մէջը:

Ընթերցողներին գուցէ ան-բնական թւալ Սկրուջի լան-կարծական վերածնութիւնը. վեր առնելով դէպքն ինքն ըստ ին-քեան, զարմանալու ոչինչ չկալ: Այդ-պիսի վերածնութիւններ շատ են պատահել և շատ են պատահում: Հարկաւոր է միայն որոշ տրամա-դրութիւն և տպաւորութիւնների որոշ կոմբինացիա՝ խմբումն:

Ամեն թարգմանիչ, մեր կար-ծիքով, որոշ բարոյական կապ պիտի

ունենալ ալն հեղինակի հետ, որի գրածքը թարգմանում է. աղ կապը կարող է բարձրանալ ու դառնալ սէր, հիացք, ոգևորութիւն, երկրպա-գութիւն և ալն, բայց աղ կապի ամենապարզ և առաջին օղակը թարգմանչի չարգանքն է դէպի հեղինակի անունն ու լիշատակը: Առհասարակ ամեն թարգմանութիւն պիտի լաւ լինի, բայց մանաւանդ՝ նշանաւոր երկերի թարգմանութիւնը. նշանաւոր հեղինակների գոր-ծերի թարգմանութիւնը պիտի ար-ժանի լինի նրանց անւան իր հաւատարմութեամբ, բարեխղճու-թեամբ և կոկոսութեամբ: Ալս տեսա-կէտից նախով գործի վրալ, պ. Զի-գիանեանի թարգմանութիւնը շատ վատ է: Մենք մի քանի օրինակներ կը բերենք. «Տանիքից թռան... ու ամեն տեղ հանդիպեցան ալն տեսակ հոգիներին, ինչպիսին էր Մարլէն» (էջ 14): «Գրասենեակն էլ նրանը չէին, կահկարասիքը նմանապէս նրանը չէին...» (էջ 33): Եւ սա հալոց լեզու է թարգմանած! «Եւ մեզ կա-ւեղացնեմ ձեր ռոճիկն» (էջ 40): «Աչերն անհանգստութեամբ վաղ-ւզում էին և ամաչում էր» (էջ 20) և ալն... Գրքովը հրատարակւած է շատ անխնամ, տառասխալներով լիքը, ալն էլ շատ վատ տառասխալ-ներով: Միակ լաւ բանը որ կալ, աղ Դիկկենսի լաջողւած պատկերն է. գրքովի մէջ երկու ուրիշ պատ-կերներ էլ կան, որոնք անչափող են: Պ. Զիգիանեան, ինչպէս երևում է գրքովի ճակատին գրած «Ն. Զի-գիանեանի հրատարակութիւնները» խօսքերից ղիտաւորութիւն ունի մի շարք գրքեր հրատարակելու: Եթէ աղպիսի թարգմանութիւններ պիտի լինեն հրատարակութիւնները՝ լաւ է մեզ աղատի արջի ծառաւորութիւնից:

Ն. Աղուլեանց:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Մի երկրի յառաջդիմութեան գլխաւոր պայմաններից մէկը ինքնավարութեան զաղափարի ծաւալ ստանալու և իրականանալու մէջն է կայանում: Ի շարս մեծ ռեֆորմների, որ հանգուցեալ Ազատարար-Կայսր Ալէքսանդր II մոցրեց Ռուսիայում լայնածաւալ երկրի յառաջդիմութիւնը ապահովեցնելու համար — մեծ տեղ է բռնում նաև նահանգական և գաւառական ինքնավարութիւնը, որ կոչւում է *զեմստո* և որ ներկայացնում է նահանգական և գաւառական դասակարգային ներկայացուցիչների ժողով — նահանգական կարիքների մասին մտածող և հոգացող մի մարմին: Այն նահանգներում, ուր կան զեմստային հաստատութիւններ Ռուսաստանում, այնտեղ զեմստային կեանքը կազմում է հասարակաց կեանքի և գործունէութեան զարկերակը. և բնական է, որ յառաջադէմ մամուլը իւր որոշ շիրքն ունի բռնած դէպի զեմստային հաստատութիւնների գործունէութիւնը, որի զարգացման հետ նա իւր սեփական դատն է կապում:

Չեմստային հաստատութիւնները մինչ այժմ մուտք չեն գործել Կովկաս, որը զուրկ է նաև մի քանի այլ բարիքներից, օրինակ՝ երգեհայնների դատարանից: Այժմ արդէն Կովկասի բոլոր քաղաքները վայելում են ինքնավարութիւն, բայց ոչ մի նահանգ և գաւառ ինքնավարութիւն չունի: Ինչպէս որ քաղաքները առաջ կառավարւում էին միայն ռադիկալական-վարչական ձեռով, այդպէս են այժմ նաև նահանգներն ու գաւառները, որոնք իրենց տեղական ինչիւրների համար այլ օրգաններ չունին, բայց եթէ միայն նահանգապետութիւնը և գաւառապետութիւնը, այսինքն զուտ վարչական-ռադիկալական օրգանները:

Թէ զեմստուային հաստատութիւնների ներմուծման հետ մեր երկրում ինչ շահեր կան կապւած, այդ մասին մենք անցեալում առիթներ ունեցած ենք խօսելու. բաւականանում ենք յիշելով մեր յօդւածը «Յառաջդիմութեան պայմանները» ամսագրիս 1891 թ. № 1-ում:

Զեմստուոյի խնդիրը մի անգամ թոյլ կերպով շոշափւեց դեռևս 1871-ին, ասպա նորից դրւեց 1882-ին. և միշտ անաջող. 1894-ին նորից յարուցւեց Թիֆլիսի նահանգի ազնւականաց ժողովի մէջ, որը ձեռնարկեց պրօէկտ կազմելու. այժմ նա կոչւած է այդ խնդիրը աւելի առաջ տանելու: Նա դառել է Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգների ազնւականաց ժողովների հերթական խընդիրը: Այսպիսով յուսոյ նշոյլ է բացւում, որ եթէ ոչ ամբողջ Կովկասի նահանգները, գէթ սոցանից երկուսը պիտի կարողանան խնդրի լուծումը պաշտօնական ճանապարհով առաջ տանել: Ի նկատի աւնենալով այն առաջնորդող դերը, որ յատկացրած է տեղական ազնւականութեանը զեմստուային հաստատութիւնների 1890 թ. կանոնադրութիւնով, Թիֆլիսի և Քութայիսի ազնւականութեանը, որ գլխաւորապէս վրացական է, գեղեցիկ առիթ է ներկայանում Կովկասում զեմստուային հաստատութիւնների խնդրի արծարծման մէջ նախաձեռնութեան առաջնակողութիւնն ունենալու, թէկուզ դա լինի երկրիս միայն մի մասի համար, այն մասի, ուր թէ ազնւականութեան և թէ այլ բնակիչների թւի մէջ վրացական տարրը տիրապետող է: Հայ-թրքական նահանգների համար մեծ վաստակ կը լինի այժմ նոյն իսկ այն հանգամանքը, որ իրենց դրացի երկու նահանգներում կը գործեն զաւառական ինքնավարութեան յատուկ օրգաններ: Մենք ուշով կը հետեւենք խնդրի ընթացքին, նորա ամեն մի յաջող քայլի մէջ երկրիս բարի յոյսերի իրականացումը տեսնելով:

Ա. ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

I

Քաղաքացիները եւ ընտրւածները:

Մարտի 18-ին քաղաքապետան եւ թարկւեցին Ներքուիշխաւ 177 թեկնածուները, որոնցից ընտրւեցին ալս անգամ 57 հոգի,

	սպիտակ	սև
Աբեղեան, Բարսեղ	431	621
Աւթանդիլեան, Միքայէլ բժ.	616	438 ընտրւած
Ակոպով, Նզդր	523	536
Ալիբէկեան, Պետրոս	504	551
Ալիսանեան, Յովհաննէս. Մ.	561	497 ընտրւած
Ալիսանեան, Յովհաննէս. Ս.	629	425 ընտրւած
Ալիսանեան, Կոնստանդին	662	397 ընտրւած
Անանեան, Ստեփանոս բժ.	571	482 ընտրւած
Անդրոնիկով, իշխ. Իսահ Եակ.	437	616
Անդրանիկով իշխ. Նիկողայ Դաւ.	520	539
Ափեանց, Ղազարոս.	420	639
Արղումեան-Երկաշնաբազուկ, իշխ. Ալէք. Միխ.	745	311 ընտրւած
Արղումեան-Երկաշնաբազուկ, իշխ. Նիկ. Վաս.	745	309 ընտրւած
Արղումեան-Երկաշնաբազուկ, իշխ. Նիկող. Եղ.	633	425 ընտրւած
Արղումեան-Երկաշնաբազուկ, իշխ. Պօղոս Միխ.	671	389 ընտրւած
Ախունդով, Ռաշիդ-Բէկ	381	672
Ազապլե,	456	602
Բաբեան, Արշակ Ս.	530	530
Բաբեան, Գրիգոր	514	541
Բարխուդարեանց, Արշակ Պ.	458	601
Բէհրումեան, իշխ. Յովսէփ	649	411 ընտրւած
Բերնատելի, Ի. Ա.	461	596
Բիլֆելդտ, Լ. Պ.	564	496 ընտրւած

	սպիտակ	սև
Բուղղանեան-Բաղդասարեան, Արշակ	421	638
Բարաթով, իշխ. Ի. Գ.	431	630
Բարաթով, իշխ. Դ. Զ.	436	619
Բողղանեան, Իսահակ	478	577
Բուրգարդտ, Է. Ֆ.	688	368 ընտրւած
Բուտկելիչ, Կ. Յ.	605	455 ընտրւած
Բէժանբէկեան,	310	749
Բուղղանեան	338	721
Բարնով, Ի. Վ.	344	708
Վարձելեան, Կոստանդին	351	708
Վարդանեան, Արտեմ բժ.	520	543
Վարդանեան, Գրիգոր Մ.	369	659
Վարչամեան, Աղէքսանդր	377	591
Վասիլև, Պ. Ս.	435	626
Վաջաձէ Ս. Ի.	467	603
Վեոցել Ֆ. Կ.	606	454 ընտրւած
Վերմիշև Քրիստ	636	430 ընտրւած
Վեսելովզորով Բ. Պ.	476	585
Վեսելովզորով Մ. Ն.	484	575
Վախովսով իշխ. Ս.	399	662
Գաբաև Վ. Բ.	436	626
Գաբաև Վ. Իշ.	399	664
Գևատուա Գ. Կ.	406	649
Գրաբովսկիչ Վ. Վ.	419	638
Գրիգորեան Նիկ.	484	580
Գրինով Ն. Ա.	498	564
Գրուդինսկիյ պալժառ. իշխ. Միխ. Ալեքս.	643	416 ընտրւած
Գրուդինսկիյ պալժառ. իշխ. Պետր. Ալեքս.	638	423 ընտրւած
Գուրգենբէգեան Իւան. Օս.	472	591
Դանիլով Ե. Մ.	496	576
Զանչեան Ալ. Աւ.	457	600
Զամբակուր-Օրբելիանի իշխ. Գ. Ի.	554	508 ընտրւած
Զամբակուր-Օրբելիանի իշխ. Ի. Մ.	573	488 ընտրւած
Դալուխանեան Մարկ. Իս.	608	452 ընտրւած
Դոլինսկիչ Ի. Կ.	396	667
Եւանգուլեան Ա.	518	544
Եւանգուլեան Գէորգ.	635	426 ընտրւած
Եղիազարեան Վ.	436	620

	սպիտակ	սև
Զուբալով Ա. Զ.	317	746
Խառենկո Ապոլոն. Ա.Ֆ.	613	446 ընտրած
Նդիգարով Նադիր-բէկ	360	701
Նրիցփոխան Ա.	681	382 ընտրած
Յովհաննիսեան Աբգ.	605	457 ընտրած
Կաւրիւս Կ. Ի.	365	699
Քալանժար Ալեքս.	585	478 ընտրած
Կալաշնիկով Ն. Մ.	366	691
Կանդուրաւեան Պ. Գ.	430	630
Կանդուրաւեան Վ. Գ.	461	609
Կարապետեան Նիկիտա.	532	528 ընտրած
Քեթիսուղեան Գ.	480	578
Կիպիանի Վ.	557	511 ընտրած
Կիպիանի Մ. Կ.	448	615
Կոլուբանսկի Գ. Մ.	465	597
Կոնդրատենկո Ֆ. Ի.	443	621
Ղորղանեան Վաս. Գ.	540	524 ընտրած
Ղորղանեան Գ. Զ.	594	467 ընտրած
Ղորղանեան Ի. Ս.	580	481 ընտրած
Կոսցինսկի Ի. Ի.	390	678
Կուսիկեան Ն. Ս.	467	602
Քիւչարեանց Կար. բժ.	536	532
Քարաւելով Ի. Մ.	406	657
Լաւրով Ս. Մ.	426	637
Լենչևսկի Ա. Մ.	435	631
Լիսիցեան Ստ.	504	558
Լոնկիւիչ Մ. Վ. բժ.	625	439 ընտրած
Մակարսկի Ֆ. Ի.	410	649
Մալինին Նաի. Ի. բժ.	703	354 ընտրած
Մակարովիչ Ա. Կ.	327	727
Մասալով Ֆ. Ֆ.	339	719
Մզիբրեան Լեան Նաի.	616	443 ընտրած
Մելիկով Իշխ. Գ. Զ.	589	470 ընտրած
Մելիբեան Ի. Գ. բժ.	532	530 ընտրած
Մելիք Բեգլարեան Յովս.	556	506 ընտրած
Մելիք-Նուբարեան Ս. Գ.	480	579
Մելքումեան Ա. Գ.	280	777
Մելքումեան Վ. Գ.	307	761

	սպիտակ	սև
Միքելաճէ իշխ. վլ. Սիմ.	516	544
Մինէեւ Ս. Ա.	356	702
Միրմանեան Բագր.	362	693
Միրզոյեան Գարր. Զ.	461	598
Միսկիւն Ս. Ի.	436	624
Մամադե Ս.	461	601
Մուլին Տ. Ի.	492	572
Օգնստումով Ա. Իօ.	507	543
Օգորոզեւ	267	794
Օպրէնին Պ. Ա.	692	368 ընտրւած
Օբլով Ա. Ն.	406	653
Օսարովսկի Իւ. Ս.	434	627
Օստրոգորսկի Ն. Ն.	552	513 ընտրւած
Պանկրատով Ե. Վ.	347	717
Պախոմով Վ. Ն.	454	612
Պորֆիրեւ Ֆ. Պ.	331	712
Փրիզոնեան Ալէքս.	672	387 ընտրւած
Փրիզոնեան Նիկ.	610	453 ընտրւած
Փաարեան Ի. Ե.	514	548
Ռեմիզով Ս. Ֆ.	409	651
Ռէյտեր Կ. Ն.	871	191 ընտրւած
Ռուսանով Դ. Ա.	444	619
Ռիդ Իւլ. Իւլ.	375	684
Ռոտմիստով Մ. Դ.	471	584
Ռուզենկո Ս. Ա.	311	750
Սոբենեւսկի Ս. Ե.	306	735
Սլիվիցկի Ս. Ա.	510	552
Սոֆիւ Աբաս-Կուլի-բէկ	336	725
Ստեփանեան Կար. բժ.	375	683
Ստեփանեանց Յովհ. Ս.	364	700
Սուլխանով Վ. Ա.	389	671
Սուլխանով Իօ. Ա.	437	625
Սուդոուկեանց Յով. Մ.	450	609
Թայիրեան Յով. Ա.	564	491 ընտրւած
Թամամչեան Ի. Գ.	485	573
Թամամչեան Միք.	711	350 ընտրւած
Թամամչեան Ն.	524	538
Թարխանով իշխ. Ե. Դ.	446	608

	սպիտակ	սև
Թաթուղեան Գ. Ե.	415	645
Տետրաձէ Կ. Դ.	364	696
Տէր-Ասատուրեան Գէորգ. Բողդ.	511	550
Տէր-Գրիգորեանց Արշ.	473	586
Տէր-Ղուկասեան Բ. Ե.	401	655
Տէր-Ղազարեան Գ.	354	706
Տիգրանեան Նազարեթ	537	521 ընտրած
Տիրլոն վ. Ա.	331	731
Տիխանով Ա. Ի.	384	667
Տուլաեւ Ի. Գ.	495	566
Թումանեան Իշխ. Գէորգի Միխ.	670	387 ընտրած
Թումանեան Իշխ. Նիկ. Զ.	456	604
Տուրկովսկի Ա. Գ.	490	570
Տէր-Ղուկասեան Ն. Ա.	498	558
Ուտնելով Ի. Գ.	601	457 ընտրած
Խարազեան Դաւ.	396	662
Խաչատրեան Ա. Զ.	322	737
Խրիսանֆով Ա. Ի.	374	684
Խուդադեան Նիկ. Ա.	608	451 ընտրած
Խուդադեան Ի. Մ.	345	715
Մերեթեւի Գէորգի Եֆ.	489	578
Յիցիանով Իշխ. Գ. Ս.	403	657
Մովսիսեան Յով. Իս.	649	411 ընտրած
Մուրինեան Արտեմ Ս.	567	492 ընտրած
Յիսուսաձէ Ն. Զ.	425	642
Յիօնդլինսկի Ս. Ռ.	331	733
Ճաւճաւաձէ Իշխ. Իլիա Գ.	504	559
Չելովաեւ Իշխ. Ա. Զ.	589	475 ընտրած
Չերկեզով Իշխ. վ. Ն.	523	537
Շաղինեան Յով.	506	558
Շաղին Ֆ. Ի.	339	713
Շախ-Ազիզ-Կամսարական Ալ.	729	335 ընտրած
Շահաբունեանց Միք. Ս. ԲԺ.	621	439 ընտրած
Շերչենկո Ի. Ա.	491	569
Շետտակով Մ. Ս.	377	681
Շիմկելիս Ա. Պ.	555	505 ընտրած
Էնֆիաճեանց Արտաշէս	460	600
Էնֆիաճեան Տիգր.	638	420 ընտրած

Ետկիմով Պաւէլ Միի.	536	519 ընտրած
Կարաւան Գր. Զ.	589	469 ընտրած

II

Ընտրութեան մանրամասնութիւնները

1) Ըստ ընտրողական ցուցակի, ընտրութեան մասնակցելու իրաւունք ունէին 2.854 հոգի՝ Պոլսոյ Պոլսոյ մեր մօտաւոր հաշուով, հաշւել էն 1370 հոգի, ռաներ 680, վրացիք 510, գերմանացի, իտալացի, լոլն, հրէաւ 175, մահմեդականներ 74, լեհացիք 40 հոգի:

1) Առաջին ընտրութիւններին մասնակցեցին 1049 հոգի, որոնցից 50 հոգի երկու ձայնով (հաւատարմութիւնով), որով ձայների խիւղ եղաւ 1099: Այսպիսով ընտրողական ժողովն եկաւ ընտրելու իրաւունք ունեցողներին 38%-ը: Բայց մինչ 30 հոգի քաղաքական չմասնակցեցին. աւելիս որ քաղաքական մասնակցեցին շուրջ 1060 ձայն: Յիշեալ չմասնակցող մօտ 30 հոգին, որպէս հաւատացնում են, վրացիներից էին և ռաներից:

(1893 թ-ին առաջին ընտրութիւնները կապացան 16 մալիս՝ միջին թւով 918 հոգու մասնակցութեամբ. ալք առաջին ընտրութիւնները բեկանւեցին, որովհետեւ ամենքի սե քաղները չէին հաշւած. ընտրութիւնները նորից նշանակւեցին մալիս 30-ին և ալք օրը մասնակցեցին 838 հոգի, ալքինքն ալքքան ձայնով. հետեապէս ալք տարի մասնակցող ձայներ աւելի էին մօտ 200-ով):

2) Ըստ ազգութիւնների ժողով եկան 642 հաշ, 203 ռուս, 203 վրացի, 24 լեհացի, 12 մահմեդականներ, 15 գերմանացի (ամենքը ի հարկէ ռուսահպատակներ): Իսկ քաղաքական մասնակցեցին վրացիներից և ռաներից 30 հոգի աւելի պակաս: Այսպիսով հաշերը կազմում էին ընտրողական ժողովի շուրջ 60%-ը, միւս բոլոր ազգութիւնները 40%-ը:

3) Ընտրելու համար առաջարկւած էին Նախօրօք թերթիկներով 290 հոգի. (դորա համար ժամանակ էր որոշւած մինչև մալիսի 4-ը, քաղաքային վարչութեան մէջ). դոցանից ոմանց ընտրողական իրաւունք չունենալու պատճառով՝ մալիսի 18-ին իրենց տուփը դրին 181 հոգի՝ որոնցից, ձայների բացարձակ առաւելութեամբ, ալքք է ընտրւէին 80 իրաւասու և 16 անձնավորսանորդ:

(1893 թ. մալիսի 16 ի՝ լետոյ բեկանւած՝ ընտրութիւններին թեկնածուների թիւն էր 175, ուրեմն մօտ նոյնքան, որքան ալք տարի. իսկ մալիսի 30-ի վաւերական ընտրութիւններին իրենց քաղտուփը դրին միւսին 92 հոգի, գլխաւորապէս, որովհետեւ զրեթէ բոլոր վրացիք և ալք ռուսներից շատերը ու նաև հաշ երկտասարդ կուսակցութեան թեկնածուները իրենց տուփերը ետ վերցրին):

Ջալիների բացարձակ առաւելութեամբ ընտրեցին աչդ օրը, սակաւն, միայն 57 հոգի. հետեապէս միւսները (23 իրաւասու և 16 անձնաւիստանորդ) պէտք է ընտրեն չափորոշ ժողովում, որ կաշանալու է չունիսի 1-ին:

(1893-ին մալիսի 16-ի բեկանւած ընտրութիւններին ընտրեցին 72 հոգի, մալիսի 30-ի վաւերական ընտրութիւններին 75 հոգի. պակասորդը լրացւեց լրացուցիչ ընտրութիւններին):

4) Ընտրողական տուփերը շարած էին ալքընական կարգով, շարքերով, 25-ական տուփ ամեն մի շարքում: (1893-ին տուփերը շարած էին ոչ թէ ալք բնական կարգով, այլ նաեւ թէ ու ինչքան ձաւնով էր առաջարկւած, և որովհետեւ զուրկովը կոչւած կուսակցութիւնը ամենագործին էր և նորա թեկնածուները ամենից շատ ձաւնով էին առաջարկւած, ուստի նոցա տուփերն էլ սկզբում դրեցին, որով և հեշտանում էր ամբոխի համար ջուկելը թէ ու իրենց թեկնածուն է և ու—ոչ. նուա՛ռ առանց ալկալուսեան առաջին 80 տուփերը սպիտակ դրեցին, քանի որ տուփերը՝ սև),

5) Վեչարկութեան համար գնդակներ, բաժանողներ, նշանակում էր նախագահողը, քաղաքապետի պաշտօնակատար Ապ. Աֆ. Իւանենկօն, ընտրողների միջից, ուշք դարձնելով, որ ազգականը չկանգնի ընտրող ազգականի տուփի մօտ գնդակ բաժանելու համար:

6) Վեչարկութեանը կանչւում էին ընտրողները աչի հերթով, ինչ հերթով որ նոքա ժողով էին եկել և թղթին ստորագրել:

7) Վեչարկութիւնը տեւեց սուսուսուս ժամ 10-ից մինչև ժամ 5¹/₂ կէսօրից չետու:

Ամեն ընտրող, առաջին տուփից մինչև վերջին տուփը գնդակ գցելու համար, ամենաւաջող դէպքում գործ էր զնում 19—20 բալլէ ժամանակ:

8) Ամեն քեչտուփի վրա՛ զրւած էր սպիտակ կարգոնի թղթի վրա՛ տպած քեչարկողի ազգանունը, անունը և հօրանունը՝ ռուսերէն, վրացերէն և հայերէն՝ լեզուներով և տառերով: Եւ նշանակւած չէր թէ ու որքան ձաւնով էր առաջարկւած:

9) Վեչարկութեան գնդակները ներկայացնում էին ֆլետներ՝ սպիտակ ներկած:

10) Վեչարկութիւնը վերջանալուց չետու՝ ամեն մէկի սպիտակ և սև քէշները հաշւելու համար նախագահողը կարգադրել էր նախօրօք սեղաններ դարսել, որպէս զի միաժամանակ հաշւեն մի քանի տեղ. ամեն մի տուփ հաշւելը լանձնում էր երեք հոգու, որոնցից մէկը հաշւում էր, միւս երկուսը հետևում էին. ամեն անգամ հարկը ձաւն հաշւելու՝ նշանակում էր հաշակալի վրա, հաշւում էին նախ սպիտակ քէշները, ապա սևերը: (1893 ին մալիսի 16-ին հաշւեցին թէ սպիտակները և թէ սևերը միայն առաջին տուփերի համար՝ ընդհանուր գումարը մի անգամ առ միշտ որոշելու համար. իսկ չետու հաշւում էին միայն սպիտակները, սևերի

թիւը նշանակելով աչն, ինչ կը ստացւէր ընդհանուր գումարից հանելով սպիտակներէ թիւը: Որովհետեւ ալդ ձեռով վարւելը կատարելապէս ճիշտ չէր՝ ուստի հաճազական ատեանը ալդ ընտրութիւնները բեկանեց, և նոր ընտրութիւններ կղան նոյն տարւալ մալխի 30-ին):

Տուփերից ոմանց համար սպիտակ քւէները, սխալը նկատելու դէպքերում, նորից հաշււեցին. և մի անգամ էլ նկատելով սխալը սպիտակների մէջ՝ (իշխ. Վ. Գ. Կիպիանու տուփում), սենքի թուով ստուգւեց սպիտակների թիւը և իսացւեց, որ մի հարիւրը չէր նշանակւած հաշւակալի վրայ: Ալդ առիթ տւաւ իշխ. Կիպիանուն յալտնել, որ իւր սպիտակների մասին կասկած է կղել և ստացած է ոչ թէ 557 սպիտակ, ալ 457 սպիտակ, հետևապէս ընտրւած չէ. բայց քաղաքալին վարչութեան անդամները չալսեցին, որ քանի որ սենքի թիւը 457 էր և դորա մասին ոչ մի կասկած չի կղել, ուստի սպիտակների թիւը չէր կարող 457 լինել, ալ 557, քանի որ քւէարկողների թիւը կղել է չուրջ 1060: Կիպիանին աչնուամիսնալիւ պնդեց իւր ասածի վրայ:

11) Ամեն տուփի սպիտակ ու սև քւէները վերջացնելիս՝ արդիւնքը գրւում էր քւէարկողի քարտի վրայ և ստորագրւում հաչիւ անող կամ հաշւելուն հսկող երեք հոգու ձեռքով: Ապա քարտը տրւում էր նախագահողին, որը արդիւնքը բարձր ձալնով կարդում էր և արտագրում ընտրողական ցուցակում: Ինքը նախագահողը գնդակներ հաշւելուն չէր մասնակցում:

12) Քւէներ հաշւելը բոլոր 181 տուփի համար տեեց ժամ 5-ից մինչև գիշերւալ ժամ 1¹/₂:

(1893-ին ալդ գործը վերջացաւ երեկոյեան ժամ 9-ին):

13) Ապա կարդացւեցին ընտրւածների ազգականները, որի միջոցին իշխ. Կիպիանին արաւ վերը չիշած իւր չալտարառութիւնը իւր ընտրութեան մասին:

14) Միջնադէպքերից չիշելու է հետեեալը: Սրբ հաշել էին իշխ. Նիկ. Երկալնարագուկ-Արղութեանի տուփը և Ներկալացիւ քարտը նախագահողին, վերջինս կարդաց թւերը ալսպէս՝ ընտրողական 794, ոչ ընտրողական 309: Ժողովականներից նկատեցին, որ գումարը 1103 լինելով՝ հաշւելը սխալ է կատարւած: Քաղաքալին դումալի քարտուղար Չրելաեւ (վրացի) նկատեց, որ սպիտակները 794 չէ, ալ 745: Նախագահողը նկատեց նրան. պ. քաղաք. քարտուղար, խնդրեմ լաւ գրէք: Չրելաեւ—Գրողը ես չեմ, ալ հաշողները: Նախագահող—«Խնդրեմ, հսկէք, որ լաւ գրեն»: Չրելաեւ—«Իսկ ես ձեզ խնդրում եմ, որ լաւ կարդաք»: Նախագ.—«Պ. քարտուղար, խնդրում եմ և պահանջում, որ դուք ձեր պարտականութիւնները կատարէք, կամ հեռանաք»: Չրելաեւ—«Նա մնում եմ. կարող էք լինք՝ ներդ հեռանալ»: Նախագ.—«Նախագահողի իրաւունքով ես ձեզ հրաւիրում եմ»:

քում եմ հեռանալ ժողովից»։ Չրեկահե—«Ես կ'երթամ, բայց բողոքում եմ»։ Ապա քարտուղարի պաշտօնը ստանձնեց գործավար պ. Քանանեան։

III

Կուսակցական պայքարը

Կուսակցութիւններ։ Ներկաջ քաղաքային ընտրութիւնները կուսակցական մտքով ղեկավարելու համար գործում էին հետեւեալ կուսակցութիւնները.

1) Գևորգովը կուսակցութիւնը, ան՝ որ իշխող է եղել մինչև ալսօր. կազմած է գլխաւորապէս Սոլովակ հարուստ թաղի ներկայացուցիչներից. աչդտեղ են հալ հարուստ վաճառականները և բանկիրները, բուրժուազիան։ Այդ կուսակցութեան գլխաւոր ղեկավարներն են եղել անցեալում նախկին քաղաքապետի պ. Ալեքս. Մատինեան և հանգուցեալ քաղաքապետի Պաւլոս Իզմալեան։ Ներկայումս աչդ կուսակցութեան ամենից աչքի ընկնող պարագլուխ կարող է համարել պ. Կոստանդին Ալիխանեան. համալսարանական (իրաւագէտ), կառավարիչ «Դեղատնային ապրանքների բարձրագոյն հաստատւած ընկերութեան», անդամ Թիֆլիսի «Առևտրական բանկի խորհրդի», գիրեկտոր «Թիֆլիսի հրաժշտական դպրոցի» և իրաւասու քաղաքային գումալի. Բնիկ Գորեցի, և իբրև աչդպիսի՝ հալերէն լեզւին օտար, փողրաթներով հարստացած և Թիֆլիսում վաղուց հաստատւած օջաղից. վտիտ, շատ գործունեալ, մանրակրկիտ, առանց լալն հալեացքների, ճիշտ իւր գործի մէջ և խստապահանջ, աշխուժ և նեղհոգի, ճարպիկ—միշտ աշխատելով սակալն իւր չրջանի մասսալից, որ առևտրական չրջանն է—որոշեւ որոշ պրինցիպներ ճանաչելով, Նա մէկն է քաղաքապետութեան թեկնածուներից։

Գևորգովը կուսակցութեան մէջ կշիռ ունեցող ալ ներկայացուցիչներն են պ. պ. Գէորգ Նւանդուեան, Աբգար Յովհաննիսեան, Միքայէլ Թամամչեան, Նդ. Մ. Ակոպով և ուրիշներ։

Չորս տարի առաջ աչդ կուսակցութեան ձալները կազմում էին ժողովականների կէսից շատ աւելի. ալսպէս, 1893-ին մալիսի 16-ի ընտրութիւններին, ուր ներկալ էին 898 ձալն, գևորգովը կուսակցութեան թեկնածուներից Պ. Իզմալեան ստացաւ 622 ձալն, Թամամչեան Միք. 609, Գ. Նարալեան 600, Ալ. Մատինեան 596, Յովհ. Ծովհանեան 574, Կոստ, Ալիխանեան 562 ձալն, և ալլն. և Նոլն իսկ ալնալիսի ջնչին ուժեր, ինչպէս ալժմ հանգուցեալ Ա. Բաբանեան (526 ձալն), Բարս. Կանդուրալեան (513 ձալն) ստացան ձալների նշանաւոր տոկոս ¹⁾։ Այդ կուսակ-

¹⁾ Օգտւում ենք դէպքից, թէն շատ ուշ, Մուրճ 1893 թ. № 5, էջ 820—822 տպած ցուցակում քւէարկողների ստացած ձալները ուղղել։

ցութեան գլխաւոր սիւներից, ի բաց առած Եագ. Մ. Ակոպովին, որը ստացել է 468 ձալն, ոչ ոք չէր ստացել 500-ից պակաս ձալներ, և կուսակցութիւնը անցկացրեց իւր թեկնածուներին՝ թէ հաւերից, թէ ռուսներից և թէ վրացիներից:

Այդպէս չէր ալս անգամ. ալդ կուսակցութիւնը իրօք պահպանել է իւր նախնին ձալները, բայց արդէն նա իւր դէմ ունէր ալս անգամ աւելի հակառակ ձալներ, քան ունեցաւ 1893-ին: Շնորհիւ դորան՝ նա չկարողացաւ իւր բոլոր թեկնածուներին անցկացնել. ալսպէս օրինակ Եագ. Մ. Ակոպով, ալս անգամ ստանալով 523 սպիտակ, ունեցաւ 536 սև. Խաճակ Բուղդանեան, որ ստացաւ 478 ձալն, ունեցաւ 577 սև. բժ. Ա. Վարդանեան, որ ստացաւ 520 սպ., ունեցաւ 543 սև, Գ. Տէր-Ասատուրով, որ ստացաւ 511 ձալն, ունեցաւ 550 սև:

Ալդ կուսակցութեան թեկնածուներից աւելի ապահով կերպով անցկացան Նոքա, որոնք ընդունել էին միւս երկու հակակաւն կուսակցութիւնների ցուցակներից որ և է մէկում, կամ երկուսի մէջ ևս հաւասարապէս:

Սակալն թէև անցեալից աւելի պակաս, բայց և ալսպէս, ներկայումս ալդ կուսակցութիւնը ևզած բոլոր խմբերից ամենից զօրեղն էր: Ալդ ուժը պէտք է մեկնել նրանով, որ նա պահպանում է կրթած ուժերով. կուսակցութեան գլուխները, ալդ պէտք է խոստովանել, բաւականաչափ հե. ղինակութիւն ունին, որպէս զի չընկճւեն ամեն մի քսակի առաջ. Նոքա աշխատում են իրենց ցուցակը կազմել ալսպէս, որ կարելիին չափ շատ մասնագէտ ուժեր մտնեն նորա մէջ, ինժինէրներից, բժիշկներից, փաստաբաններից, երբեք ի հարկէ չմոռանալով բանկային գործիչներին և վաճառականութեան տուգիրին, որոնց հետ բաղմամբիւ ընտրողներ կապւած են իրենց շահերով:

Եւսից երևում է, որ ցուցակը սկսած № 1-ից մինչև № 40 (Քիւչարեանց Գ. Վ. 507 ձալն) ուղիղ է տպւած. չետու պէտք է գար Մ. Վ. Լուսկիչի անունը 536 ձալնով. բայց ալդ անունը ալդ տեղում բաց է թողւած, մինչդեռ նորա ստացած ձալները վերագրած են Ե. Նուրեանին, որը իրօք ստացել էր 332 ձալն. շնորհիւ ալդ սխալի՝ Եակ. Մալինինի ձալները (562) վերագրած են Մամիկոնեանին, և ալսպէս է շարունակ մինչև Իւ. Օստրովսկու անունը, որի ստացած ձալները (351) վերագրած են Օտտէնին. իսկ Փ. Օտտէնի ձալները (511) չեն նշանակւած, ապա սկսած Ա. Պալկիչի (519 ձ.) ձալները նորից ուղիղ են նշանակւած, բացի հետևեալ վրիպակներից. բժ. Մ. Խոտինեանցի համար տպւած է 289, պիտի ուղղել 489. Ա. Խաչատրեանի համար տպւած է 835, պէտք է ուղղել 335. Յովհաննէս Մովսիսեանի (Մովսիսի) համար տպւած է 551, պէտք է ուղղել 574:

Ներկայ 1897-ի մալիսի 18-ի ընտրութիւնների արդիւնքները կատարելապէս անվրիպակ են:

Շնորհիւ իրենց համեմատապէս աւելի զօրեղ ուժին, դուրսցովը կուսակցութիւնը թէն ամենազօր չէր, ինչպէս 1893-ին, բայց գոնէ այնքան ուժեղ էր, որ կարողացաւ աջողեցնել նաեւ այն մի տասնեակ հոգու ընտրութիւնը, որոնք միայն իւր ցուցակում կալին, իսկ ուրիշ կուսակցութիւնների ցուցակում չկալին: Իսկ իւր ամբողջ ցուցակից, որից քւէարկւեցին 74 հոգի, ընտրւեցին 50 հոգի, ամենամեծ մասամբ ի հարկէ այնպիսիք, որոնք թեկնածու էին նաեւ ալ կուսակցութիւններից մէկն ու մէկի կամ բոլորի:

2. Կովկաս հիւրանոցի խումբը: Այս խումբը նոր էր կազմւած. նա բաղկացած էր նախկին գումալի ընդդիմադրական մի խումբ անդամներից. նորա ղեկավար անդամը կարելի է համարել պ. Արշակ Բաբեանին: Այդ խումբը աշխատում էր իրա հետ միացնել բոլոր ընդդիմադրական ուժերը՝ թէ հայերից, թէ ռուսներից և թէ վրացիներից. ալդ պատճառով նա սկզբում կրում էր «միջազգային խումբ» (интернациональная группа)» անունը, բայց շատ շուտով համոզւեց, որ ներկայումս անհնարին է բոլոր ազգերի քիչ-շատ կարեւորութիւն ներկայացնող ներկայացուցիչներից մի կատարելապէս համերաշխ խումբ կազմել՝ միննոն ոգով ու ծրագրով ընտրողների մէջ պրոպագանդա անելու համար. ալդ պատճառով նորա վրացի անդամները չուտով հեռացան, իրենց համար անկարելի նկատելով զուտ վրացական խմբից զատել, համոզւած լինելով, որ վրացի ընտրողների մէջ՝ նոքա ոչ մի հեղինակութիւն չեն ունենալ: Ռուսներից թերեւս մի երկու հոգի մնացին. լամինայն ղէպս շատ անկարեւոր ուժեր էին նոքա. ալսպիսով ալդ խումբն էլ դառաւ գրեթէ միայն հայերից բաղկացած: Այդ խումբը չստացաւ այն կարեւորութիւնը, որ կարելի էր սպասել մի լուրջ ընդդիմադրական խմբից: Պատճառը այն էր, որ նա չկարողացաւ իւր հետ միացնել բոլոր ընդդիմադրական ուժերը նոյն իսկ հայերից. հալ երիտասարդ կուսակցութիւնը, օրինակ, ատանձին գործեց: Կաւկազ հիւրանոցի խմբի ցուցակում կը գտնէք ռուս-վրացական ցուցակից խոշոր փոխառումներ. կը գտնէք Հաւաքարում պ. Վարչամեանի ղեկավարութեամբ կազմած մի տասնեակ հոգու ցուցակը. կը գտնէք նաեւ հալ երիտասարդ կուսակցութեան թեկնածուներին. բայց այն աստիճան անսկզբունք մի խումբ էր դա, որ երբ տեսաւ թէ հալ երիտասարդ կուսակցութիւնը դորա նով չչլացաւ և չողորթրթւած չզգաց՝ նա, Կովկաս հիւրանոցի ալդ խումբը, իւր ցուցակից հսկեց հալ երիտասարդ կուսակցութեան ներկայացուցիչների անունները, որ սակայն միմիայն ժպիտ առաջացրեց հալ երիտ. կուսակցութեան երեսին: Այդ պարզ ի պարզոց ցուց է տալիս, որ ալդ խումբը ոչ մի ղեկավար միտք չուէր իսկապէս. ընդդիմադրութիւն-օպպոզիցիա—խօսքը նա միայն շահագործում էր, ալ ու ձախ կոմպրոմիսներ անելով՝ ձախեր վաստակելու համար: Այս խումբը իւր լոյսերը դրած էր ահա թէ ինչ հան-

գամանքի վրայ, ուսաները և վրացիք խմբի անդամներին սպիտակ կը տան, կամենալով հալերի տիրապետող ուժը դումալում ջախջախել. հալ երիտասարդ կուսակցութիւնը իբր թէ պիտի իրա հետ միանար, իսկ հակառակ դէպքում նա պէտք է իրա հետ համերաշխ գնար, որովհետեւ սա ևս ընդդիմադրական կուսակցութիւն է: Այս բոլորը կողմնակի նպաստներ պիտի լինէին: Բայց հարկաւոր էր նրան նաև սեփական ձայներ, մեծ քանակութեամբ. ալդ պէտք էր որոնել ամբոխի մէջ. սրտեղից գտնել ալդ ձայները: Հաւաքարում, ուր գործում էր մի խումբ պ. վարչամեանի ղեկավարութեամբ: Ընդունելով Հաւաքարի խմբի թեկնածուներին, նոցա մէջ ամենից առաջ պ. վարչամեանցին, իւր ցուցակում—ահա ուրեմն իւր կողմը կ'անցնէր ամբողջ Հաւաքարը, ուր, որպէս կարծւում էր, կան 200—300 ձայն ունեցողներ:

Այս իշխերով ալդ խումբը գնաց ընտրութիւնների ժողովը: Բայց չընտրւեցին ոչ պ. Արշակ Բաբեան (530 ձայն ընդդէմ 530-ի. հաւասար ձայներ) և ոչ մանաւանդ պ. Ա. վարչամեան (377 ձայն ընդդէմ 691-ի): Խմբի միւս անդամներից՝ իշխ. Պետրոս Արղութեան (671 ձայնով) անցկացաւ ոչ որպէս ընդդիմադրական, ալ մանաւանդ չնորհիւ իւր ազգանունի, թէև ալդ դեռ չի նշանակում թէ նա կարող է միայն իւր ազգանունով պարծենալ, նա արժանիքով անձնաւորութիւն է. բայց բոլոր չորս Արղութեանները ընտրւեցին, ինչ խմբերի և պատկանէին նոքա. նոյն իսկ իշխ. Նիկ. Նգ. Արղութեան, որը պ. Արշակ Բաբեանի խմբումն էր, և խմբի չամենալի դէպս շատ աւելի քիչ կարևոր անդամն էր քան պ. Բաբեան, ստացաւ 633 ձայն, ալսինքն պ. Բաբեանից 133 ձայնով աւելի: Ալդ խմբի միակ չաջողութիւնը պիտի կալանար պ. Արշակ Բաբեանի անձնական չաջողութեան մէջ. ուրիշ միտք չի կարելի վերագրել ալդ խմբին, որը եթէ իսկապէս ընդդիմադրական էր ուզում լինել—պէտք է աշխատէր միմիայն և եթ չօգուտ հալ երիտասարդ կուսակցութեան, որը անխառն ընդդիմադրական կուսակցութիւն է, բաւիս բուն իմաստով: Եւ եթէ պ. Բաբեանը ստացաւ հաւասար ձայներ և չընտրւեց՝ դորա պատճառը ալն է, որ նորա անունը չկար հալ երիտասարդ կուսակցութեան մէջ:

Սակայն ինչո՞ւ հալ երիտասարդ կուսակցութիւնը չէր ընդունել պ. Բաբեանի անունը իւր ցուցակում: Ընթերցողներին հարկ եւք համարում ասել, որ պ. Արշակ Բաբեան քաղաքալին դումալի ամենագործուն անդամներիցն էր անցեալ քառամեակում, կազմելով փոքրաթիւ ընդդիմադրականների կենտրոն: Դատելով ալն ջերմ մասնակցութիւնից, որ նա ունենում էր դումալի վիճաբանութիւնների մէջ, ալն անդուլ գործունէութիւնից, որ նա ցոյց էր տալիս ալ և ալ մասնաժողովներում, ալն հարցերից, որոնց չարուցանելու և պաշտպանելու հետ կապել է նա իւր անունը,—պ. Բաբեանը, ալսպէս ասած, կոչւած իրաւասուններից էր: Դո-

քա ալնպիսի արժանիքներ են, որ նորա վերընտրութիւնը ինքն իրեն պէտք է չանձնարարէր հալ երիտասարդ կուսակցութեան ուշադրութեանը: Սակաւն նա չընդունեց, որովհետեւ պակաս էր հաւատը ղէպի պ. Բաբեանի կուրի անկեղծութիւնը, պակաս էր հաւատը ղէպի նորա սկզբունքների անխառն մաքրութիւնը: Եւ ալդ անվտանգութիւնը հիմնած էր հէնց պ. Բաբեանի գործունէութեան եղանակների վրալ քաղաքալին դումալում:

Տեղական մամուլը ընդհանրապէս խրախուսական էր Կովկաս հիւրանոցի խմբի և նորա կազմած ցուցակի համար. ալսպէս՝ Новое Обозре- ние, Մշակ: Բալց զորանից մի առանձին բան դուրս չեկաւ. խմբի 71 թեկնածուներից անցան միայն 27 հոգի, որոնք կալին նաև Դուրցովը: Կուսակցութեան յուսակում, բացի երկուսից, որոնց ընտրելուն մեծապէս օգնել էր նոցա, տոհմալին աղգանունները: Արդիւնքը փոքր է, եթէ ի նկատի ունենանք. որ խմբի ցուցակի մէջ ընտրելու հաւանականութիւն ունեցող շատ աղգանուններ կալին և որ մամուլի մէջ պաշտպանութիւն էր գտնում:

Կովկաս հիւրանոցի խմբի ղաշնակիցը եղաւ Հաւլաբարում գործող անասնաբուժ Վարչամեանի խումբը, որին կը նւիրենք մի քանի տող:

3. Հաւլաբարի խումբը: Հաւլաբար թաղը, ուր 30—35,000 բնակի- են հաշւում, քաղաքալին դումալի կողմից ամենաաչքաթող արած քաղա- քամասն է. ալդ թաղը, շնորհիւ իւր խեղճութեան, ալ և մանաւանդ շնորհիւ ալն հանգամանքի, որ Հաւլաբարը չի արտադրել իւր մէջ բնա- կող զիրքաւոր անձնաւորութիւններ, նոլն իսկ ոչ վաճառական դասակար- զից, — ալդ թաղը չի ունեցել դումալի մէջ իւր նախապատիւ իրաւասու- ները: Ալդ հանգամանքները հող էին պատրաստել տեղական պրոպագան- դալի համար, որի համաձայն Հաւլաբարը պիտի դումալում չատկապէս հաւլաբարցի մի քանի իրաւասուներ ունենալ: Գորանից օգտել էր պ. Վարչամեանցը ալդ մտքով նախապատրաստելու Հաւլաբարի ցենդա- տոր բնակիչներին. իսկ Հաւլաբարի բնակիչներից ընտրութիւններին մաս- նակցելու իրաւունք (ցենդ) ունեցողներ հաշւում էին իրենք մինչ 250 հոգի, որոնցից, սակաւն, միայն մի մասը հաւանօրէն կը դար ընտրութիւններին: Պր. Վարչամեանցը գտել էր համախոհներ Հաւլաբարում, որոնց հետ և կազմակերպել էր գործը:

Սակաւն նոլն Հաւլաբարում մի փոքր աւելի ուշ պիտի գործէր նաև հալ երիտասարդ կուսակցութիւնը, որը Հաւլաբարում միշտ ունեցել է հաւատարիմ կուսակիցներ հալցոց եկեղեցական-ծխական և ալ ընտրու- թիւնների և գործերի համար: Շնորհիւ զորան՝ Հաւլաբարի գործողների մի մասը միացաւ իրեն ծանօթ հալ երիտասարդ կուսակցութեան հետ. իսկ մի մասը գործեց պ. Վարչամեանի հետ, որի երեան զայլ՝ ընտրողական գործում և նոր էր և անսպասելի, առանց որ և է անցեալի: Բալց ալդ

միութիւնը մեծ մասամբ, միայն թիւրիմացութիւններէ արդիւնք էր. չուտով սլիտի երեար, որ Վարչամեանց համերաշխ գործում էր մի կողմից պ. Արշակ Բաբեանի (Կովկաս հիւրանոցի խմբի) հետ, որի հետ և ձուլւեց լետով, և միւս կողմից — դորա հակառակ — իշխ. Նապոլէօն Ամատունու հետ, որի թելադրութեամբ կազմած էր մի ալլ ցուցակ նոյն Վարչամեանցի ձեռքով տարածելու համար. թէն առանց չաջողութեան: Այդ, ալսպէս ասած, կեզծ ցուցակում առաջին տեղն էին բռնում, Ռէպերից լետով՝ Նազ. Ասիւանց, բժ. Կ. Քիւլարեանց և ուրիշներ, Ամատունու վաղուցաւ բարեկամները, և միայն լետով՝ Բաբեան և ուրիշներ, և վերջում միայն իշխ. Արդութեաններ Պետր Միխ. և Նիկոլայ Սգորիչ:

Պր. Վարչամեանցի ալսպիսի մի անգոյն գործունէութիւնը վարձատրւեց ըստ արժանւոյն. ընտրութիւններին նա ստացաւ միայն 377 ձայն, ներկայանալով իւր մէկը ամենաքիչ ձայն ստացածներէ:

Հայ երիտասարդ կուսակցութիւն. Այս կուսակցութիւնը նոյնն էր, ինչ 1893 թւականի քաղաք. ընտրութիւններին, երբ նա առաջին անգամ մասնակցեց ալլ գործում. նորա կազմութեան և գործունէութեան մասին Մուրճ'ը խօսել է 1893-ին և խօսեց Մուրճ'ի ներկալ տարաւ առաջին համարում. Մի հանգամանք սակայն չի լիւր և առանձնապէս. Թիֆլիսի ռուսաց թերթերը, որոնք լաւ ծանօթ չեն մեր ներքին հանգամանքներին, ալլ կուսակցութիւնը անւանել էին «մշակական կուսակցութիւն»: Նոքա չգիտեն կամ չգիտէին, որ հայ երիտասարդութիւն և Մշակ կատարելապէս նոյն բաները չեն. նոքա չգիտէին, որ Մշակ'ի խմբագրութիւնը կարող է մի բան ուղիւ, հալ երիտասարդութիւնը՝ մի ուրիշ բան և հակառակը: Այսպէս էլ պատահեց ալս անգամ. Մշակ'ի խմբագրութիւնը և նորա մերձաւոր բարեկամները վճռեցին «ակտիւ կերպով» չմասնակցել ընտրութիւններին. և պաշտպանելու համար ռուս թերթերի դէմ՝ նա լալ տարարեց երկու թէ քանի անգամ, որ ալլ կուսակցութիւնը «կազմակերպւած մշակական կուսակցութիւնը» չէ: Եւ չէր սխալում ալս մտքով, որ հալ երիտասարդ կուսակցութիւնը իրեն չէր էլ անւանում «մշակական»: ալլ կուսակցութիւնը ներկայումս գործեց ալս կերպ, ինչպէս 1893-ին և ալս ոլթերով, որ համաձայն էին ալս անգամ ևս միասին գործելու: Մշակ'ի հակացոյցը ժողովրդի մէջ ոչ մի խլրտում չառաջացրեց, թէն գործող խմբից հեռացրեց մի քանի անձեր, որոնք կարող էին օգտակար լինել:

Հալ երիտասարդ խումբը 1893 ին, երբ բոլոր ոլթերը միասին էին գործում, կատարեալ պարտութիւն կրեց, չկարողանալով անցկացնել ոչ մէկին իրենց լատուկ թեկնածուներից: Այս անգամ խումբը համեմատապէս աւելի չաջողութիւն ունեցաւ. առանց պաշտպանութեան Դ. Երցումը խմբի և ոչ էլ Կովկաս հիւրանոցի խմբի, երիտասարդների խումբը կարողացաւ անցկացնել իւր լատուկ ներկայացուցիչներից մէկին՝ պ. Նազա-

քեթ Տիգրանեանցին (537 ձ.), նաև խմբի ցուցակից անցկացաւ դպրոցական գործիչ պ. Յովսէփ Միլիք-Բեգլարեան (556 ձաւն), որի անունը չկար Դուրցովը խմբի ցուցակում: Բացի ալք բացառիկ լաջողութիւններէ, խումբը մեծապէս նպաստեց ալն մի քանի անձերի ընտրութեան, որոնք թէև վաղելում էին Դուրցովը զօրեղ խմբի պաշտպանութիւնը, բալց ալ-նաւ ամենաշին կը սեանալին, եթէ չլինէր հալ երիտասարդ կուսակցու-թեան աջակցութիւնը, որի ցուցակում ևս նոքա ընդունւած էին. ալսպէս Վաս. Գ. Ղորղանեան (540 ձաւն), Օստրոգորսկի (552 ձաւն) Քալան-թար (585 ձաւն), Շիմկի (555 ձաւն) և Նակիմով (535 ձաւն):

530 ձաւնով թեկնածուները սեանում էին, հետեապէս, եթէ ալք վե-րոյնեաներէն պակասէր մէկին (Նակիմովին) 6, միւսին (Ղորղանեան) 10, միւսներին 22, 23 և Քալանթարին 53 ձաւն—նոքա պիտի սեանալին:

Ալք ձաւները նոքա վաստակել էին հալ երիտ. կուսակցութիւնից, որը այսպիսով առնաւորն ևս չհոգու ընտրելը լաջողեցրեց:

Անհետաքրքրական չէ հետեալ մանրամասնութիւնը. երբ հալ երիտ. խումբը առաջարկեց դուրցովը խմբին՝ որ վերջինս իւր ցուցակում ըն-դունի նորա ներկայացուցիչներից հինգ հոգի (Նազ. Տիգրանեանցին, Արշ. Տէր-Գրիգորեանցին, Գաբր. Միրզոկեանցին, Ատ. Լիսիցեանին և Արշ. Բարխուդարեանցին), դուրցովը խումբը ընդունեց իւր ցուցակում մի-ալն պ. Արշ. Բարխուդարեանցին. բալց սա ընտրութիւններին շանցաւ, ստանալով միալն 458 ձաւն, ալսինքն նոյնքան, որքան ստացան խմբի միւս ներկայացուցիչներից մի քանիսը, որոք ընդունւած չէին դուրցովը խմբի ցուցակում: Իսկ երիտ. խմբի թեկնածուներից պ.պ. Ստեփան Լի-սիցեան և Պետրոս Ալիբեգեան, որոնք չկալին Դուրցովը խմբի ցուցակում, ստացան իւրաքանչիւրը 504 ձաւն, ալսինքն շատ խոշոր փոքրամասնու-թիւն:

Երիտասարդութեան ցուցակում ընդունւած չէին դուրցովը խմբի գլխաւորները՝ Կոնստ. Ալիխանեան, Միք. Թամաճեան, Գ. Նաւգուլեան և ուրիշներ:

Ի վերջոյ կարող ենք ասել, որ հալ երիտասարդութեան ցուցակից քե-արկուող 57 հոգուց ընտրեցին 32 հոգի, որ կազմում է իւր ցուցակի ընտ-րողների 56.14 0/0-ը: Դուրցովը խմբի ցուցակից լեռու, ուրեմն, ամենից շատ լաջողութիւն ունեցաւ հալ երիտ. խմբի ցուցակը:

Սա մի քալ առաջ էր 1893 թականի համեմատութեամբ:

Ռուս-վրացական կուսակցութիւն: Մենք չենք կարող ալնքան մանրա-մասն լինել ալս խմբի մասին: Նորա ընդհանուր գիծը հետեալն է. վրաց մէջ եղած կուսակցութիւններից ամենազօրեղը իշխան Իլիա ճաւճաւածէ-ինն է. իսկ զուտ ռուսական կուսակցութիւն չկալ Թիֆլիսում. ալքպիսին հղոււ է տեղեկ «կաւկազ» թերթի ալթմեան խմբագիր Վիլիչիօն: Բալց

նորա ճիգը առաջիմ դարձրած էր ռուս-վրացական միութեան վրա, որի հիմքը պիտի կազմի ատեղութիւնը ղէպի հալերը, ղէպի հալութիւնը, իսկ մասնաւորապէս ղէպի հալերի գերակշռութիւնը Թիֆլիսի քաղաքային գումաղում, Վելիչկոն ալդ մտքով սկսեց սիւտեմական հակա-հալական պրոպագանդա, որը երեսց նոյն իսկ հալական աղգանունները ծաղրելու մէջ, Վելիչկոն մի քանի հիմնական մտքերի հետ ալդ խնդրում մեր ընթերցողները ծանօթ են Մուրճի աչս տարաւ առաջին համարից. դորանից ղէս Վելիչկոն շարունակեց իւր հակա-հալական արշաւանքը, քրքրելով ամեն ինչ, ցոյց տալու համար, որ մեծամասնապէս հալերից բաղկացած գուման իբր թէ հալածում է վրացիներին և ռուսներին, պաշտօններ տալով միայն հալերին. և ապա թէ՛ քաղաքի տները գնահատելիս՝ վրացոց և ռուսների տները իբր թէ աւելի թանկ է գնահատել, իսկ հալերին՝ աւելի պակաս, որով իբր թէ ռուսները և վրացիք աւելի են հարկ տալիս քան հալերը, և ալն և ալն՝ Վելիչկոն օգնութեան հասան վրացիք, որոնց մէջ վրացոց Յնոբիս-Պոլրցելի լրագրի խմբագիր պ. Վուշիա՛ն և ուրիշներ, որոնք տեղեկներական թւանշաններ ներկայացրին նոյն միտքը հաստատելու համար. Դոցա հակառակ՝ „Новое Обозрѣніе“ թերթը զբաղեց նոյն թւերով, ցոյց տաւ նոցա անճշտութիւնը և բերաւ նոր թւանշաններ, ցոյց տալու համար մեղադրանքների անհիմն լինելը. Վելիչկոն Կաւկազում սկսեց քարոզել իշխանութեան միջամտելու անհրաժեշտութիւնը կամ ցանկալի լինելը, և զորանով կամեցաւ ներգործել հալերի վրա, որ սոքա իրենք, իրենց սեփական կամքով, ազապէս ասած հեռանան ասպարէզից, իրենց գերակշռութիւնը տալով ռուսներին և վրացիներին ¹⁾։ Ապա խօսեց իշխ. Իլիա ճաւճաւաճէ իւր խմբագրած Իւերիա լրագրում, և ալդ չօղածը թարգմանաբար արտատպեց Կաւկազ լրագիրը իւր № 86-ում. Ալդ չօղածում իշխ. ճաւճաւաճէ՛ն անւանում է Թիֆլիսի հալերին «կողոպտողներ» (աղգալին մտքով). նա անւանում է նոցա «խիզաններ վրացոց հողի վրա», ալսինքըն եկուրներ, որոնք հաստատուել են վրացոց հիւրընկալ երկրում, բայց որ ալդ եկուրները (խիզանները) չափաւորում են և իրենց սեփականացնում իրենց չափականածը, իբրեւ չանդուգներ — Մէջ մտաւ նաև վրացի չալտնի հրապարակախօս, ալժմ Փոթիի քաղաքաղուխ Եակով Նիկոլաճէ, որը

¹⁾ Շատերից ահա մի քաղածք Կաւկազի մի խմբագրականից. „Вѣднкому... не желательно было бы, чтобъ приостановлено было дѣйствіе городского положенія въ Тифлисѣ, какъ было когда то приостановлено земское положеніе въ одной изъ внутреннихъ губерній; вѣдъ они не обрадовались бы, если бы... было введено дѣленіе избирателей по вѣ. происовѣданіямъ, съ указаніемъ максимальнаго процента для той или другой категоріи, какъ, напримѣръ, для евреевъ въ нѣкоторыхъ мѣ. стностяхъ... Не слѣдуетъ доводить до нея.

Кавказъ, № 69, „Городскія дѣла“ չօղածը։

Նույն Օրոգրենիսի էջերում պաշտպանելով ալդ թերթի խմբագիր իշխ. Գ. Թումանովի իրեն վերագրածի դէմ, չպատարարեց թէ ինքը եղել է և մնում է պաշտպան պրոցենտական ներկայացուցչութեան Թիֆլիսի դումայում և որ նա հարկ է համարում, որ օրէնսդրութեամբ որոշւի իւրաքանչիւր ազգի իրաւունքը՝ պրոցենտական թւով իրաւասու ունենալ Թիֆլիսի քաղաքային դումայում:

Մոամբէ ամսագիրը բռնել էր խիստ հաւատեաց դիրք:

Այս բոլոր ձայների դէմ միաջն Կալի վրաց շաբաթաթերթի խմբագիր Գէօրգի Ծերեթելին էր, որ կանգնած էր հաւ-վրացական համերաշխութեան հողի վրա. բայց պ. Ծերեթելին իշխ. ճաւառածէի դէմ անզօր էր:

Վերջը չիշենք վրացի պ. Նակով Գոգեբաշվիլի մի բրոշյւրը ռուսերէն լեզուով ¹⁾. ալդտեղ ուղղակի չալտնած է ալն միտքը թէ հալերը Թիֆլիսի դումայում պէտք է կազմեն միաջն մի երրորդականից մի փոքր աւելի, համաձայն Թիֆլիսի ազգաբնակչութեան բաժանումի:

Բայց ռուս-վրացական կուսակցութեան ճաւառածեան ցուցակը աւելի էլ հեռու էր գնացել, ալդ ցուցակում հալերին տրւած էր 22 տեղ 80-ի մէջ՝ իսկ ռուսներին տրւած էր 23 տեղ, վրացիներին 28 տեղ... Ալդ հանգամանքը պարզ ասացուց է, որ ռուս-վրացական միութեան իսկական միտքը ոչ թէ արժանաւոր ներկայացուցչութիւնն է ռուսների և վրացիների՝ իրենց թւական կարեւորութեան համեմատ Թիֆլիս քաղաքում, ալ կատարեալ իշխանութիւն ձեռք բերելը քաղաքային դումայում և հալերին լիտ մղելը իրենց առաջնարկ տեղից՝ դէպի երրորդակարգ տեղը... Եւ դեռ վրացիք Վելիկոյի և կոնստրուի հետ միասին պահանջում էին, որ հալերի ալդ ջախջախումը կատարւէր հէնց հալերի իրենց ձեռքով... Ռուս-վրացական ցուցակից դուրս էին գցած ալն վրացիք, որոնք մօտիկութիւն ունէին հալերի հետ կամ որոնք հաւատեաց չէին. օրինակ, վրացի կոլուբանսկից, որ անցեալ քառամսակում միակ վրացի ձայնաւորն էր դումայում. Գէօրգի Ծերեթելի, որը 1893-ին համաձայնեց վրացիների կրած պարտութիւնից լիտու, նորից քէտրիւել լրացուցիչ ընտրութիւնների ժամանակ, թէ և լիտու, վրացիների ճշող ազդեցութեան տակ՝ հրաժարեց իրաւասուի կոչումից. չընդունեց Նախ երիտասարդ իշխ. Վասիլի Նիկոլ. Չերկեզով, (Կաւկազ լրագրի նախկին աշխատակից-պաշտօնեաց), որը առանձնապէս հաճելի չէր Կաւկազի խմբագիր Վելիկոյին, և ուրիշներ:

Աւսպիսով կազմեց ռուս վրացական և հրապարակապէս հակա-հալական մի միութիւն, որի հիման վրա և կազմեց մի ընդհանուր ռուս-վրացական ցուցակ, որ քիչ առաջ չիշեցինք: Բայց ռուսների կողմից ալդ

¹⁾ Правда о Иудеизме. Якова Гогенбаши. Թիֆլիս, 1897 թ.:

կողմը չէին քաղաքիս ուսու կարեւորագոյն գործիչները, ինչպէս Իւանենկօ, բժ. Մալինին, Օպոչինին և ուրիշներ: Եւ դոքա չընդունեցին ուսու-վրացական ցուցակի մէջ:

Ռուս-վրացական ցուցակում հաջերից հիւրընկալած էին լաւտնայէս դուրցովը կուսակցութեան հակառակ գործողները, թէ հաջ երիտասարդների ցուցակից և թէ Կովկաս հիւրանոցի ցուցակից. ինչպէս, օրինակ, Նազ. Տիգրանեան, Արշ. Բարեան և մի քանի ուրիշներ:

Ահա աչն ֆակտորները, որոնք իրար խառնեցին մալիսի 18-ի ընտրութիւններին: Հետաքրքրական է իմանալ, թէ ժողոված շուրջ 1050 հոգին ինչ դիրք բռնեցին կուսակցական և ազգայնական տեսակէտներով: Տւած քւէները քննութեան առնելիս՝ երևում է հետեւալը.

1. Ոչ մի թեկնածու, ինչ ազգից և կուսակցութիւնից և լինէր նա, չստացաւ 267-ից պակաս ձայն. բայց աղքատ քիչ ձայն ստացաւ միայն մի հոգի (անչալա գործիչ ուսու Սգորովնէ): Պորանից քիչ աւելին, 280 ձայն, բաժին ընկաւ մի ուրիշին (հաջ, Ա. ֆինոգէն Գաբր. Մեկքումեան). իսկ բոլոր ուրիշները ստացան 307-ից ոչ պակաս ձայն:

2. 300-ից պակաս ձայն ստացան միայն 2 լիշեալ թեկնածուները. 300—400 ձայն ստացան 40 հոգի. 401—500 ձայն ստացան 55 հոգի. 501—600 ձայն ստացան 40 հոգի. 601—700 ձայն ստացան 24 հոգի. 701—800 ձայն ստացան 5 հոգի, և 800-ից աւելի (871 ձայն) ստացաւ 1 հոգի (Ռէչտէր):

3. Փւանդանների աւելի մօտաւոր քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ ընտրողների մէջ 300 հաջ կալին, որոնք համարեա առանց խտրութեան ամեն պատահած հալի սպիտակ քւէ էին տալիս. և կալին 250 ուսու ու վրացի, որոնք ամեն պատահած ուսու և վրացու սպիտակ քւէ էին տալիս՝ իսկ հաջերին սե:

4. Գուրցովը կուսակցութեան հաջ թեկնածուները ընդհանրապէս անցնում էին 550—650 ձայնով, որոնցից 300-ը խտրութիւն չդնող հաջերից, 250—350 ձայն՝ գիտակցական կուսակիցներից կամ ալ գնահատողներից: Գուրցովը կուսակցութեան տիպական ներկայացուցիչներից՝ Տէր-Ասատուրեան ստացաւ 511 ձայն, և չընտրեց. Ակոպով 523 ձայն և չընտրեց, և Արտ. Ծուրինեան 567 ձայն ստացաւ և ընտրեց: Գոցա ձայն տուողները միմիայն դուրցովը կուսակցութիւնից կարող էին լինել, բացի խտրութիւն չը դնողներից. որով զուտ դուրցովը կուսակցութեան ձայներ որոշում են շուրջ 250:

5. Հաջ երիտասարդ կուսակցութեան չատուկ թեկնածուները ստացան 454—504 ձայն. որից անխտիր հաջերին սպիտակ քւէ տուողներին

դուրս դալով՝ մնում էին կուսակցութեան չատուկ ձախեր 154—204 ձախ կամ կուլով թւերով 150—200 ձախ:

6. Կովկաս հիւրանոցի խմբի անդամ ձախերը, նոյն եղանակով որոշւում է 120—190:

7. Ռուս-վրացական միացած ձախերը տալիս էին շուրջ 400 ձախ չօգուտ ձաւաւաւաւան ցուցակի. դրանից աւելի ստացածները օգտուել էին սմեն խմբերի հաւերի ձախերից՝ մէկից աւելի, միւսից պակաս: Ընտրւած ռուսները մեծ մասամբ ընտրուեցան հաւերի ձախերով:

Փէխների քննութիւնը ցուց է տալիս, որ հակառակ Կաւկազի խմբագիր Վելիչկովի և Կոնստրաի ու իշխան ձաւաւաւաւէի չարձակողական դիրքին ու սպառնալիքներին, հաւ ընտրողները բնաւ չէին թող տւել իրենց վախաջնել. նոքա չընտրեցին չաւտնապէս հաւատեացներին, թէև բոլոր հակակական խմբերը իրենց ցուցակում ղետեղել էին 80-ի մէջ 35—38 ռուս ու վրացիներ, և, պէտք է կարծել, անկեղծօրէն ցանկանում էին, որ դուստրի կէսի չափ ոչ հաւեր լինեն: Առաջմ 57 ընտրւածներից հաւեր կան 37 հոգի, վրացիք 8 հոգի, ռուսներ 10, գերմանացի 2 հոգի: Վրացիներից իշխ. ձաւաւաւաւէ, որ դուրսցովը կուսակցութեան ցուցակում ևս կար, բաւց ոչ հաւ երիտասարդ խմբի ցուցակում, ստացաւ միայն 504 ձ. ընդդէմ 559 սևի:

Եւ ոչ էլ ազդւել էին ղեկավարող հաւերը Կաւկազ-իւերեան սպառնալիքներից. ղեկավար հաւ խմբերը վարակցին ալս դէպքում աւնպէս, որպէս կը վարւէին եթէ չը լինէր որ և է սպառնալիք հաւերի դէմ. հաւերը, որպէս տեսանք, բաւանւել էին խմբերի՝ ներքին կուսակցական դրդումներով, բնաւ չազդւելով ռուս-վրացական կոալիցիալի ուրաւանով:

Ընտրւած վրացիներից արդէն երեք հոգի հրաժարական են տւել. նոյն բանին նոքա ղիմեցին 1893 թ-ին: Ընտրւածների մէջ են 8 բմիչի, 7 ինժիններ և ճարտարապետներ, 3 փաստաբաններ, 5 դատարանական պաշտօնականներ (հաշտարար դատաւորներ), 4 կառավարչական պաշտօնականներ, 4 ղինւորական, 3 մանկավարժներ, 3 խմբագիրներ, 7 բանկալին գործիչներ, 6 վաճառականներ և գործարանատէրեր, 4 հոգի իրենց հասովով ապրողներ և 3 հոգի քաղաքալին վարչութեան անդամներ:

Ընտրւածներից 19 հոգի նոր մարդիկ են:

Լրացուելի ընտրութիւնների մասին տես չաջորդ երեսները:

ԼՈՒՍԻՆԻ:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Յունիսի 1-ին կատարւեցին լրացուցիչ ընտրութիւնները, նոյն տեղ, ժողովարանի ամառաւին աւելում: Այս անգամ, նահանգապետի կարգադրութեամբ, ժողովը բացւեց ժամ 1-ին, եկեղեցական մեծ տօն լինելու պատճառով (Հոգեգալուստ): Նախագահում էր քաղաքագլխի պաշտօնակատար Ապ. Ա. Ֆ. Իւանենկօ: Անցեալ անգամ մնաց ընտրելու 23 իրաւասու և 16 անձնափոխանորդ: Բաւց անցեալ անգամ ընտրւածներից բոլոր վրացիք (եօթ հոգի) հրաժարեցին: Սա մի ցույց էր հաւերի դէմ, և ալդ կերպ էլ վարւեցին նոքա 1893 թ ին: Համաձայնութիւն էին չաւտնել քւէարկել, բաւց երբ ընտրւեցին—հրաժարական տւին, թէ իբր ինչու ալդ առաջին ժողովում միայն ալդքան վրացի ընտրւեցին: Այսպիսի խաղեր ընտրողական գործում իրենց թույլ են տալիս վրացիք: Դա պախարակելի է, և ալդ հանգամանքը չի կարող առանց հետևանքի մնալ ապագայում: Վրացիք միայն ազգայնական պալքար էին մղում, և նոքա գործը տանուլ տւած են համարում, երբ ցանկացած թւով չեն ընտրւում հայերի քւէներով: Կանգնելով ալդ տեսակէտի վրա՝ նոքա արդարացնում են հրաժարականներ տալը նոյն իսկ ընտրւելուց չետու՝ երբ ցանկացած թւով չեն ընտրւած: Առաջով տրձանագրում ենք իրողութիւնը:

Այսպիսով մնում էր ընտրել ոչ թէ 27, ալ 30 իրաւասու և 16 անձնափոխանորդ: Այստեղ էլ պէտք է նկատել, որ լրացուցիչ ընտրութիւններին բոլոր ալն վրացիք, որոնք մալիսի 18-ին փոքրամասնութիւն ստացան, ալ ևս չկամեցան նորից իրենց տուփը դնել, բաց առած պ. Կոլուբանսկուն և պ. Սուլխանովին: Իրենց տուփը չետ վերցրին առաջին ժողովում մեծամասնութիւն չստացած հաւերից և ռուսներից շատերը, ալնպէս որ քւէարկուողների թիւը մնաց 65: Քւէարկութեան մասնակցեցին 559 հոգի, որոնցից 29-ը երկու ձաւնով, ալնպէս որ ձաւների թիւն էր 588: Քւէարկութիւնը, ձաւների հաւելը և արձանագրութեան ստորագրելը տեւեց մինչև երեկոյեան ժամ 9:

Լրացուցիչ քւէարկութիւնով ընտրւեցին 29 հոգի, որոնցից 18 հաւ 9 ռուս և 2 վրացի:

Ահա քւէարկութեան հետևանքները. նշանակում ենք միայն սպիտակ քւէները, իսկ սևերը՝ միայն տեղ-տեղ, ընտրւածների ազգանունները տպում ենք շաղատառերով:

	սպիտակ	սև
Յակոբեան Եագ. Մ.	363	225 ընտրւած

	սպիտակ	սև
Ալիբեկեան Պետր.	379	ընտրւած
Աիեանց Լ. Ս.	258	
Ախունդով Ռաշիդ-բէկ	283	
Բաբեան Արշ. Ս.	369	ընտրւած
Բաբեան Ն. Ս.	309	ընտրւած
Բեժանբէգեան Պ. Պ.	199	
Բեկթաբէգեան Իշխ. Գ.	242	
Բուղդան-Բուղդասարեան Արշ. Ս.	297	291 ընտրւած
Բուղդանեան Յովհ.	338	ընտրւած
Բուղդանեան Ֆ.	222	
Վարձեւեան Կ. Ս.	188	
Վարդանեան Գր. Մ.	248	
Վարչամեան Ա. Ա.	220	
Վեսելովզորով Բ. Պ.	312	ընտրւած
Վեսելովզորով Մ. Ն.	315	ընտրւած
Գրիգորեան Ն. Ա.	304	ընտրւած
Գուրգենբէգեան Յով. Յովս.	292	293
Դանիլով Ն. Մ.	276	
Դուլինսկի Ի. Գ.	221	
Եւանդուլեան Ա. Բ.	333	ընտրւած
Եղիազարեան Վ. Ս.	300	ընտրւած
Կալաշնիկով Ն. Մ.	208	
Կանդուրալեան Վաս. Գ.	301	ընտրւած
Կանդուրալեան Պօղ. Գ.	249	
Կոնդրատենկո Ֆ. Ի.	217	
Կոլոբանսկի Գ. Մ.	349	ընտրւած
Կուսիկեան Ն. Ս.	236	
Լիսիցեան Ստ. Գ.	342	ընտրւած
Մալէր Ի. Ի.	275	
Մակարովիչ Ա. Ի.	170	
Մելիք Նուբարեան Ս. Գ.	311	ընտրւած
Մելքումեան Վ. Գ.	183	
Մինէւ Ա. Ա.	186	
Միրզոյեան Գաբր. Զ.	304	ընտրւած
Միտիւելիչ Ա. Ի.	307	ընտրւած
Միրիմանեան Բագր. Մ.	260	
Մուլին Տ. Ի.	308	ընտրւած
Օգորդնեւ Ի. Ի.	134	

	սպիտակ	
Օղնոսումով Ա. Ի.	346	ընտրւած
Պանկրատով Ե. Վ.	180	
Պախումով Վ. Ն.	335	ընտրւած
Պորֆիրեւ Ֆ. Պ.	189	
Պսարեան Ի. Ե.	334	ընտրւած
Ռեմիզով Ս. Ֆ.	288	
Ռիդ Իւլ.	202	
Ռուչչենկո Ս. Ա.	169	
Սերգէեւ Ա. Գ.	358	ընտրւած
Սոֆիեւ Ա. Բաս-կուլի-բէկ	277	
Ստեփանեանց Գ. Ա.	219	
Սուխանով Ի. Ա.	354	ընտրւած
Թամաշեան Ն. Ի.	322	ընտրւած
Տէր-Ասատուրեան Գ. Բ.	352	ընտրւած
Տէր-Ղուկասեան Բ. Ե.	251	
Տէր-Ղուկասեան Ն. Ա.	262	
Տէր-Ղազարեան Գ. Օ.	226	
Թումանեան Իշխ. Ն. Զ.	332	ընտրւած
Խարաղեան Դ. Ֆ.	258	
Խրիստեֆով Ա. Ի.	264	
Խուզաղեան Ի. Մ.	251	
Յիօնգլինսկի Ս. Ա.	197	
Շաղին Ֆ. Ի.	154	
Շաղինեան Ի. Ա.	384	ընտրւած
Շերշենկո Ի. Ա.	346	ընտրւած
Շեստակով Մ. Ս.	324	ընտրւած

Ընտրւածները մէջ են թէ ղտրցովը խմբի և թէ հալ երիտասարդ կուսակցութեան ներկայացուցիչներ: Ինչ վերաբերում է կովկաս հիւրանոցի խմբին (Արշ. Բաբեան, Ն. Զ. Թումանեան, Ա. Բ. Եւանգուլեան, Բուդղանեան Բաղդասարեան), ղորա անդամներն ևս անցան. ալդ խումբը արդէն համաձայնութիւն էր կայացրել ղտրցովը խմբի հետ, և իբրև խումբ՝ նա արդէն լուծւած էր, ինչպէս և սպասելի էր:

Լ ՈՒՍԻՆԻ

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Ղազախ գաւառի գիւղացիների ներկայ դրութիւնը. Կոթի գիւղը

ՄԱԴԱԹ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

Շարունակում ենք Կոթի գիւղացոց պարտքերի ցուցակը.

17) Դաւիթ Նաղարով պարտ է՝

Ունանէս Թումաննացին 16 ռ., տոկոսի տեղ տարեկան 1 թաղար 2 խան ցորենով. Դոստլեցի Մրգարեանցին՝ 20 ռ., 30% գլուխը եղել է 10 ռ. երեք տարի առաջ. Դիւղի եկեղեցուն 7 ռ., $\frac{1}{3}$ թաղար ցորենով տարեկան. Մամմադ-Քարիմ-Ահմադ-Օղլուն 4 ռ., տոկոսի տեղ ծառայում է. Ունի կին, 6 տղայ, 1 աղջիկ, մեծը 15 տարեկան, 2 եղ, երկու կով, 2 մողի:

18) Ունանէս Մանէսով պարտ է՝

Տիրացու Սարգսին 34 ռ., 25%: Ունանէս Թումանովին 4 ռ., 8 խան ցորեն տարեկան տոկոսի տեղ. Սարգիս Ղարադողովին 14 ռ., 25% և տարեկան 2 մշակ. գլուխը եղել է 8 ռ.: Դիւղի եկեղեցուն 9 ռ., 15 խան ցորենով տարեկան. Մադրոս Արութիւնովին 5 ռ., $7\frac{1}{2}$ խան ցորենով տարեկան տոկոսի տեղ. Խէչիկ Մանէսովին 50 ռ., 25%, և մի մշակ տարեկան, գլուխը եղել է 35 ռ.: Ունի 1 ձի, 2 եղ, 2 կով, 2 տղայ, 1 աղջիկ, մեծ տղան 25 տարեկան, ինքը 60 տարեկան:

19) Յարութիւն Մամանց պարտ է՝

Դիւղի եկեղեցուն 13 ռ., 20%, գլուխը եղել է 10 ռ. երեք տարի է վճարում է տոկոսը. Սումբաթ-բէգին 10 ռ. 20%. 4 տարի է վճարում է տոկոսը. Ունի 2 կով, 2 եղ, 1 ձի, 1 գոմէշ:

¹⁾ Տես Մուրճ 1896 թ. № 9:

20) Օսէփ Շահնազարով (Շահնանց) պարտ է՝

Արքայ-Վալի-Օղլուն Ղազմախլեցի 30 ռ., 20%⁰ երկու տարի է վճարում է տոկոսը: Ունի երկու գոմէշ, մի կով, 1 ձի:

21) Սերգի Սոսիով (Օսէփանց) պարտ է՝

Ուհանէս Մխիթարեանցին 18 ռ. 60 կ., 30%⁰: Խէչօ Տէր-Մկրտչեանցին 5 ռ., $\frac{1}{2}$ թաղար ցորեն տոկոսի տեղ տարեկան: Մուլա-Սէլիդին 7 ռ., տոկոսի տեղ ծառայում է. ոչ մի կարողութիւն չունի: Ունի կին, 2 տղայ, 1 աղջիկ:

22) Գարսեան Գանջալով պարտ է՝

Հաջի-Խալիլ Էիբին Ստամբեղլեցի 22 ռ., տոկոսի տեղ ծառայում է: Սարգիս Գանջալովին 10 ռ., 20%⁰: Ուհանէս Թումանովին 5 ռ., 5 խան ցորեն տոկոսի տեղ տարեկան: Գիւղի եկեղեցուն 2 թաղար ցորեն, մի թաղարին տարեկան 10 խան ցորենով: Ներկարարանց Վարդանին 1 թաղար 10 խան ցորեն, թաղարին 10 խան ցորենով: Հոռոմսիմ Անդրիասեանին 50 ռ., առանց տոկոսի, Գարսեանը վերջինիս փեսան է: Ունի 2 կով, 2 եղ, 2 գոմէշ, կին, 2 աղջիկ, 3 տղայ. մեծը 18 տարեկան:

23) Սէլրան Բաննահեանց պարտ է՝

Ոսկան Օնանեանցին 5 ռ. 30%⁰. վերցրել է 2 տարի առաջ: Սհակ Օսէփեանցին 10 ռ., 20%⁰: Աւետիք Մամեանցին 10 ռ., 50%⁰, վերցրած է ներկա տարւաչ հարկի համար: Բեգլար Բաննահեանցից 20 ռ., 20%⁰. երեք տարի է: Գիւղի եկեղեցուն $2\frac{1}{2}$ թաղար ցորեն, թաղարը 10 խան ցորենով: Ունի 2 եղ, 2 կով, կին, 1 երեխայ, մայր, մօրաքույր և 1 եղբայր:

24) Օսէփ Վէրանով պարտ է՝

Սարգիս Գանջալովին 20 ռ., 10 ռուբլուն տարեկան տոկոսի տեղ 20 խան ցորեն, 3 տարի է տոկոսը վճարում է: Մէլիքսէթ Աղաբեանցին 10 ռ., 20 խան ցորենով 4 տարի է տոկոսը վճարում է: Աբովեանց Սողոմանին 15 ռ., նույնպէս 20 խան ցորենով: Խաչատուր Տէր-Արուծիւնեանցին 10 ռ. 30%⁰, զուլիւրը եղել է 5 ռ., իբրև տոկոս վճարել է 7 տարւաչ ընթացքում 10 ռ.: Մարդրոս Մալեբեկեանցին 10 ռ., 20%⁰: Մանուշակ Օսէփեանցին 10 ռ., 20 խան ցորենով: Բեգլար Բաննահեանցին 10 ռ., 20 խան ցորենով: Սարգիս Ղարազոզովին 10 ռ., 50%⁰. վերցրած է ներկա տարւաչ հարկի համար: Ունի 3 կով, 3 եղ, 2 գոմէշ, կին, մայր, 3 աղջիկ, 2 տղայ, մեծը՝ 8 տարեկան:

25) Դաւիթ Վարդիկովը պարտ է՝

Ոսկան Օնանեանցին 12 ռ., տարեկան տոկոսի տեղ 10 ռուբլուն 20 խան ցորենով: Գիւղի եկեղեցուն 3 թաղար 10 խան ցորեն, թաղարին տարեկան իբրև տոկոս 10 խան ցորենով: Ունի 4 կով, մայր, 4 տղայ մեծը 19 տարեկան:

26) Ուհանէս Պօղոսով (Պօղնանց) պարտ է՝

Ուհանէս Թումանովին 10 ռ., 20 խան ցորենով տարեկան: Օսէփ Ղազարովին 5 ռ., տարեկան 5 ռուբլուն 15 խան ցորեն տոկոսի տեղ, վերցրած է ներկա (1895 թ.) տարաւ հարկի համար: Գիւղի եկեղեցուն 1 թաղար ցորեն, 10 խան ցորենով տարեկան: Ունի 3 կով, 2 եզ, կին, 4 տղա մեծը 22 տարեկան:

27) Ալեքսան Հալրապետով (Սոթնանց) պարտ է՝

Բաբանց Մարտիրոսին 125 ռ., 20%, Զովրանանց Ղազարի տղին 80 ռ., 20%: Ունի 1 գոմէշ, կին, 2 եղբայր, 4 երեխաներ:

28) Օսէփ Գաւրդեանց պարտ է՝

Կարեգին Աբովանցին 50 ռ., տարեկան 10 ռուբլուն 1 թաղար ցորենով, որը հաւասար է 60%-80%-ի: զլուխը եղել է 17 ռ., 5 տարաւ ընթացքում 30 ռ. տւած է իբրեւ տոկոս: Ուհանէս Թումանովին 20 ռուբլի, 30%: զլուխը եղել է 14 ռ.: Բաբանց Սարգսին 30 ռ., 30%: զլուխը եղել է 13 ռ.: Սումբաթ-Բէգին 30 ռ., 30%: Ուհանէս Թումանովին 5 թաղար ցորեն, թաղարին 20 խանով տարեկան: Ղչխոթանցի Խալաթին 2 թաղար ցորեն, նոյնպէս 20 խանով: Գիւղի եկեղեցուն 15 ռ., 15 խան ցորենով և 3 թաղար ցորեն 10 խանով: Ունի 2 կով, 4 եզ, 1 գոմէշ, կին, 1 աղջիկ, 4 տղա, մեծը 21 տարեկան:

29) Ուհանէս Ղազարով պարտ է՝

Սումբաթ-Բէգին 10 ռ., 20%-ով: Ուհանէս Թումանովին 30 ռ., 30%-ով: Զալնանց Ուհանէսին 10 ռ. 30%: Գիւղի եկեղեցուն 1 թաղար 2 խան ցորեն, թաղարին տարեկան 20 խանով: Ունի 2 էզ, 3 կով, 1 ձի, 50 ոչխար, կին, 2 տղա, մեծը 22 տարեկան:

30) Ուհանէս Զովրանով պարտ է՝

Պետրոս Զիչճիովին 20 ռ., 25%-ով: Ազի-Օղլուն Սլահլէի 5 ռ., տարեկան 10 խան ցորեն է տալիս տոկոսի տեղ: Դոստուեցուն 22 խան ցորեն տարեկան 15 խան ցորեն է տալիս տոկոսի տեղ: Ունի 2 եզ, կին, 2 աղջիկ, 3 տղա, մեծը 10 տարեկան:

31) Արտէմ Արզմանեանց պարտ է՝

Մարտիշկալին՝ բազազ 400 ռ., առանց տոկոսի, խանութի հաշիւներէջ մնացած: Ունի 3 կով, 2 եզ, 1 ձի, կին, 4 երեխա:

32) Զաքար Օհանով պարտ է՝

Ուհանէս Թումանովին 10 ռ., 25%: զլուխը եղել է 3 ռ., 5 տարի առաջ: Ալիբեգանց Ամրխանին 20 ռ., 25%: զլուխը եղել է 15 ռուբլի:

Ալիսանանց Աղալին 5 ռ., տարեկան տալիս է $\frac{1}{2}$ թաղար ցորեն: վերցրել է հարկը վճարելու համար: Գողալ-Օղլու տղից 5 ռ., 30%-ով: նոյնպէս հարկի համար: Ոչինչ կարողութիւն չունի: Ունի կին, 2 աղջիկ, 2 տղա, մեծը 8 տարեկան:

33) Յարութիւն Գողալեանց պարտ է՝
Պուլկանց թաւարին 15 ռ., 20%-ով Հոռկանց Սաքօին 11 ռ.,
20%-ով Ունի 1 գոմէշ, 1 ձի, 2 եզ, մաւր, 3 երեխայ, մեծը 12 տարեկան:

34) Սարուխան Աղբէղանց պարտ է՝
Բեզան-բէգին 27 ռ., 30%-ով գլուխը եղել է 15 ռ., և 5 ռուբլու էլ
մշակութիւն են արել տոկոսի տեղ:

Ոսկան Օնանովին 19 ռ., 20%-ով խանութի ապառիկ: Ունին 3 կով,
3 եզ, 1 ձի, հաւր, մաւր, 3 եղբայր, կին և 4 երեխայ:

35) Մուխալիլ Օհանով պարտ է՝
Ալբեզանց Աթնին 10 ռ., 30%-ով Գողալ-Օղլու տղին 15 ռ., 20%-ով
գլուխը եղել է 10 ռ., դարձեալ վերջինիս 4 ռ. 20 կ., 25%-ով Գիւղի եկե-
ղեցուն 21 ռ., 20%-ով Հաջի-Օղլի Ուսուբին 10 ռ., տոկոսի տեղ ծառայում
են: Ունի 1 եզ, 1 գոմէշ, 1 հորթ, կին, մաւր և 1 երեխայ:

36) Ղահրաման Սարուխանով պարտ է՝
Մամանց Մուխալիլին 5 ռ., 40%-ով որը վերցրած է Ներկայ տարւոյ
հարկի համար: Արզման Տէր-Սահեանցին 5 ռ., $\frac{1}{2}$ թաղար ցորենով:
Մէհրաբանց Աթնին 5 ռ., $\frac{1}{2}$ թաղար ցորենով: Թամար Գրիգորովին
5 ռ., 20%-ով: Աւետիք Գալլաքովին 6 ռ. 60 կ., 20%-ով: Ունի 2 եզ,
1 կով, կին, մաւր, 2 եղբայր:

37) Սարգիս Ալիբէգեանց (տոհմական ազնւական) պարտ է՝
Ալէքսի Սարատիկեանցին 12 ռ., 20%-ով: Ունի 2 եզ, 1 գոմէշ,
2 աղջիկ, 4 տղայ:

38) Դաւիթ Մէլիքով պարտ է՝
Յովսէփ Շահիմովի աղջկանը 19 ռ., 30%-ով: գլուխը եղել է 15
ռ., 3 ռուբլի ստացել է: Եարապետ Մէլիքովին 15 ռ., 20%-ով: Ալէքսան
Ներկարարովին 10 ռ., 25%-ով: Գիւղի եկեղեցուն 3 թաղար ցորեն,
10 խանով թաղարը: Ունի 2 եզ, 2 կով, կին և 6 երեխայ:

39) Ուհանէս Արովանց պարտ է՝
Ոսկան Օնանովին 23 ռ., 10 ռուբլուն տարեկան 20 խան ցորենով:
խանութի ապառիկ է: Բաբանց Մարտրոսին 4 ռ., 25%-ով և $\frac{1}{2}$ թաղար
ցորեն, 15 խանով: Գողալ-Օղլու տղին 1 թաղար ցորեն, 15 խանով աչն է
50 %: Ծերատանց Խաչիկին 16 ռ., 25%-ով և մի օր հունձ: Զողաղեցի
Արութիւնին 50 ռ., 20%-ով գլուխը եղել է 40 ռ.: Ունի 2 եզ, 2 գոմէշ,
2 կով, կին և 6 երեխաներ:

40) Վարդան Բեզանով պարտ է՝
Բեզան Բեզանովին 40 ռ., 20%-ով: Ահմադ Տապաշլուկեցուն 40 ռ.,
իրրե տուգանք: Ոչ մի կարողութիւն չունի: Ունի 1 երեխայ:

41) Դաւիթ Աղբէղանց (անդամալոյծ) պարտ է՝
Իւր քույր Շահրբանին 30 ռ., առանց տոկոսի, Զաւահիրին 20 ռ.:

առանց տոկոսի: Շահագործին 15 ռ., առանց տոկոսի: Իւր քեռուն Բղանսեցի 12 ռ., առանց տոկոսի: Ունի երկու գոմէշ, երկու եղ, կին:

42) Աբով Աբովեանց պարտ է՝

Ալէքսան Տէր-Դաւիթովին Աջաջրեցի 20 ռ., 20%: Ուհանէս Թումանովին 15 ռ., 1 թաղար ցորենով տարեկան: Սհակ Գանջալովին 8 ռ., 30%: Ունի 2 եղ, կին, և 1 երեխայ:

43) Ալիսան Խէչիկով պարտ է՝

Սարգիս Ղարաբաղովին 5 ռ., 50%: Վերցրած է ներկա տարակ հարկի համար: Ուհանէս Թումանովին 7 ռ. առանց տոկոսի: Գիւղի եկեղեցուն 1 թաղար 20 խան ցորեն, թաղարը 10 խանով: Ունի 1 կով, կին, 2 աղջիկ, 1 տղայ 7 տարեկան:

44) Խանում Իսախանց պարտ է՝

Զաւնանց Սերգօին 10 ռ., տոկոսի տեղ օգտուած է նորա 2 օրավար վարելահողից 14 տարի շարունակ: Մեջնանց Օսէֆին 17 ռ. տոկոսի տեղ օգտուած է նորա մի ալ 3 օրավար «չափ տեղ» անւանւած հողից 9 տարի շարունակ: Ստեփան Վաղարովին 20 ռ., տոկոսի տեղ օգտուած է նորա մի ալ 1½ օրավար հողից, 9 տարի շարունակ: Օսէֆ Նաղարովին 25 ռ., տոկոսի տեղ օգտուած է նորա մի ալ 1½ օրավար հողից: Ունի հարս և 2 թոռ: Ոչ մի կարողութիւն չունի:

45) Վարդան Վէրանով (Վերկանց) պարտ է՝

Ուհանէս Թումանովին 4 ռ., 8 խան ցորենով: Բեջան-Բեգին 18 ռ., 30%: Ոսկան Օնանովին 10 ռ., 20 խան ցորենով: Գողալ-Օղլու տղին 7 ռ., 25%: Դարբնանց Սհակին 5 ռ., 20%: Ունի 1 եղը, 1 կով, 3 խոզ, մայր և 3 եղբայր:

46) Ուհանէս Ազբէգով պարտ է՝

Գիւղի եկեղեցուն 40 ռ., 20%: Մէլիքսէթ Բալրամովին 30 ռ., 25%: Ունի 6 կով, 2 գոմէշ, 2 եղ, 4 աչառ, 1 ձի, 3 եղբայր, մայր, 3 աղջիկ և 2 տղայ:

47) Դաւիթ Սիրադեղով պարտ է՝

Պետրոս Զուրաբովին 50 ռ., 20%: Մարտրոս Սիրադեղովին 10 ռ., 20%: Ունի 3 կով, 2 եղ, 2 գոմէշ, կին, 3 աղջիկ, 4 տղայ մեծը 24 տարեկան:

48) Զաքար Մէլիքով պարտ է՝

Գրիգոր Պապիովի բիձու որբերին 50 ռ., 20%: Եգոր Զանւելովին 25 ռ., 20%: Ոսկան Օնանովին 8 ռ., 20%: Գիւղի եկեղեցուն 16 ռ., 20%: Ունի 6 կով, 3 եղ, 3 գոմէշ, կին, քույր, հայր, 3 տղայ մեծը 10 տարեկան:

49) Ուհանէս Պետրոսեանց (Պետնանց) պարտ է՝

Ուհանէս Թումանովին 8 ռ., 20%: Գիւղի եկեղեցուն 18 ռ., 10

ռուբլուն տարեկան տոկոսի տեղ 15 խան ցորեն: Սարգիս Գանջալովին 4 թաղար ցորեն, թաղարին տարեկան 20 խան ցորենով, աչն է 60%: զլուխը եղել է $\frac{1}{3}$ թաղար: Բալրամանց Սաքօին 2 թաղար ցորեն, տարեկան թաղարին 20 խան ցորենով, աչն է 60%: Գլուխը եղել է $\frac{1}{3}$ թաղար: գուք չունի. ունի կին, 4 աղջիկ:

50) Զաքար Բարլումով պարտ է՝

Պուճուր-աղին 6 ռ., 25%: Դարբնանց Սհակին 4 ռ., 20%, և 1 թաղար ցորեն 10 խանով: Գիւղի եկեղեցուն 10 ռ., 15 խան ցորեն տարեկան տոկոսի տեղ և 8 թաղար ցորեն, թաղարը 10 խանով:

51) Արուժիւն Ամրխանով պարտ է՝

Զաքար Մխիթարովին 16 ռ., 30%: Աղա Մուրաթխանովին 5 ռ., 15 խան ցորենով: Սոթնանց Մուքէլին 5 ռ., 15 խան ցորենով: Ղազնանց Օսէփին 10 ռ., 20%: Ունի 1 կով, 1 գոմէշ, 2 շակ, մաչր և քոյր:

52) Աւետիք Շահինով (Շահնանց) պարտ է՝

Ստամբեղլեցի թուրքին 10 ռ., տոկոսի տեղ ծառայում են: Ոսկան Օնանովին 10 ռ., 20 խան ցորենով: Ունի 1 կով, 2 եզ, կին և 1 երեխա:

53) Սհակ Ղարիբով պարտ է՝

Զաւահիր Խանաղեանցին 4 ռ., 8 խան ցորենով: Գիւղի եկեղեցուն 20 ռ., 20%: Սարգիս Ղարապոզովին 10 ռ., 50%, վերցրած է ներկա տարաւ: հարկի համար: Ունի 3 եզ, 2 կով, 2 գոմէշ, կին, 5 երեխա, մեծը 10 տարեկան:

54) Ուհանէս Մէլիքով պարտ է՝

Հաջի Ահմադ-Օղլուն Սլահլեցի 12 ռ., 20%: Արուժիւն Զիզճիովին 2 թաղար ցորեն, թաղարը 15 խանով, աչն է 50%: Ունի 3 կով, 2 եզ, կին, 3 աղջիկ, 4 տղա, մեծը 20 տարեկան:

55) Սհակ Տէր-Արուժիւնով պարտ է՝

Սարգիս Գանջալովին 10 ռ., 20%: Սեփիանանց Աթնին 20 ռ., 30%: Միխակ Տէր-Ստեփանովին 10 ռ., 20%: Գիւղի եկեղեցուն 5 ռ., 8 խան ցորենով և 4 թաղար ցորեն, թաղարին 10 խան ցորեն տարեկան տոկոսի տեղ: Ունի 2 եզ, 2 կով, 1 ձի, կին, 3 երեխա, մեծը 6 տարեկան:

56) Բիրչադ Ղազարով պարտ է՝

Ոսկան Օնանովին 40 ռ., 20%: Գրիգոր Նարալովին 30 ռ., կատարման թերթով: Զիչճոնց Ուհանէսին Կոստուեցի 25 ռ., 20%: զլուխը եղել է 10 ռ.: Բեջան բէդին 16 ռ., 30%: Զալնանց Ուհանէսին 10 ռ., 26 խան ցորենով տարեկան: Ուհանէս Թումանովին 6 ռ., 20%: Ունի 2 եզ, 1 կով, 1 գոմէշ, կին, 2 աղջիկ և 2 տղա, մեծը 9 տարեկան:

57) Արուժիւն Մանթաշով պարտ է՝

Բաբանց Մատթին 4 ռ., 25%: Գիւղի եկեղեցուն 6 ռ., 20%: Մէլքանց Աւետիքի երեխաներին 10 ռ., 25%: Ունի 3 կով, 3 եզ, կին, 3 եղբայր, 4 երեխաներ:

58) Մուխալիլ վերանով պարտ է:

Իւր քուր Թաղապետին 20 ա., 20⁰/₀: Մարենին 20 ա., 20⁰/₀: Շահանգ Աւետիքին 10 ա., 35⁰/₀: վերցրած է ներկալ տարւալ հարկի համար: Խաչատուր Տէր-Արուծիւնովին 5 ա., 20⁰/₀: Գիւղի եկեղեցուն 2 թաղար 20 խան ցորեն, թաղարը 10 խանով: Եզոր Ջանւելովին 10 խան ցորեն, 3 խանով: Ունի 2 եղ, կին, կուր քուր, 1 տղա:

59) Օսէփ Մուրաթխանանց պարտ է:

Գարեգին Աբովեանցին 34 ա., 10 ուռլուն տարեկան 20 խան ցորենով: խանութի ապառիկ է: Գարբնանց Սահկին 25 ա., 25⁰/₀: գլուխը եղել է 10 ուռլի: Գիւղի եկեղեցուն 10 ա., 15 խան ցորենով տարեկան: Ոսկան Օնանովին 7 ա., 15 խան ցորենով տարեկան: Մելիքսէթ Բալաւմովին Բղանսեցի 10 ա., 1 թաղար ցորեն տարեկան տոկոսի տեղ: Արոեանց Սերգօին 5 ա., 40⁰/₀: Սարգիս Ղարապոզեանցին 10 ա., 50⁰/₀: վերցրել է հարկի համար ներկալ տարւալ: Ջավահիր Խանադեանցին 10 ա., 15 խան ցորենով տարեկան: Ունի 20 ոչխար, 2 կով, 2 եղ. 2 եղբայր, 4 տղա. մեծը 10 տարեկան:

60) Սահկ Նազարով պարտ է:

Ոսկան Օնանովին 25 ա., 20 խան ցորենով տարեկան: Գարբնանց Սահկին 15 ա., 40⁰/₀: վերցրած է ներկալ տարւալ հարկի համար: Ուհանէս Թումանովին 5 ա., 10 խան ցորենով տարեկան: Ունի կին, գուքն է 1 ձի:

61) Ջաքար Շահվերդով պարտ է:

Գարբնանց Սահկին 10 ա., 20⁰/₀: գլուխը եղել է 5 ուռլի: Ունի 2 երեխայ, կին, գուք ոչինչ:

62) Վարդան Մէլիքով պարտ է:

Սարգիս Գանջալովին 10 ա., 25⁰/₀: Ջանւել Ջանւելովին 10 ա., 30⁰/₀: Ալեքսան Ներկարարովին Ղշոթեանցի 10 ա., 30⁰/₀: Գիւղի եկեղեցուն 10 ա., 20⁰/₀: Ջաւահիր Շահնազարովին 20 ա., 25⁰/₀: Ունի եղբայր, կին և 2 տղա. գուքն է 3 կով, 2 չակ:

63) Խաչատուր Շահվերդեան (Աղելիանց) պարտ է:

Մուլալ-Սէփիդին Ստանբեգլեցի 15 ա., տոկոսի տեղ ծառայում են: Ուհանէս Թումանովին 6 ա., 10 խան ցորենով: Սերգի Չընգարեանցին 8 թաղար ցորեն, գլուխը եղել է 1 թաղար 6 տարի առաջ. տոկոսից տւած է 1 թաղար ցորեն, թաղարին 15 խան տոկոսով, աչն է 50⁰/₀: Գիւղի եկեղեցուն 4 թաղար ցորեն, 10 խանով: գլուխը եղել է 1 թաղար: Ունի կին և երկու աղջիկ. գուքն է 2 հորթ:

64) Սերգի Բեջանով պարտ է:

Գիգոլ Թումանովին 23 ա., 20⁰/₀: Գէորգ Ամերզեանցին 10 ա., 20⁰/₀: Ուհանէս Բեջանովին 5 ա., 13 խան ցորենով: Ղազնանց Դաւենին 6 ա.

50 կ., 30%: Մուլալ-Սէրդին 23 ռ., տոկոսի տեղ ծառայում են. Գիւղի եկեղեցուն 2 1/2 թաղար ցորեն, թաղարը 10 խանով, Ղչխոթանցի Օսէփին 1 թաղար ցորեն, թաղարը 10 խանով, աչն է 60%: Ունի երկու աղջիկ, 2 տղա և կին, գոլքն է 3 կով և 2 եղ:

65 Մաթոս Տէր-Սահակով (Արզմանանց) պարտ է՝

Գիւղի եկեղեցուն 24 ռ., 20%: Բաքանց Մարգրոսին 20 խան ցորեն, 10 խանով, աչն է 50%: Ունի կին 2 աղջիկ և երկու տղա, մեծը 13 տարեկան. գոլքն է 2 կով, 1 եղ, 1 գոմէշ և մի ձի:

65) Վասիլ Գրիգորեանց (Թառկանց) պարտ է՝

Ջանեկոնց Եագորին 13 ռ., 20%: Ոչինչ չունի:

67) Սարգիս Խէչիկով պարտ է՝

Առաքել Աբովեանցին 26 ռ., 30%: Ղլուխը եղել է 6 տարի առաջ 3 ռ., տոկոսից տւած է 9 ռ.: Սերգի Չինգարանց Ճիճականցուն 2 թաղար ցորեն, 10 խանով, Ղլուխը եղել է 15 խան ցորեն 6 տարի առաջ, տոկոսից տւած է 1 թաղար 10 խան ցորեն: Ունի կին և տղա, գոլք ոչինչ:

68) Օսէփ Շահեբրդով (Ագեւանց) պարտ է՝

Մկրտում Աբաղեանցին 1 թաղ. ցորեն, 10 խանով: Ունանէս Թումանովին 1 թաղար ցորեն, 10 խանով: Ունի 2 կով, 2 եղ. մալր և 3 երեխայ:

69) Մոնթմամանց Զաքարի ալրին պարտ է՝

Հաջի Ոսուրին Տասպահլւի 15 ռ., Ղլուխը եղել է 10 ռ., տոկոսից տւած է 7 ռ. 50 կ.: Ունի 2 տղա, մեծը 5 տարեկան. գոլք՝ ոչինչ:

70) Արուսթիւն Սարուխանով պարտ է՝

Դարեգին Աբովեանցին 20 ռ., տոկոսի տեղ օգտւում է նորա 1 1/2 օրավար վարելահողից, 15 տարուց ի վեր: Մոսէս Աբովեանցին 6 ռ., տոկոսի տեղ օգտւում է նորա մի ալլ 1 1/2 օրավար վարելահողից, 5 տարուց ի վեր: Իւր հարազատ տատին Եղսմին 6 թաղար ցորեն, 15 խանով աչն է 50%: Ղլուխը եղել է 1 թաղար ցորեն 5 տարի առաջ, տոկոսից տւած է 2 թաղար: Գիւղի եկեղեցուն 5 թաղար ցորեն, 10 խանով, Ղլուխը եղել է 2 թաղար 7 տարի առաջ, տոկոսից տւած է 3 թաղար: Ոսկան Օնանովին 17 ռ., 25%: Բաքանց Սաքօին 70 ռ., կատարման թերթով: Ունի մալր և քոյր. գոլքն է 2 եղ:

Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ աչստեղ տոկոսը հաշւում է ոչ թէ տարով և 100-ից, այլ ամսով և 10-ից. աչսպէս 10 ռուբլու 20%-ը 1 ամսում համարւում է 20 կ., 30%-ը—30 կ., 50%-ը—50 կ. և ալլն. աչսպէս, որ եթէ վերլուծենք սովորական տոկոսի՝ կը ստանանք տեղական 20%-ը—սովորական 24%-ին, 30%-ը—36%-ին 50% ը—60%-ին, և ալլն: Աչսպէսով 20%-ով վերցրած պարտքի % ը դառնում է գլխին հասար 3 տարի և 2 ամսից լետու, 30%-ով—26 ամսից, 50%-ովը 17 ամ-

սից և ալլն: Նոյն իսկ ապառիկներն էլ հաշուած են $\frac{1}{10}$, ինչպէս տեսանք ցուցակագրութեան 34 և 59 համարներում: Արութիւն Սարուխանովի (№ 70) հալը իւր կենդանութեան ժամանակ սորանից 10 տարի առաջ գնում է Բաբանց Սաքօից 2 եղբ ապառիկ, գնահատած 60 ռ. այս հաշից Սաքօն ստացել է 60 ռ., 1 եղ, ալժմս էլ կատարման թերթի ոլժով պահանջում է էլի 40 ռ. պարտապանի վերջին երկու եղները տանուտէրը առաջարկում է, բայց Սաքօն դորանով չէ բաւականանում: Ի դէպ, պէտք է նկատել, որ ալստեղ կատարման թերթի ոլժով աճուրդ են հանում գիւղացու բոլոր ունեցածը, բացի տեղաշորից, թէև օրէնքը ալ չէ թույլ տալիս. գիւղացուն իւր ապրուստը հալթալթելու համար տրուած է թէ լծկան և թէ ալ իրեր: Ապրուստի դժար ձեռք բերելը, հարկահանների ծածը, կոռն ու բեզարը, դորա վերալ էլ աւելացնենք վերջին տարիների անբերրութիւնը, նաև հողի պակասութիւնն ու վաշխառուների սարսափելի տոկոսները—գիւղացիներին հասցրել են աղքատութեան դուռը, միևնույն ժամանակ հնազին հարւած են տւել նրանց հոգեկան աշխարհն. սրանք դարձել են միլամադձոտ, լուսահատող, աւելի ծով և թուլամորթ, նոյն իսկ երևում են անխղճմտանքութեան նշաններ. օրինակ՝ կան ալնպիսի թշուառներ, որ օրերով քաղցած մնալով հաղիւ են քաշ տալիս իրանց գոլութիւնը և ալսպիսիների վերալ կարելի է ասել, որ սոքա հարկի, կոռի-բիզարի համեմատաբար աւելի մեծ մասն են լատկացնում: Ինչպէս տեսանք վերը շնչած ցանկում շատերը ոչ միայն գուք ալ նոյն իսկ վարելահող չունին: Հարց է ծագում, ապա ինչով են պահպանում սոքա իրանց գոլութիւնը, եթէ կարելի է գոլութիւն համարել նրանց ապրուստը: Ունեոր համագիւղացիներից օգնութիւն սպասել աւելորդ է. նրանց միում է ծառայութիւններ անել սրան նրան մի փոր հացի, պարտքի տոկոսի տեղ. բացի ալ, հունձը սկսւելուն պէս ամբողջ ընտանիքով ոտաբորիկ, ցնցոտիների մէջ, ընկնում են հանդերը մի մի պարկ առած, հաւաքում են հնձած հողերի վրալ մնացած ու թափւած հասկերը: Մալը երեխան մէջքին կապած, եղբայրը մատաղահաս քրոջ ձեռքիցը բռնած արագութեամբ աշխատում են: Երեխան ձօր մէջքին լալիս է ալրւելով արեգակի կիզիչ ճառագայթների, բայց մալը շարունակում է իւր աշխատանքը. նա գիտէ, որ երեխան քաղցած է, քնատ է, որ արեւ վառում է նրա քնքուշ և մատաղ մարմինը, նա ներքուստ տանջւում է, երեխի իւրաքանչիւր մղկտոցը նրա սիրտը վառում է. նա լուռ կերպով արտասում է, խառնելով արտասուքի կաթիլները հաւաքած հասկերի հետ: Արածես նախախնամութիւնը խեղճերի ճակատներին դրոշմած լինի. «արտասունքովդ վաստակես քս հացը»: Միթէ իրօք անհնարին է այս բոլոր շարիքների առաջն առնել. Երբ պէտք է խեղճ գիւղացիք աղատեն վերջապէս վաշխառուները՝ ճիրաններից, ալն վաշխառուների, որոնք հնարք են գտնում վերջերքս հրատարակած օրէնքից աղատ մնալու, որով, ինչպէս լատնի է, արգելւում է 10-ից աւելի տոկոս առնել, ալք հնարքն ալն է, որ պարտք տալու ժամանակ առաջիկալ տարւալ տոկոսը գումարում են գլխի հետ, չափնարկելով ոչ մի տոկոս պարտաժողովում:

Թշուառ է գիւղացու դրութիւնը թէ մտաւոր, թէ կենցաղի և թէ նիւթական կոզմից. նրա մասին պէտք է հոգս քաշել:

ԹԱՏՐՈՆԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հ. Ս Ե Ի Ե Ա Ն Ի

XIV

Թատերասերների ներկայացումներ.—Ուրիշ Ակոստա.—Հանապարհորդ խմբեր
1897—98 թատերաշրջան.—«Բեմական գործիչների ընդհան. ժողովի» պարապ-
մունքները.—Ցաւալի երեսոյթ.—Բողոքի ապաղայ խումբը,—

Ապրիլ ամսում թատերասերների երկու ներկայացումներ տրւեցին Թիֆլիսում, մէկը «Հալուհեաց բարեգործական ընկ.» օգտին, (Քանդաժ օջախ), միւսը լոգոտ «Բարեգործական ընկերութեան», (Արդիւնաւոր պաշտոն և Մկնիկը):

Առաջին ներկայացումը, որին ներկայ էր Թիֆլիսի ամբողջ beau-
monde-ը, շատ աջող անցաւ, մեծ բաւականութիւն պատճառելով հանդի
սականներին: Մանաւանդ մասնակցողներից աչքի ընկան իրանց գեղեցիկ
խաղով օր. օր. Իզմիրեան և Էմինեան: Յանկալի է որ թատերասերների
մեծ խնամքով պատրաստած 2—3 ներկայացումներ ամեն սէղօծին տրւէին
(Թէև մենք սկզբունքով հակառակ ենք թատերասերների խաղալուն,
քանի որ դերասանները պաշարւած են իրանց օրապահիկի խնդրով), և
ալիպիսով գոնէ մի տեսակ կապ պահպանւէր հաջ թատրոնի և խորթա-
ցած հասարակութեան մէջ: Գալով «Արդիւնաւոր պաշտօն»-ի ներկայացման,
համեմատելով նախորդի հետ՝ անսամբլը թույլ էր: Թատերասերներից դըւ-
խաւորաբար աչքի էր ընկնում պ. Լ. Մանուէլեանը: Նրա խաղը սկզբ-
բում թէև թուլ, բայց վերջին արարածին աչքքան ազդու և գրաւիչ դար-
ձաւ, որ մեծ բաւականութիւն պատճառեց հանդիսականներին: Նրա լաջո-
ղութեան դրաւական միշտ կարող է լինել իւր ստանձնած դերերի
գիտակցութեամբ պատրաստելը և հնչուն, դրամատիքական ձախը:

Հակառակ մեր ցանկութեան, ստիպւած ենք չիշել զատկից լետույ պ. Օհանեանի տւած «Ուրիշ Ակօստա»-ի ներկայացումը ևս. դա մի աչնապիսի անպատուութիւն էր գեղարւեստի համար, որի մասին լռելը բարոք ենք համարում: Աւելի զարմանում ենք «Ուրիշ Ակօստալի» մասնակցողներին, որոնցից և ոչ մէկը չէ աշխատել հասկացնելու կամ համոզելու պ. Օհանեանին, որ «Ուրիշ Ակօստան» պատկանում է աչնապիսի պիէսներին չարքին, որոնց ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է ունենալ բազմակողմանի զարգացում, նուրբ գեղագիտական ճաշակ, հոգեբանական հմտութիւն և լաւ անսամբլ:

Զատկից լետույ պ. Վրոյր մեկնեցաւ Բագու ներկայացումներ տալու ինչպէս և Տ. Տ. Զաբէլ, Փառտնձմ և պ. Օհանեան (ընդամէնը չորս ներկայացում), պ. պ. Աբէլեան, Պետրոսեան, Յարութիւնեան Ա. Մէլիքեան՝ Երևան. պ. պ. Ստեփանեան, Անդրանիկ և օր. Ազնիւ՝ Երևան, Ալէքսանդրապօլ և Կարա՝ Օր. օր. Վարդիթեր և Մարի Հրանդի՝ Կարսից Ալէքսանդրապօլ:

Ձի կարելի չնկատել, որ Երևան, Ալէքսանդրապօլ և Կարա քաղաքներում ներկայացումներ տալու մտադրող դերասանների բաժան բաժան խմբերը միմեանց չխանգարելու համար անհրաժեշտ էր որ միանալին: 5—6 դերասան և չորս դերասանուհիներ անհամեմատ աւելի կ'օգտէին միացած գործելով, քան բաժան բաժան: Աչք երեք քաղաքները իրանց բազմահալութեամբ համարձակ կարող են մի կանոնաւոր խումբ պահել, և իւրաքանչիւրում առնւազն կարելի էր տալ 5—6 ներկայացում:

Թէ Բագում և թէ Թիֆլիսում խմբեր պահելու զրուցները դարձեալ չըջում են չամառութեամբ: Չնայելով որ ահա վերջացաւ մալիսը, խմբի կազմակերպութեան և ընկերատուարի պատրաստութեան գործերը մնում են երեսի վրա. գուցէ կարծում են դեռ վաղ է. և կամ շատ ժամանակ կալ մինչև օգոստոսի 15-ը: Մալիսի վերջին խումբը արդէն կազմակերպւած պատրաստ պիտի լինէր և ձեռնարկւած ընկերատուարի պատրաստութեան, պէտք էր դիմել ձեռնհաս գրողներին գոնէ մի քանի նոր, ինքնուրոյն պիէսների պատրաստութեան համար. աչս բոպէիս աչս բոլորից ոչինչ չէ կատարւած, ալ սկսւած է միայն գրագրութիւն Կ. Պոլսեցի մի քանի ութերի հետ—որ 'ի դէպ է ասել—շատ ուշ է մնացած: Կը գալ առաջին ներկայացման խնդիրը և նորից բոլորս միասին հաւաքւած իրար երես կը նայենք և կը հարցնենք.

—Ի՞նչ պիտի խաղանք....:

«Քեմական գործիչների Ռուսական առաջին ընդհանուր ժողովը» մեծ չափողութիւն ունեցաւ: Ժողովը կառավարեալէս իւր նպատակին հասած կարող է համարել: Պարզել թատրոնի անհրաժեշտ պէտքերը, մտածել գեղարեստը բարձրացնելու միջոցների մասին և ալլը—ալլա բոլոր խնդիրները իրանց բոլոր մանրամասնութիւններով քննեցան ժողովում, մի քանի դերասանների և դրամատուրգների խօսած ճառերը արժէր որ հաշերէն թարգմանէին. նոքա վառ և կենդանի գոյներով նկարագրում են թատրոնի ներկալ դրութիւնը և նորա անկման գլխաւոր պատճառները: Մենք մի կողմ թողնելով ժողովի չարուցած աջ խնդիրները, որոնք վերաբերում են բացառապէս ռուս թատրոնին և ռուս դերասանին, օր. «Թող չտալ կալսերական թատրոնի արտիստներին գաւառները ճանապարհորդել և ալլալիսով նիւթապէս վիասել գաւառական դերասաններին» և ալլը, ալլ կանգ կ'առնենք աչն մի քանի հարցերի վերաջ՝ որոնք ալսպէս թէ աչնպէս մեր բեմի հետ առնչութիւն ունին:

«Թատրոնը գեղարեստորէն բարձրացնել»... սա մի շատ կարեւոր խնդիր է որ Ն. Կ. Մ. Թագաւոր-Կալսեր հովանաւորութեան տակ գտնուող «Ռուսաց թատրոնական ընկերութեան» է լանձնաւ ի նկատի ունենալ թատրոնական պիէսների ցանկը և գաւառական խմբերին մատնացուց անել աչն պիէսների վերաջ՝ որոնք իբրեւ գեղարեստական դրամներ, միշտ պէտք է տեղ ունենան բեմերի վերաջ և միանգամ ընդմիշտ բեմից արտաքսեն ամեն կողմից թափուող անհամ և անբովանդակ գրամների հաւաքածուները: Ալլալիսով քննութեան բովից անցած որոշ պիէսներ մի տեսակ իրաւունք պիտի ունենան միշտ բեմեր՝ վրաջ մնալու: Մեր խեղճ բեմը ալս րոպէիս աչնպիսի լքամ վիճակումն է գտնուում՝ որ ալսպիսի խնդիրներ, որքան ցանկալի՝ աչնքան անհնար է թւում կատարւած տեսնել—անշուշտ հաջ բեմի նկատմամբ:

«Ժողովրդական թատրոններ հիմնել»:

Ալս խնդրի վերաջ ժողովը բաւականի ծանրացաւ: Ան մեծ դժւարութիւն չկալ էժան, ժողովրդի բոլոր խաւերին թէ բովանդակութեան և թէ գնի կողմից մատչելի ներկայացումներ կազմակերպել: Բալց ալլալիսի ներկայացումներ, — որոնք գների էժանութեան պատճառով թատրոնական դահլիճի վարձը հազիւ թէ զուրս բերեն—կարօտ են օժանդակութեան, սուքսիդիալի. բալց մի ալլալիսի բարի, ալլիւ և կրթական գործի, ինչպէս «Ժողովրդական ներկայացումներն» են, ով պիտի օժանդակէ. ով պիտի օգնէ նիւթապէս: Ամեն մի ներկայացման համար Թիֆլիսում, որտեղ անասելի կերպով թանգ են թատրոնական դահլիճները, մեր կարծիքով նպատտ հարկաւոր է առնւաղն 80—100 ռ.: Մեր ժողովրդի մտաւոր կրթութեան համար մի նոր չրջան կսկսի աչն օրը՝ երբ հաջ ժողովրդական հանրամատչելի ներկայացման առաջին չալ-

տարարութիւնը դուրս կը գալ, և ինչպէս է ժամանակ անցկացնում էիրակի սրերը մեր ժողովուրդը, թղթախաղով, արեւոյդութիւնով և անտառակութիւնով... Բնէն է կազմում նրա խօսակցութեան նիւթը. լպիրշ սրախօսութիւններ, հալոյանք և բամբասանք: Մենք առիթ կ'ունենանք նորից ալս խնդրին դառնալու:

«Ռէցէնդէնտներին համար ցէնդ նշանակել»:

Ռէցէնդէնտներին կողմից շատ լաճախ կրկնուող անիրաւացի չարձակումները դէպի դերասանները, նրանց աչառութիւնները և կողմնապահութիւնները մէկի կամ միւսի նկատմամբ, ալս բոլորը առիթ կը լինի մի քանի դերասանների կողմից ճառերի միջոցաւ բոլորի ուշադրութիւնը գրաւելու: Ռէցէնդէնտների ապիկարութիւնների և տղիտութեան շատ փալլուն օրինակներ մէջ բերեցին, որով խնդիրը հերթականներից մէկը դարձաւ: Ժողովին ներկա էր 1200-ից աւելի դերասանները բուն կերպով ծափահարում էին և համակիր՝ ռէցէնդէնտներին ցէնդ նշանակելու գաղափարին: Նրանցից ամեն մէկը իւր անձի վերաջ զգացել էր մամուլի ներկայացուցիչների շատ անգամ կողմնապահ և նպատակով գրւած ռէցէնդիտները: Մինչդեռ աւանդութիւնը դերասանների ձեռն ու ոտը կապել էր և չէր թողնում մամուլի միջոցով ալս անիրաւութիւններին պատասխանելու: Եւ ճշմարիտ, երբ միւսնուն ներկայացման մասին վերցնում էք մի քանի լրագրիների կարծիքները և միմեանց հետ համեմատում, «թատրոնի և դերասանների առաջնորդ» հանդիսացող թերթերը կուրեօգների մի ամբողջ շարք են ներկայացնում: Աւելորդ ենք համարում օրինակներ առաջ բերել, ալս ալս աչխատութիւնը թողնում ենք մի ուրիշ անգամալ, որպէս զի կարողանանք մենք ևս մեր կողմից ապացուցանել ալս ինքնակոչ ռէցէնդէնտներին թատրոնին և դերասաններին հասցրած վնասը:

«Բեմական գործիչների ժողովը» բուն և սրտաբուղիս արտապատուութիւնների և ցուցերի մէջ փակւեց: Ցուցերի գլխաւոր առարկան էր գլխաւորաբար ռուս դրամատուրգ Պոստխին, որ առաջին անգամ լղացել էր ժողովի գաղափարը և անչափ ջանք դործ դրել նրա լաջողութեան: Ժողովը ալս աստիճանի արդիւնաւոր էր, որ ամեն կողմից ցանկութիւն լալտնեց եկող տարի նորից հաւաքւելու:

Ռուսաստանի ամեն ծալքերից հաւաքւած դերասանները ջերմ համբուրներով բաժանեցան միմեանցից: Շատերը լուղւած լալիս էին:

«Նոր-Պար» լրագրին Հին-Նախջեանից հաղորդւած էր, որ դերասան Աղալեանց ապրիլի վերջերքին մի ներկայացումն է տւել, որի կէսը պիտի լատկացէր Բարեգ. ընկերութեան: Գուտ արդիւնք եղել է 52 ռուբ. բալց

բացի վիշեալ պարոնին հասանելի կէսից, նրա մօտ գտնւել է և ընկերութեան պատկանելի 15 ռուբլին, որ իւրացնելով չէ վերադարձրել: Սա մի շատ տխուր ֆակտ է, և զաւառները դնացող դերասաններից մի քանիսը չեն խղճահարւել այսպէս վարւելու՝ չխնայելով ոչ աչդ հիմնարկութիւններին և ոչ իրանց անձնական պատւին: Յանկալի էր, որ ալս տեսակ տգեղ երևոյթները հրատարակէին բոլոր թերթերում, որպէս զի բեմը և հասարակութիւնը ժամ առաջ ազատւեն աչդ ցեցերից:

Վերջին պահուն Մուրճի խմբագրութեան մէջ Բագւից ստացւած հաւաստի տեղեկութիւններից իմանում ենք, որ աջնտեղ կազմւած Թատրոնական մասնաժողովը 40 ներկայացման համար արդէն վարձել է թատրոնը, սկսած է բանակցել Կ. Պոլիս, Ջմիրուսիա և Նգիպտոս գտնւող մի քանի դերասանների հետ: Գործի նիւթականը ևս կատարելապէս ապահովւած կարելի է համարել: Մեր կարծիքով, ի նկատի ունենալով ժամանակի սղութիւնը և դերասաններ հրաւիրելու գործի կնճռոտութիւնը, մասնաժողովը լաւ կ'անէր, եթէ մի ձեռնհաս անձի ուղարկէր արտասահման պէտք եղած ուժերի հետ անձամբ բանակցելու:

ԼԵԶԻԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

Մեծապատիւ Պարոն Խմբագիր.

Ձեր «Լեզական զրուցները» Մուրճի 2—3 համարում ոչ միայն հետաքրքրութեամբ կարդացեցին, այլ և շահեկանութեամբ: Որովհետև տողերիս գրողն էլ հետամուտ է եղել մեր աշխարհիկ կենսունակ բազմ գեռ աղքատիկ լեզուի առանձնապատկութեանց ու մեր գրականութեան մէջ երևան եկած բնական ու անբնական (ուստի և սխալ) կիրառութեանց, թող մեզ էլ ներքի մեր հաւաքած նիւթերից ալս մասին մերթ ընդ մերթ լրացուցիչ դիտողութիւններ անել:

Ձեր առաջին «Լեզական զրուցները» վերաբերում էին աշխարհաբարի անցեալ կատարեալին, և համեմատելով սրանց տեսակ-տեսակ գործածութիւնները՝ հետեւեալ եզրակացութեանց էիք եկել.

Այն բաբերը, որոնք կազմեւած են առանց միջանկեալ մասնիկների (սիրել, գրել), հրամայականում անխտիր ունին իր վերջաւորութիւն և նոցա անցեալը—ցի է. օրինակ՝ գր-ե-ցի, ձե-ե-ցի, ասլ-ե-ցի, սիր-ե-ցի. իսկ բոլոր ալն բաբերը, որոնց կամ հրամայականն է անկանոն և կամ որոնք միջանկեալ մասնիկներով են կազմեւած (հաս-ն ել, հաս-ցն-ել, հար-ցն-ել, գոհ-ան-ալ, գոհ-ա-ցն-ել, փախ չ-ել), դոքա անցեալում կամ այ կամ ի (բազմ ոչ ցի) վերջաւորութիւնն են ընդունում. օրինակ՝ բերի, տւի, կորցրի, հասալ, մտալ անցալ:

Եւ ձ չալտնի է, թէ Դուք արդեօք գրաբարից անկախ էք ձեռնամուխ եղել, ալդ լեզական երևութի հետադատութեանը, թէ նրանից դրդեւած կամ առաջնորդեւած: Բանն ալն է, որ ալդ միևնույն երևութը և ապա ուրեմն կանոնը գոյութիւն է ունեցել նաև մեր գրաբարի մէջ. տես Ալտենանի «Համառօտ տեսութիւն հայերէն գրաբար լեզուի» 446—459 էջերը և մանաւանդ 452 էջ ն չաւելւածով բաբերի մասին և 458 էջում ի շարս ալ մանր զարտուղութեանց՝ խօսք կալ նաև չ, նչ և ն գիր ունեցող կրատ-րակերպ չէզոքների վերաբերմամբ: Միայն թէ գրաբարի զարտուղութիւնները հին կլասիք ընդունելին առանձնապատկ բարդութեանց ընթացքին հետեւելով՝ աւելի զփառանցանելի լարիւրինթոսներ ունեն՝ քան աշխարհիկ լեզուներին: Մի կողմից զարմանալի է ալս երևութը, որ քանի բարդութեւ է նոր քաղաքակրթութեան տէր մարդու միտքը, ալնքան ևս առաւել պարզութեւ է նրա աշխարհիկ գործածական լեզուն, մինչդեռ հին կլասիք գրականութիւնն ստեղծող ազգերն աւելի զարտուղի ձևերով ու խրթին ոճերով էին արտայայտելիս եղել իրանց աւելի պարզ մտքերը:

Ի՞նչպէս բացատրել այս ուշադրաւ երեւոթը: Լեզագէտ չլինելով, իբրեւ մանկավարժ ազսպէտութեամբ հատրանում ալը երեւոթը: Կեանքի պահանջը, որ լաւագոյն մանկավարժական մղիչ ու լեզափոխիչ ուժն է հանդիսացել, խօսող ու զրող մարդուն հարկադրել է հետզհետէ ձեռք վերցնել աջն ծանր խրթնաբանութիւններէ՝ հաճակերպելու համար գործնական պահանջներին լոգուտ մտքի պարզութեան:

Դուք իբրեւ խմբագիր և ես իբրեւ մանկավարժ՝ կը ցանկալինք, ի հանրէ, որ միշտ որոշ կանոններ գոյութիւն ունենալին նաեւ անցեալ կատարեալի համար: Սակայն աջն էլ գիտենք, որ մեր կենդանի լեզուն իւր բնական զարգացման շաւղով լաւաջ պիտի ընթանայ, եթէ նա բուռն հարւածներն չենթարկուի¹⁾: Այդ ընթացքն է, ինչպէս վերեն չլեցնել, ծեւերի պարզմունքը: Մեր գրաբարի վեց լծորդութիւններն աշխարհիկ վերածել է չորսի. և ո՞վ գիտէ, թէ Ձեր նկատած անցեալ կատարեալի բերեցի, տեցի, կորցրեցի... անհիմն համարւած դործածութիւնները նոյն կենսունակ զտիչ աղբիւրից չեն բղխած: Մենք կարող ենք ներկայումս Ձեր առաջարկած կանոնն ընդունել և կարծեմ պէտք է, բայց ալը արդի «անկանոնութիւնները» թերեւ մօտիկ ապագայում ընդհանուր անլսող կանոնի դրօշակի ներքոյ գերիշխանութեան հասնեն: Բանն ալն է, որ Ժողովրդի ոգու մէջ են նրանց արմատները. նա գործածում է օրինակ՝ թըղթախաղի մէջ տարեցի աւելի խորթ ձեւ «տանել» բալից, թէ և աչս դէպքում դեռ սովորական տարայ ձեւից միայն զանազանելու համար: Այստեանը ի միջի ալոց գրաբար առնեմ բալի անցեալ կատարեալի կերպարանափոխութեանց մասին իւր «Ֆերականութիւն արդի հայերէն լեզուի» 71—72 էջերում հետեւեալ պատմական տեղեկութիւններն է տալիս:

Հին չրջանի ձևերը. արարի, արարեր, արար, աք, էք, ըլն:

Միջին » » արի, արեր, արաւ, արաք, արիք, արին:

Նոր » » ըրի, ըրիր, ըրաւ, ըրինք, ըրիք, ըրին:

Նա գտնառական է համարում նաեւ մեր Կովկասեան գրական բարբառում ընդունւած արի և՛ արեցի ձևերը ըրեցի ձևի հետ: Ի հարկէ, ալը արեւմտեան հայերի գրական բարբառի տեսակէտիցն է: Նախաշաղի 98 էջում աչս մասին նկատում է նա, որ «ընդհանուր լեզուի մէջ անկանոն կամ սխալ ձև վը դաւառականի բուն կանոնաւորն ու քերականն է», և բերում է արեցի, զարկեց, տեցինք, կոտրաւ... ձևերը, որ մեզանում գրական են:

Յ. Տ.-Միրաքեան:

¹⁾ Օրինակ՝ երբ պատմական ալ և ալ պարագաների բերմամբ մի տեղում հալը «УДИВЛЯТЬСЯ եղալ» խառնուրդին կ'ընտելանայ, միւս տեղում՝ «բիթմիշ եղալ»-ին, ի հարկէ անցեալ կատարեալի զարգացումը դադար առած կամ ալլախուռած պէտք է համարել:

ՅՈՅՆ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Կրետէի անցքերին յաջորդեց յոյն-տաճկական պատերազմը, որի սկզբնաւորութեան մասին յիշատակութիւն եղաւ ամազրիս անցեալ համարում: Ինչպէս Կրետէի նկատմամբ վարեցինք, այնպէս էլ յոյն-տաճկական պատերազմի նկատմամբ մենք այս անգամ ներկայացնում ենք անցքերի ընթացքը: Կարճատե եղաւ այդ պատերազմը. մեր տոմարով սկսեց նա ապրիլի 5-ին, և արդէն հազիւ հինգ շաբաթ անցած՝ երկու կողմերն էլ համաձայնեցին նախնական զինադադար անել, իսկ մայիսի 25-ին ստորագրեց զինադադարի դաշնագիրը:

Պատերազմի նախապատրաստութիւնների ժամանակ և պատերազմի սկզբում ընդհանուր կարծիքը խիստ խրախուսական էր յոյների համար. յոյների զօրքերի փոքրաթիւ լինելը հաստատուած էր. բայց յոյսեր էին դնում ազգային ոգևորութեան վրայ, յոյսեր էին դնում մանաւանդ այն բանի վրայ, որ պատերազմի ընթացքում տաճկական մեծ նահանգներից մէկում՝ Մակեդոնիայում՝ ապստամբութիւն կը ծագի. յոյսեր էին դնում, որ Բալկանեան մանր պետութիւնները՝ Բուլղարիա, Սերբիա և Չերնոգորիա, օգտուելով Թիւրքիայի նեղ դրութիւնից պատերազմի ժամանակ—կը սկսեն պահանջներ դնել սուլթանին և զործը կը հասցնեն պատերազմի Թիւրքիայի դէմ: Այդ ենթադրութիւններին ոչ էին տալիս Սերբիայի թագաւորի, այցելութիւնը Բուլղարիայի իշխանին և բալկանեան դաշնակցութեան մասին լուրերը:

Ներսիական ազգերից Ֆրանսիայում, Անգլիայում և Իտալիայում ազատամիտ կուսակցութիւնները (ոչ տէրութիւնները) ակնյայտնի կերպով բռնել էին յոյների կողմը և այդ մտքով ցոյցեր էին անում և յուսադրում յոյն ազգին և կառավարութեանը:

Յունաց մինիստրութեան նախագահը՝ պատերազմի սկզբում՝ շնորհակալութեան նամակ գրեց Փրանսիական յայտնի ազիտատոր և պուլքիցիսա Ռոշֆորին. Անգլիայի պարլամէնտի անդամներից շատերը ուղերձ ուղարկեցին յունաց թագաւորին և կառավարութեան. Խալկիացում զարիբալիեանները կամաւորների գունդ կազմեցին և եկան Յունաստան՝ սորան օգնութեան հասնելու:

Յունաստանի իրա մէջ գործում էր էթիկա Հետերիա զօրեղ կուսակցութիւնը, իւր զաղտնի կազմակերպութիւնով և կամաւորներով: Այդ կուսակցութիւնը եռման մէջ էր գրեւ �ամբողջ ազգաբնակութիւնը, և կառավարութիւնը, հրապարակական մեծ ցոյցերի առաջ՝ ստիպւած եղաւ հետեւել հասարակաց կարծիքին և ցանկութեան:

Կամաւոր զօրքերը արդէն սահմանի վրայ իրենց թոյլ էին տալիս իրենց կամքով անցնել տաճկական սահմանը. սուլթանը վաղօրօք արագութեամբ զօրքեր էր ուղարկում յունական սահմանագլուխը, դնելով նոցա էդհեմ՝ փաշայի հրամանատարութեան ներքոյ:

Եւրոպական տէրութիւնները աշխատում էին կարելիին չափ զօպել յոյների եռանդը. բայց ակնյայտնի թշնամական դիրք չէին բռնում. բացառութեամբ սակայն Գերմանիայի, որի կառավարութիւնը ակնյայտնի կերպով թշնամական դիրք բռնեց Յունաստանի դէմ, գտնելով սորա ինքնագլուխ քաղաքականութիւնը հակառակ իւր շահերին Թիւրքիայում և հակառակ եւրոպական մեծ պետութիւնների կոնցերտի շահերին: Գերմանական թերթերը ամենայն սառնութեամբ և նոյն իսկ արհամարական տոնով կշռում էին յոյների և թիւրքերի ոյժերը, գտնում էին Յունաստանը շատ թոյլ թուրքերի դէմ կուեւու համար և ամենաանպատ կարծիքներ էին յայտնում յունական պատերազմիկ ոյժերի մասին, և ոչ էլ յոյս էին տալիս թէ մեծ պետութիւնները նորան օգնութեան կը գան:

Յոյները հաշտւում էին նաեւ, որ վատ դէպքում՝ Յունաստանը կորուստ չի ունենալ. Եւրոպան չէր թողնիլ որ Յունաստանը հոգեր կորցնի: Ռուսիայի արտաքին գործերի մինիստր կոմս Մուրաւեովը, թուրքման հանդիսանալով եւրոպական կոնցերտին՝ նոտա ուղարկեց թիւրք և յոյն կառավարութիւններին, որով ազդարարւում էր, որ

մեծ պետութիւնները չպիտի թողնեն յաղթող կողմին՝ օգտւել իւր յաղթութիւնից՝ հողեր նւաճելու համար:

Այսպիսի պարագաներում սկսեց յոյն-տաճկական պատերազմը: Յոյների յոյսերը սակայն ի դերև անցան. Բալկանեան պետութիւնները պահպանեցին ամենախիստ չեզօքութիւն, որի համար և ստացան շնորհակալութիւն Ռուսիայի և Աւստրո-Ունգարիայի կառավարութիւններից, և դա միաժամանակ նախազգուշացումն էր՝ աշնուհետև ևս շարունակել խիստ չեզօք դիրք բռնել:

Յոյն կամաւոր զօրքերը, իրենց հակա-դիսցիպլինական վարքով՝ ոչ միայն օգնութիւն չեղան Յունաստանին, այլ և նոյն իսկ յաճախ վնասեցին:

Յունաց ծովային ուժը, որի վրայ յոյները մեծ յոյսեր էին դրել, դրական գործ չկատարեց և պատերազմական յաջողութիւններ չունեցաւ. գործը կենդրոնացած էր ցամաքի վրայ:

Յունաց զօրքերի գլխաւոր հրամանատար նշանակւած էր թագաւանգ Կոնստանտին, 29 տարեկան, որ զինւորական կրթութիւն է ստացել և համարւում էր հմուտ զինւորական: Բայց շատ շուտով երևաց, որ նորա գլխաւոր շտաբը անընդունակներից էր կազմւած:

Պատերազմի ընթացքում յոյները կրեցին շարունակ պարտութիւններ և շարունակ ետ ու ետ քաշւեցին, բացի Եպիրոսում, ուր նոքա մասնաւոր յաջողութիւններ ունեցան. բայց ստրատեգիական տեսակէտից՝ առանձին կարևորութիւն չունեցան Եպիրոսում բռնած յունաց դիրքերը:

Թուրքերը առան սահմանագլխի լեռնային անցքերը, շուտով գրաւեցին Լարիսս քաղաքը, ասպա անցան Վոլո, վերցրին Ֆարսալա քաղաքը, ասպա Լամիա քաղաքը և Դոմոկոս: Յոյները այդ բոլոր տեղերից ետ քաշւեցին՝ երբէմն յուսահատ կռիւներ տալով զօրեղ թշնամուն: Դոմոկոսը թիւրքերից գրաւելուց չետոյ՝ պատերազմը կանգ առաւ. եւրոպական պետութիւնները միջնորդեցին՝ զինադադար անելու համար, որ և կատարւեց. այս րոպէին (27 մայիսի) գործը այդ շրջանումն է:

Առաջին իսկ պարտութիւններից չետոյ՝ Դելիանիսի մինիստրութիւնը ընկաւ և նորան փոխարինեց Ռալլիի մինիստրութիւնը:

որի նպատակն եղաւ պատերազմը շարունակել միմիայն պատւաւոր խաղաղութեան դաշն կռիւու համար: Պատերազմի ընթացքում փոխւե. նաև յունաց զօրքերի գլխաւոր շտաբը:

Յունաց կառավարութիւնը, աշտպիսի պարագաներում, ստիպւեց իւր զօրքերը Կրետէից ետ կանչել. զօրապետ Վասոս թողաւ Կրետէն և մաս-մաս յունաց բոլոր զօրքերը թողին Կրետէն և անցան Յունաստան. Թիւրքիան Կրետէից յունական զօրքերն ետ կանչելը պայման էր դնում զինադադարի համար:

Պատերազմի այդ ընթացքից և նորա ելքից մեծապէս վնասւեց յունաց թագաւորական տան ազդեցութիւնը. մանաւանդ խախտւած է թագաժառանգի պիրքը: Այդ հանդամանքը մեծ հոգս պատճառեց եւրոպական արքունիքներին, որոնք հարկ համարեցին նախազգուշացնել յոյներին հեռու չգնալ իրենց ցոյցերի մէջ թագաւորական առնմի դէմ:

Ահա և անցքերի կարգը.

Սահմանագծի վրայ յոյն զօրքերը, իտալական կամաւորների հետ, անցան տաճկական սահմանը, բայց ետ մղւեցին (5 ապրիլ հին տոմար): Սահմանի արեւմտեան կողմում յոյն նաւերը ռմբակոծում են Պրեւեզայի տաճկական ամրութիւնը:—Սկսւում է յուսա-հատական կռիւ Մելունեան անցքում. տաճիկները բռնում են ամբողջ կիրճը բացի բարձրութիւններից: Կռիւներ են լինում Սկամբայում, Դերադոնում, Զիլիսարում. յոյների մի զիւրիգիան անցնում է սահմանը:—Սահմանի արեւմտեան կողմում յոյները պատրաստւում են 800 զինւոր իջեցնել Պրեւեզայի մօտ, որի ամրութիւնը յոյները ռմբերով կործանել են:—Յոյները յարձակւեցին Կրանիայի վրայ, բայց ետ մղւեցին:—Ապրիլի 8-ին ամբողջ Մելունեան անցքը իւր բարձրութիւններով տաճիկները գրաւեցին, ամենատաք կռիւներից յետոյ: Մելունի անցքի բարձրութիւնների վրայ տաճիկները կանգնեցին 3 բատարէա, Պերկարիի վրայ՝ 2 բատարէա:—Էդհէմ փաշան պատրաստւում է Տիրնովիսի և Լարիսայի վրայ գնալ 60.000 մարդով:—Սուլթանը յայտնեց Էդհէմ փաշային շնորհակալութիւն:—Յունական զօրքերի մէջ են մտնում Ժանդարմները և ոստիկանները:

քաղաքներում քաղաքացիք իրենց վրայ են վերցնում ոստիկանական ճառագայթ թիւներ: Ապրիլի 9-ին Կ. Պոլսից ծամբայ ընկաւ յուսնաց դեսպանը—Սահմանի մօտ յոյների ձեռքում ապրիլի 9-ին միայն մի տաճկական զինք էր մնացել, որի կտ խլելը սպասւում էր շուտով: Յոյները քաշւեցին Տիրնովիսից կարգով: Յոյները փորձ արին Մելունի անցքի մօտ թիւրքաց մի զինքը կտ խլելու, բայց մեծ կորուստով ետ մղւեցին: Ապրիլի 13-ին կէսօրի թիւրքերը գրաւեցին Ղարիսա քաղաքը: Յոյները 12-ին թողել էին այդ քաղաքը, որը անհնարին էին գտել պաշտպանել: Ինկատի ունենալով՝ որ նա հարթավայրումն է և անպաշտպան: Թիւրքերը վերցրին աչտեղ 7 թնդանօթ 12 սանտիմէնորանոց և 1 լեռնային թնդանօթ: Բնակիչները այրեցին և քանդեցին աները և վախտն դէպի լեռները: Էգհեմ փաշան ստանում է Խմթիպ շքանշանը: Յունաց զօրքերի իրական գլխավոր հրամանատար գեներալ-մայոր Մակրիս հրաժարական տւաւ նորա տեղ նշանակեց գնդապետ Մաւրոմիխաիս: Նիշպ փաշայի դիւիզիան զրաւեց Տիրնալուս առանց կուրի բացի մի քանի ծերերից, բոլոր բնակիչները փախան:

(Միջանկեալ յիշենք, որ դեռ ապրիլի 10-ին Դերմանիայի կայսր Վիլհելմ II եկաւ Վիեննա, Աւստրո-Սերպարիայի կայսր Ֆրանց Յովսէփ II-ի մօտ. իսկ մի քանի օր յետոյ Ֆրանց-Յովսէփ կայսրը շքախմբով ուղևորեց Պետերբուրգ, ուր հասաւ ապրիլի 15-ին և մնաց մինչև ապրիլի 17-ը: Այդ տեսակցութիւնների անմիջական հետևանքը արտայայտեց կոմս Մուրաւեովի և կոմս Գոլուխովսկու յայտնի նոտայի մէջ, ուղղած Բալկանեան պետութիւններին, սոցա զեղօքութիւն պահպանելու մասին):

Սուլթանը հրամայեց, որ Եգրիանապոլսից 8 բաւալիոն զինա յունական սահմանը (16 ապր.): Աթենքում ժողովուրդը կոտորած է զէնքերի խանութները և կողոպտում էգհեմ փաշան կոչ է անում, որ Լարիսայի յոյն բնակիչները վերադառնան, բայց յոյները հաւատ չունենալով թիւրքերին՝ չեն վերադառնում: Վոլօջի բնակիչները թողնում են քաղաքը, կանայք և երեխաները փոխադրեցին նաւերի վրայ: Աթենքում ժողովուրդը հակապաշտպան ցոյցեր է անում: Դնիլանիսի մինիստրութիւնը հրաժարական է տալիս. Թագաւորը նոր մինիստրութեան կազմելը յանձնում է ընդդիմադ-

րական Ռալլիին, որը իւր մինիստրութիւնը կազմակերպում է ապրիլի 19-ին (հ. տ.): Թիւրքերը սկսում են հարւածել յունական զինքերը Ֆարսալայում, ուր նոր մինիստրութիւնը ուղարկում է իւր երկու անդամներին՝ դուլթեան հետ մօտիկ ծանօթանալու համար: Թիւրքերը 5 բառալիոնով գրաւում են Բեզբունարի կամ Պենդեպիզալիայի շրջակայքի բարձունքները, դուրս քշելով յոյն զինւորներին: Էդհեմ փաշան իւր շտաբով մօտաւ Լարիսա ապրիլի 19-ին: Թիւրքերի առաջին դիւիզիան գրաւեց Տրիկալան: Սահմանի արեւմտեան մասում յոյն զօրքերը կենդրոնանում են Արտայում, որը Թիւրքերը ուզում են պաշարել: 18 ապրիլի, Վելիստինօյից մի ժամ հեռու կռիւ եղաւ, որը նորոգեց 19-ին ապրիլի. յոյները ետ նահանջեցին. Հաքքի փաշան գնում է Վելիստինօյի վրայ: Արեւմտեան սահմանների վրայ, յոյները թողնում են Կարաւանսարայ տեղը և ետ դառնում Կումուսագոս, որի բարձունքները գրաւած են Թիւրքերը: Թիւրքերը սկսում են յարձակումը յունական ծով-եզրեայ Արտա քաղաքի վրայ: Վոլօյի շրջականերում եղան հանդիպումներ յոյն ու տաճիկ զօրքերի. յոյները ետ քաշւեցին. Թիւրքերը մտան Վոլօ 22 ապր. (հ. տ.): Ֆարսալայում կենդրոնացած է 30.000 յոյն զօրք 60 թնդանօթով. Թիւրքերը սկսում են յարձակումը ապր. 22: Եւրոպայում սկսում են եւրոպական միջնորդութեան մասին խօսել. Պարիզից անդեկացրին, որ յունաց դեսպանը դորա դէմ չէ: Յոյները սկսում են Ֆարսալան թողնել—եւ նահանջելով դէպի Դոմոկոս, ուր բնական պաշտպանողական սահման կայ, որ կազմում են լեռները: Լուդուր վերցնում են Թիւրքերը. յոյները շտապում են թողնել Էպիրոս: Պենտեպիզալիայի մօտ եղած կռից յետոյ, այլ ևս ոչ մի յոյն չկար Թիւրք հողի վրայ: Աթենքում մինիստրների ժողովը վճռում է պատերազմը շարունակել: Քննութիւնը ցոյց տաւ, որ Թագաթառանգ Կոնստանտինը մեղաւոր չէ Լարիսա քաղաքից ետ քաշւելու դործում, այլ մեղաւորը նորա գլխաւոր շտաբն էր: Էպիրոսի զօրքերի հրամանատար Մանոս արձակում է և նորա տեղ նշանակում զնդապետ Վասոս (որ ետ է կանչւում Կրետէից). Ֆեսալիայի զօրքերի հրամանատարներ գնեւրալ Մակրիս և ենթզնդապետներ Մաստրապասայի և Անտոնովիչի տեղ՝ նշանակում են զնդապետներ Մետաքսաս, Վա-

սիրիադիս և Կորսաս: Կրեռէցից յետ է կանչուում մայր Կոնստան-
դինիդիս, որը նշանակուում է Թագաժառանգ Կոնստանտինի շտաբի
գլխաւոր: Թիւրքերը գրաւեցին Պոզարակի, Հասան-Թաթար, Հաձի-
լար, Մայմուլի, Խալիէր, Մուսալար և Ձեմերդիլի դիրքը: Յունաց
գնդապետ Սմոլենից 24 ապր. (հ. տ.) ետ մղեց Թիւրքերի յար-
ձակումը Վելեստինօյի մօտ. երկու կողմից ևս կորուստները մեծ
եղան: Պաշտօնապէս ապր. 24-ին յայտնի է լինում, որ Ռուսաց
ներկայացուցիչներին պատուիրւած է պետութիւններին հաղորդել
կոմս Մուրաւիովի հեռագիրը, որով յայտարարուում է, թէ Ռու-
սիան—եթէ միայն Յունաստանը կը խնդրի—պատրաստ է, պետու-
թիւնների համաձայնութեամբ, միջնորդութեան փորձ անելու
Թիւրքիայի և Յունաստանի միջև: Պետութիւնները այդ առաջարկը
ընդունեցին: Յունաց կառավարութիւնը յայտարարում է, որ այլ
ևս կամաւորներ չի ընդունում: Հաքքի փաշայի դիւիզիան գրաւեց
Վելեստինօյի ամրութիւնների առաջին գիծը և սկսեց յարձակումը
երկրորդ դժի վրայ: Թագաժառանգի զօրքը կարգով ետ քաշեց
դէպի Դոմոկոս: Թիւրքերը վերցրին Փարսալա քաղաքը 25 ապր.,
որ առաջ եղած խիստ և երկարատե կռիւներից յետոյ. 25-ին
առաւօտը Թիւրքերը յարձակեցին քաղաքի վրայ. յոյները փախան
Դոմոկոս: Գնդապետ Սմոլենից Վելեստինօյից կարգով ետ քաշեց և
մտաւ Ալմիրօ: Սուլթանը Էդհեմ փաշային բարձրացնում է յունա-
կան սահմանների վրայ ամբողջ գործող զօրքի մարշալի աստիճանի:
Յունաստանը յայտնում է պետութիւններին, որ Կրեռէից յետ է
կանչել 25 օֆիցէր և սապօրների երկու ռոտա և խոստանում է
իւր բոլոր զօրքերը կողուց կարճ միջոցում ետ կանչել: Յունաս-
տանը 28 ապր. գրաւոր խնդիրքով դիմում է պետութիւններին
միջնորդութեան մասին: Բայց լորդ Սալթիւրիի յայտնածին հա-
մեմատ՝ այդ դիմումը խիստ պաշտօնական ձևով չէր արւած: Սուլ-
թանը իրան ցոյց է տալիս, թէ իւր պահանջները չափաւոր են
լինելու. Կրեռէին ինքնավարութիւն տալու խոստումը ետ չի վերց-
նիլ, պատերազմական կոնտրիբուցիան չափազանց չի լինիլ, իսկ
սահմանների համար յայտնում է միայն ցանկութիւն սահմանագիծը
ուղղել այնպէս, որ լեռնային շղթան Թիւրքիայինը լինի:—Թիւրք
գնդապետ Էնէր իւր գնդով մտնում է Վոլո: Արեւմտեան սահմանի

վրայ թիւրքերը շտուրմով վերցրին Կամարինը, Պրեւեզայից հիւսիս. յոյները պատապարեցին յոյն եկեղեցում, որը շտուրմով վերցրւեց. յոյն զօրքերը ետ քաշեցին Կլարթեպէյի վրայով ձորը, ուստից յարձակումն զորձեցին, բայց ետ մղեցան: Կրեոէյից իւր զօրքերը ետ կանչելու մասին յունաց կառավարութիւնը տալիս է զբաւոր խոստում. այդ հիման վրայ եւրոպական ծովապետները ապր. 28-ին թոյլ են տալիս, որ գնդապետ Վասոս 40 օֆիցէրներով և 400 զինւորով Կրեաէից նաւ նստի և Յունաստան գնաց: Յոյները պատրաստուում են Դոմոկոսը պաշտպանելու: Ապրիլի 23-ին պետութիւնները պաշտօնապէս առաջարկեցին իրենց միջնորդութիւնը, որ և Յունաստանը իսկոյն ընդունեց: Արեւմտեան սահմանում յոյները 3000 զօրք իջեցրին Պրեւեզայից հիւսիս մայիսի 3-ին. այդ իրողութիւնը վատ ազդեց Կ. Պոլսում, ուր սուլթանից սպասւում էր պատասխան միջնորդութեան խնդրի մասին: Պատասխանը ստացւեց նոյն օրւայ գիշերը. գինադադարի համար Բ. Դուռը այս պայմաններն էր դնում. նախնական հաշտութիւնը և հաշտութիւնը կը կապւի՝ երբ Յունաստանը կը վրճարի 10 միլիոն ֆունտ ստերլինգ (մօտ 100 միլիոն ռուբլի) տուգանք. պիտի վերականգնւի նախկին սահմանը, ինչպէս կար մինչև 1884 թ., Թիւրքիայում եղող յոյն հպատակների մասին դաշնադրութիւնները (կապիտուլացիաներ) պիտի փոխեն՝ միջազգային իրաւունքի հիման վրայ. պիտի նոր դաշն կապւի սովորական յանցաւորներին յանձնելու մասին. ծովափնեայ Վոլօ և Պրեւեզա քաղաքներում կը սահմանւի փորտո-ֆրանկօ. երկու կողմի ներկայացուցիչները պիտի իրենց բանակցութիւնների համար ժողովեն ֆարապլաում: Մայիսի 6-ին թիւրքերը 5.000 մարդով մօտեցան Դոմոկոսին և տեղի ունեցաւ ջերմ կռիւ. թիւրքերը նախ յարձակեցին յունաց զօրքի ձախ թևի վրայ, ետ մղեցան և ամբողջ ուժով յարձակեցին աջ թևի վրայ. յոյները ետ քաշեցին դէպի Կիտիմիա, Կիտցելի և Կարասցուլի, ուր և կենդրոնացան: Աթենքի ամբողջ զարնիգոնը գնդապետ Վասոսի և Լիմբրիտիսի հետ դուրս եկան դէպի Դոմոկոս: Կ. Պոլսի ղեսպանները, քննելով Բ. Դրան պայմանները, սոցա գտան շատ չափազանց. նոքա գտնում են, որ կարելի է թոյլ տալ միայն սահմանը. ստրատեգիական տեսակէտից ուղղել յօ-

գուտ թիւրքիայի, բայց ոչ գրաւել թեսալիան. պատերազմական տուգանքը բաւական են համարում միայն քառորդը այն գումարի, որ պահանջում է թիւրքիան. իսկ մինչև հատուցումը թոյլ են տալիս թեսալիան գրաւած պահել կամ մի այլ երաշխաւորութիւն ներկայացնել:— Ռուսաց Թագաւոր-Կայսրը նամակով սուլթանին դիմեց սորա խաղաղասէր ղգացումներին՝ թշնամական գործողութիւնները դադարեցնելու համար. սուլթանը, ղգածւած Թագաւոր-Կայսեր բարեկամութեան աղպիսի նշանի համար, շնորհակալութիւն արաւ և յայտնեց, որ Էգհեմ փաշային հրահանգներ ուղարկեց: Պետութիւնները ընդունում են չափաւոր տուգանքը Յունաստանի համար, համեմատ թիւրքիայի արած ծախքերին. համաձայն են սահմանը ուղղել միայն սորատեղիական տեսակէտով, բայց չեն ընդունում կապիտուլյացիաներ ոչնչացնելը: Զինադադարի մասին բանակցութիւններ սկսելուց առաջ՝ թիւրքերը խիստ յարձակում գործեցին Արտաշի վրայ (արեւմտեան սահման). թիւրքերը մտան Դոմնկոս ապր. 8-ին. նոքա վերցրին նաև Ալմիրան: Յունաց թագաժառանգի գլխաւոր բանակը փոխադրեց Թերմոպիլ, ուր գտնւում էին նաև Քարիբալդեան կամաւորները: Կրետէից դուրս եկաւ յունաց զօրքի վերջին մնացորդը, ապրիլի 10-ին: Դուռը պաշտօնապէս հաղորդեց ղեսպաններին, որ պատերազմի երկու ժողովուրդում ևս (թեսալիայում և Էպիրոսում) թշնամական գործողութիւնները դադարեցրած են: Էգհեմ փաշայի հեռագրից պատերազմական մինիստրին երեաց, որ թիւրքերի զինւորական որսը Լարիսայում, Վոլոյում, Ֆարսալայում և Դոմնկոսում եղել է 17 թնդանօթ, 34.318 թնդանօթային պատկանելիներ, 95 ռմբային արկղեր, 96 զինւորական սայլեր, 3.169 հրացան, 12.344 արկղեր հրացանի պատրոններով և այլ զինւորական նիւթեր:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐՆԵՐ

ՄՈՒՐՃԻ ԴԱՏԸ ՄՇԱԿԻ ԴԵՄ: Մշակ լրագրի այս տարւալ № 57-ում տպւեց մի գրութիւն «Նամակ Բաքւից» խորագրով և «Ն. Դաւթեան» ստորագրութեամբ: Գրութիւնը վերաբերմունք ունէր Մուրճի խմբագիր-հրատարակչի փոխառութեան մի գործին: Այդտեղ փոխառութեանը տրւած էր աչնպիսի լուսարանութիւն և գրութիւնը ինքը պարունակում էր աչնպիսի ոճեր, որ նորա մէջ անկարելի է չնատել մի փորձ՝ Մուրճի խմբագրի իբրև անհատի և թէ իբր հասարակական գործիչի պատիւը չօշափելու: Միանգամայն դուրս համարելով մամուլի կոչումից աչդտեսակ մի նիւթի մասին ֆակտալին ընդդիմախօսութեամբ ձմարտութիւն վերականգնել, Մուրճի խմբագիրը վճռել է մօտ օրերս դատական պալատի դատախաղին չալտարարութիւն տալ՝ և դորանով գործը հրապարակական դատարանը անցկացնել, ի նկատի ունենալով, որ Ն. Դաւթեանի գրութիւնը՝ իւր ամբողջ տոնով և տենդենցիալով մի պատահական գրութիւն չէ Մշակում, և որ թերթի խմբագրութիւնը, տպագրելով Ն. Դաւթեանի գրութիւնը, գիտակցօրէն և գիտմամբ կամեցել է Մուրճի խմբագրի պատիւը չօշափել, Մուրճի խմբագիրը իւր մեղադրանքը պիտի ուղղի թէ Ն. Դաւթեանի և թէ Մշակի խմբագիր Ալէքսանդր Քալանթարի դէմ:

ԲԱԲԿԵՆՑԻ «ՆՈՐԵԿ» ՎԷՊԸ վերջանում է ամսագրի ներկալ համարում: Այս վէպը, մեր կարծիքով, մի նոր և նշանաւոր երևոյթ է մեր վիպական գրականութեան մէջ՝ իւր նիւթի ընդարձակ ծաւալովը, որ առնւած է մեր երկրի նահանգական, դաւառական և համայնքի հաւկական, թրքական ու քրդական կեանքից, Սրեանի նահանգում: Բնիկ աղգերի հալեացքները, փոխադարձ չարաբերութիւնը և վերաբերմունքը դէպի կուլտուրական խնդիրները և նահանգական վարչական պայմանները՝ կազմում են վէպի, աւսպէս առած, նիւթական բովանդակութիւնը, որ հեռու հորիզոններ է բաց անում չնորձիւ աչն ուղղութեան և ոգուն, որ դրւած է վէպի մէջ: Այս վէպը, որպէս մենք կարծում ենք, մնալու է մեր վիպական գրականութեան մնա-

ջուն սեփականություն: Վէպը աչս օրերս պիտի լոյս տեսնի նաև առանձին գրքով, գինը 70 կոպեկ, որի համար կարելի է դիմել Մուրճի խմբագրություն: Եթէ ընթերցող հասարակությունը, սպառելով աչս տպագրությունը, տեղիք կը տալ մի երկրորդ տպագրություն՝ ապա մեզ կը մնալ ցանկանալ, որ հեղինակը, լեզվի կողմից, մի աւելի խիստ սրբագրություն ենթարկէ նորան:

ՄՈՒՐՃԻ ՆԻԷՐՆԵՐ: Տրապիզոնի օրիորդաց դպրոցի հինգ նախկին աշակերտուհիներ, Եկատերինոպոլից մի օրինակ Մուրճ գրւելով՝ թողել են աչս խմբագրության տրամադրության ներքոյ, աչգ օրինակը կ'ուղարկւի Գանձակի Միքայէլեան արհեստագիտական դպրոցի աշակերտներին, Յովհաննէս Արուստամեանցի հասցէով:

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆ նշանակւած է իշխ. Օբոլենսկի, որը կառավարիչ էր պետական աղւնական կալածական բանկի, Պետերբուրգում:

ՖՐԱՆՍԻԱ ԵՒ ՌՈՒՍԻԱ: Ֆրանսիական հանրապետության նախագահ Ֆելիքս Ֆոր վերջնականապէս վճռել է լուլիսին աչցելութեան զալ Ռուսիա: Ռուսիայում Ֆորը մնալու է ութ օր, և ծրագիրը երկու կառավարություններից ևս ընդունւած է: Ֆորը ճամբւելու է Ռուսիա ծովով, Մարսէլի և Օդեսայի վրայով, ճանապարհին կանգ չառնելով ոչ մի ուրիշ պետության մէջ, Նորան ուղեկցելու է արտաքին գործերի մինիստրը և զինւորական չքախումբը:

ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ:

Դիարբեքիում բրիտանական փոխ-հիւպատոս Ուոֆոմարտին ստացաւ Լոնդոնի «Հայերի բարեկամների միջազգային ընկերությունից» վեց հակ հագուստեղէն, որ ճանապարհ էր զցւած լոնսարի 28-ին: Վերնազգեստները սակաչն փոխ. հիւպատոսը ստիպւած եղաւ ծախելու, որովհետև տեղական տարազով չէին կարւած:

Մարդինի գործակալը ուղարկել է Լոնդոն, Ուէստմինստրի Դքսին աչն նամակը, որ նա ստացել էր նպաստներ բաժանող Խստեֆ Իւնան'ից (Յովսէփ Յօնանեան), որը 250 լիրա էր ստացել թշւառներին բաժանելու, բայց որ, տեղական իշխանություններին (մութեսարիֆ և պետական դատախազը) սոցա պահանջած 10.000 դրուչը «իբր փոխառություն» չտալուց մի քանի օր ցետու, սպանւած գտնւց:

ՀԱՅ ՓԱՌՍՏԱԿԱՆՆԵՐ:

Կովկասեան կառավարչապետի զիւանում չօգուտ տաճկահայ փախըստականների, մինչև մայիսի 1-ը ամբողջ Ռուսաստանից ստացւած էր 38.000 ռուբլի:

Օգիստո Չիխաչն շոգենաւով ապրիլի կէսին Օդեսա եկան 14 հոգի հալեր, որոնք բոլորն էլ հարուստներից էին երևում:

Նգիպտոս: Նգիպտոս եկել են նոր փախստականներ, թւով 700 հոգի: Այդ առիթով Ալեքսանդրիայի հալերի նախագահ Պօղոս Նուբար փաշա (որդին չաւանի Նուբար փաշայի) ղրմեց Անգլիայի ներկայացուցչին Նգիպտոսում, լորդ Կրոմլէրին, որով նա խնդրում է նպաստ: Լորդ Կրոմլէր ալ չնամակը ուղարկեց Լոնդոն, լորդ Մալլիբլերին, որ սա անգլո-հայկական նպաստող ֆոնդի միջոցով օգնութեան հասնէ կարօտեալներին: Պօղոս Նուբար փաշան չափնում է նամակում, որ ձմեռու ընթացքում թաորոնական և ալ բարեգործական հանդէսների միջոցով ժողոված գումարները արդէն սպառւել են:

Կալիֆօրնիայի (Հիւս. Ամերիկա) պանդուխտ հալերը 353 դուրս (մօտ 700 ու.) ուղարկեցին և. Պոլսի հալոց պատրիարքարան՝ լօգուտ թշւառացած հալերի:

Գերմանիայի մի նպաստամատուց լանձնաժողովի կողմից պ. Ֆիշեր եկաւ Թիֆլիս՝ Կովկասում ապաստանած հալ փախստականների մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու, ապա Պարսկաստանի Ուրմիա քաղաքը գնալու՝ ուր Պարսկաստան փախածների համար ապաստարան պիտի բացանի:

Կերչում ապաստանել են փախստական երկու ընտանիք մօտ 20 հոգուց բաղկացած, աղքատ զրոյթեան մէջ:

Սամարկանդում հաւաքւեց 300 ուղբուց աւելի և լանձնեց նահանգապետին:

Ասիուբայում փախստականների թիւը 30 էր. ձմեռը անցրին բաւարար կերպով. մալիսի առաջին կիսում նոքա, քաղաքի հալերի հանգանակած փողով, ճամբւեցին գէպի Էջմիածին:

Դանիայից հալերին նպաստող մամնաժողովից, նորից ստացել է մօտ 10.000 ու. Հալոց Բարեգ. ընկ. կենտրոնում:

Դանիայի մամնաժողովը, հիմնւելով հալը Շարժոտանի հրատարակած Ouvre*des écoles d'Orient երկամսեալ հրատարակութեան տեղեկութիւնների վրայ, եկել է ալն եղրակացութեան, որ Փոքր-Ասիայի հալերին օգնելու համար միակ միջոցն է նոցա գաղթեցնելը Թիւրքիայից: Այդ մտքով լանձնաժողովը գիմել է Թիֆլիս, Հալոց Բարեգ. ընկ., իմանալու համար թէ կը համաձայնի արդեօք ընկերութիւնը: Դանիական դոմարի մի մասը ալ չնպատակին ծառայեցնել: Պակաչն, ալ չեղրակացութեան հետ չի կարելի համաձայնել ալն պատճառով, որ հալին կարելի է օգնել ապահով հալերնիք տալով նրան և ոչ հալրենազուրկ անելով նորան:

ՆԵՐՈՒՄԸ ՀԱՅ ՓԱՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻՆ, Սուլթանի ներման գործը ունեցաւ մի էպիզոդ Մոսկուայի հայոց եկեղեցում: Այդ տեղի հայոց աւագ քահանայ Յարութիւն Տէր-Ղուկասեանին քաղաքի տաճկաց հիւպատոսը, կարգադրութեամբ տաճկական դեսպանի Պետերբուրգում, մի գրութիւն ուղղեց, որը հայոց քահանայն պարտք համարեց կարդալ եկեղեցում, պատարագից լետով: Այդ գրութեամբ տաճկաց հիւպատոսը հաղորդում էր սուլթանի ներումը «ի գիտութիւն Մոսկուայի շրջանում գտնուող բոլոր հայերին, որ թիւրքիալում վ'րջին խառնակութիւնների մէջ մասնակից անձանց, հայոց ծագումից, որոնք թիւրքաց կալութեան սահմաններից փախել են» և որ ալն «անձինք, որոնք զատապարտած էին մահաւան պատժի՝ թիւրքիա վերագաւաճալով ենթարկուելու են ժամանակաւոր բռնտարկութեան բանտային ամբոց ներում»:

ՌՈՒՍԻԱՅԻ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԸ: Ներկայ տարւոյ լուսարի 28-ին կատարւած մարդահամարի արդիւնքներից չալտնի են կացուցւած հետեւալ թւերը.

Եւրոպական Ռուսաստանի 50 նահանգների	
աղցաբնակութեան թիւն է.	94.188.750 հոգի
Լեհաստանի 10 նահանգներում	9.442.500 »
Կովկասի 11 նահանգներում և օբլաստներում	9.723.553 »
Սիբիրի 8 նահանգներում	5.731.732 »
Դաշտային 5 շրջաններում,	3.415.174 »
Թիւրքեստանի և Անդրկասպեան երկրի 3	
շրջաններում	4.175. 01 »
Խիւլասում և Բուխարայում ուստ հպատակ. .	6.412 »
Դումարը	126.693.312 »
Ֆինլանդիայում	2.527.801 »
Ընդամենը.	129.211.113 »

Կովկասի (Անդրկովկաս և հիւսիսային Կովկաս) բնակիչներից արական են 5.129.931 և իգական 4.593.622 հոգի. որով 100 արականի հետ կալ 89, իգական:

ՊԱՐՍԱՍՏԱՆ: Թուրքի խառնակութիւնները (խռովութիւնը հայերի դէմ), Անցեալ անգամ կարճ տեղեկութիւն տւինք դէպքի մասին: Պարսիկները հանդիստ չէին թողել նաև հայոց գերեզմանատունը, ուր դարպասի մի մասը, գերեզմանատան մեծ շինութեան դռները, լուսամուտները, նստարանները, սեղանները թալանւեցին. կալին գերեզմաններ քանդած, գերեզմանաքարերի մարմարեալ մասերը ջարդած, մի քանի զիականք գետնի երես հանած:

Ապրիլի 5-ին նոր նահանգապետ Ամիր-Նիղամը հառաւ Թաւ-

րից, հաջերից ընդ առաջ էին գնացել միմիայն քահանաները, հոգաբարձուները և մի քանի պատուաւոր անձիւր, նոցա մէջ և ուսանողները հալոյսի վաճառականացիտը (թաշիր բաշի), Հաջ քահանաներից մէկը խնդրագիր մատուցեց. մատուցեց խնդրագիր նաև մի սէլիդ, որը սակա՛ն ձերքակալեց: Երեկոյեան հալոց վաճառականացիտը, ըստ պահանջման նահանգապետի, գնադ նորա մօտ, Ամիր-Նիզամը խնդրում է թաշիր բաշուն որ խնդրէ ուսուայ հիւպատոս պ. Պետրովին իւր մօտ ապաստանած հալերին արձակել. թաշիր բաշին հրաժարում է, ասելով որ ալդ մասին ինքը նահանգապետը պիտի խօսի պ. Պետրովին հետ: Հիւպատոսը տեսութիւն դնաց և երկու ժամ խօսակցութիւն ունեցաւ Ամիր-Նիզամի հետ. նահանգապետը խոստացաւ ապահովացման թուղթ ուղարկել հիւպատոսին, որ հալերին արձակէ և չաջորդ օրը մունետիկի բերանով սղղարարել պարսկիներին, թէ չարագործները պիտի պատժեն և թէ ախտահետև ով հալոյն կամ ծեծի որ և է հալի, հալոյողի լեզուն կը կտրւի և ծեծողի՝ ձեռքը:

Ապրիլի 7-ին մունետիկը, ուղեկցութեամբ երկու ոստիկանների, ազդարարեց: Ամիր-Նիզամը մի ճարտարապետ-որմնադիր նշանակեց, որը հիւպատոսարանի կողմից նշանակած մարդկանցով և հալ թաշիր բաշու ուղեկցութեամբ՝ գնաց հալոց դերեզմանատուն, ուր եղած միւսները գնահատեցին: Հիւպատոս պ. Պետրով, ապահովացման թուղթ ստանալուց չետու, չալտեց խնդիրը վերջացած. հալերը սկսեցին ցրել իրենց տները. Պարսից կառավարութիւնը պարտաւորեց կողոպտածներին հասցնել թալանած ապրանքների վճարը: Այդ գումարը որոշեց 4.000 թուման (մօտ 8.200 ուրլի), որ և չետու բաժանեց միւսուածներին մէջ: Փաղաքի Ղարաղաջ թաղի խաւովաններին մալիսի սկզբներին կալանաւորեցին, իբր խաւանակութիւնների պարազլուխների:

Խօյի եւ Սալմաստի կառավարիչ նշանակւած է գեներալ Ջաշուտ խանը, որին շահը «Մեշիդը-Սուլթան» տիտղոսն էր շնորհել: Մալիսի 3-ին նա Ուրմիալից ճամբա ելաւ դէպի իւր պաշտօնատեղիներ: Նա ճանաչւած է որպէս արդարադատ մարդ:

Ուրմիայի կառավարիչ նշանակւած է Ատրպատականի նահանգապետ Ամիր-Նիզամի փեսայ Աքբար-Միրզան, որ երկար ժամանակ Ֆարսիտանում պաշտօն է վարած. մօտ 30 տարեկան մարդ է:

Շիկակ քրդերի դէմ, որոնք պարսկա-տաճկական սահմանազլխի լեռներում են բնակւում և խիստ աւազակաբարոյ են, պարսիկ կառավարութիւնը արշաւանք էր ուղարկել ներկալ գարնան, որը վերջացաւ նոցա 37 գիւղերի կործանումով և բնակիչների ցրւելով:

Շահ Մուղաֆֆար-էդ-Պին, բժիշկների խորհրդով, մտադիր էր Եւրոպա գնալ. բայց այժմ այդ մտադրութիւնը թողնւած է, զեռն ոչ չալտի պատճառներով:

Հակահրէական շարժումներ: Ուրմյում, ապրիլի կիսերին, մի հրէայի զրպարտութեան պատճառով մի ալ հրէայի մասին, թէ իբր սրատան մէջ մի թուրք երեխայ է մորթել և թաղել, թուրք մոլեռանդ ամբոխը ուղեց չարձակում գործել հրէաների 3—400 տնից բազկացած տների վրայ, որը չաջողեց շէյխ-խւ-խւսամ Միրզա Հուսէյին Աղայի միջամտութեան շնորհիւ: Թաւրիդի նահանգապետ Ամիր-Նիզամը ամենախիտ սպառնալիքներ տւաւ թուրք աղդաբնակութեան և տէրունական պաշտօնականներին ալն դէպքում, եթէ նման իրողութիւն կրկնուի:

Հակահրէական շարժում Թեհրանում: Աւելի անաւոր շարժում եղաւ Թեհրանում, մարտի 16-ին. պարսիկ ամբոխը չարձակեց հրէաների թաղի վրայ, պահանջեց որ հրէաները դուրսը անելն և կրճքին մի կտոր կարմիր կարկատան զննն, ի նշան անարգանքի. պտրսիկները խռժեցին տների ներսը և կատարեցին խժգժութիւններ. հրաների թիւը Թեհրանում մօտ 3000 է. դոցա մի մասը կլօնափոխ եղաւ՝ մահմեդականութիւն ընդունելով՝ զարհուրելի հալածանքից ազատ մնալու համար: Ժամանակաւորապէս խաղաղութիւնը վերականգնեց՝ զեսպանների միջամտութեամբ կառավարութեան առաջ: Շարժումը չառաջացել է մոլլաների և սէլիդների զրդումով: Մուղաֆֆար-էդ-Պին շահի շնորհքներն են որ սկսում են երևալ...

ՌՈՒՍ ՄԱՐՈՒԼԸ ՀԱՅՈՑ ԵՎ.ՇԽ. ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ: Պետերբուրգում իշխան Ուխտոմսկու խմբագրութեամբ հրատարակող „С. Петербургскія Вѣдомости“ օրաթերթի № 89-ում տպւեց մի խմբագրական լուր՝ Объ армянскихъ церковно-приходскихъ школахъ на Кавказѣ (Հայոց եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների մասին Կովկասում), 1896 թւականին հայոց դպրոցների փակման առիթով: Այդ դպրոցների փակման համար լրագիրը ամբողջ պատասխանատուութիւնը դրում է Կովկասեան ուսումնարանական կառավարութեան վրայ: Յօդւածի հեղինակը միանգամայն անարդար է գտնում հայոց դպրոցների փակումը, որ, նորա ասելով, կատարւել է ի վնաս ժողովրդական լուսաւորութեան գործին, որովհետեւ, առում է նա, շատ տեղերում ալդ դպրոցները միակ էին:

Պետերբուրգի վերոլիշեալ չալտի պահպանողական թերթի լուրձի դէմ Թիֆլիսի «Կաւկազ» լրագրի № 125-ում տպւեց մի ընդարձակ լուրձ՝ Правда о закрытіи армянскихъ церковно-приходскихъ школѣ («Ճշմարտութիւնը հայոց եկեղեց.ծխական դպրոցների փակման մասին»), որ ստորագրած է «R»:

ՆԻԷՐՆԵՐ ԵՒ ԿՏԱԿՆԵՐ:

Յովհաննէս Դաւթեան Խո ղաղեան (Թիֆլիսեցի, 2-րդ կարգի վաճառական), որ վախճանեց Թիֆլիսում, ապրիլի 26-ին թողել է իւր ամբողջ կարողութիւնը Հալոց Բարեգ. Ընկերութեան Կովկասում, մի կտակով, որ կատարւած է 1896 թ. հոկտ. 6-ին: Կարողութիւնը, որ գնահատեց մահից չետոյ և որոշւել է 136.629 ռուբ. և բաղկացած է անշարժ կալքերից, Թիֆլ. Առևտր. բանկի ակցիաներից, խաղարկութեան և տոկոսաբեր տոմսակներից և առձեռն դրամագլխից: Կտակողը Բարեգ. Ընկ. պարտաւորեցնում է ալ պարտաւորութիւններից, որ չիշւած են ներքեւում, ազատ մնացած գումարներով, բանալ ապաստարանների, զպրոցների, աղքատանոցների, ձրի հիւանդանոցների և ալ աղպիսի բարեգործական հաստատութիւնների, ընկերութեան անդամների ընդհանուր ժողովի բարեհալեցողութեամբ: Կտակած գումարից պիտի հասնի Ներսիսեան զպրոցին միանւագ 1.500 ռ., Կոյրերի խնամատար ընկերութեան միանւագ 1.500 ռուբլի, իւր թաղման և մահարձանի համար միանւագ 3.000 ռ.: Ազգականներին պիտի տրւի հետեւեալը՝ ա) կտակողի կնոջ տան կահկարասին, քարեղէնները (ասենք, որ դա երկրորդ կինն էր, որից անդաւակ էր) 7.000 ռուբլի. նրան իրաւունք է տրւում 7 տարի օգտւել մի տան և մի ալգու եկամտից. 7 տարուց կամ կնոջ մարդու գնալուց չետոյ տունը (Աբասաբաղեան հրապարակում) պիտի անցնի Բարեգ. ընկերութեան, իսկ ալգին (Գորու դաւառում)՝ իւր եղբորորդիներին. բ) իւր մօրը պիտի հաւնի ամսական 25 ռուբլի. գ) իւր հղբօրը՝ միանւագ 3.000 ռ., դ) իւր եղբորորդուն, որ աշակերտ է, ամսական 25 ռ., իսկ երբ համալսարան կ'անցնի—ամսական 40 ռ. մինչև աւարտելը. ե) իւր քրոջ 2.000 ռուբլի միանւագ. զ) իւր մի ազգական տիկնոջ միանւագ 500 ռ. է) իւր մի սանիկին միանւագ 500 ռ.: Եթէ Բարեգ. Ընկ. փակւելու լինի, կտակած գոյքն ու գումարները պիտի անցնեն Ներսիսեան զպրոցին վերոյիշեալ պարտաւորութիւններով: Կտակակատարներ նշանակւած են Հալոց Բարեգ. Ընկ. խորհրդի նախագահը և փոխ նախագահը:

Թիֆլիսի Առևտրական բանկը, ի չիշատակ իւր 25-ամսակի, բացի նւիրելուց իւր ծառայողներից մի մասին 3.500 ռ. և հռամսեալ ռոճիկները անխտիր բոլոր ծառայողներին, բաժնետէրերի ընդհանուր ժողովի վճռով նւիրաբերեց 5.000 ռ. լօգուտ տաճկահայ փախըստականների, 2.000 ռ. Թիֆլիսի Բարեգ. ընկերութեան (որ չպիտի չփոթել Հալոց Բարեգործ. Ընկերութեան հետ Կովկասում), 500 ռ. Սոլուակի ձրի ճաշարանին, 5.000 ռուբլի ալ և ալ բարեգործական ընկերութիւններին Թիֆլիսում, և 500 ռուբլի ևս Թիֆլ. Հալոց Հրատ. ընկերութեան:

Պօղոս և Թադէոս Գնացեանց նւիրեցին Երեանի թեմակ. զպրոցին 200 ուռբլի:

Նոր-Նախիջևանի փոխադ. վարկի ընկերութիւնը նւիրել է 100 ո. Նիսիթա հալոց ծխական զպրոցին:

Յարութիւն Գարրիէլեան խորաշնան (Թիֆլիս քաղաքացի, † 30 մայիս) թողել է կտակ, որով իւր կարողութիւնից, աչն է կանխիկ զրամ տուն Աբասթումանում, տուն Թիֆլիսի, Ֆրէյլինեան փողոցում և Գանձակում ունեցած քարանսարալի մի մասը, կտակել է Հալոց Ներսէսեան զպրոցին. լինել կալքերի գինը որոշում է 60.000 ո.: Այդ կալքերի եկամուտներից, ըստ կտակի, պիտի տրւի տարեկան 1.200 ուռբլի իւր կնոջ և 300 ո. իւր եղբորը. մի ալ եղբորը միանազ 2.000 ո., իւր աներորդու երկու աղջիկներին 3.000 ո. միանազ. ապա միանազ պիտի տրւի 2.000 ուռբլի Յինամձղաւրիատ-կարեա գիւղատնտեսական զպրոցին Գուշէթում), 500 ո. Հալոց Բարեդ. Ընկ. կողմասում, 500 ո. Թիֆլ. Հալուհեաց Բարեդ. Ընկերութեան, 500 ո. Թիֆլ. Հալոց Հրատ. Ընկերութեան, 200 ո. Թիֆլիսի ոստիկանապետին գինեւալին օթնանի պէտքերի համար, 500 ո. Թիֆլիսի հայ հոգեւորականութեան գանձարանին, 200 ո. լօգուտ կուրերի զպրոցին, 200 ո. իւր ծխատէր քահանային, 200 ո. ևս պիտի դնւի լալտնի ուս հոգեւորական հալոց Խոհան կրօնչոս-դասկուն:

Կտակակատարներ նշանակւած են պպ. Ներսէս Աթաբէգեան, Սամսոն Յարութիւնեան և Սերգէյ Կաֆեան:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ԿՈՆԳՐԷՍ՝ Արտասահմանում ուսա. նող հայերի մէջ տարիներ առաջ միտք էր չղացել տարին մի անգամ գումարել մի տեղ, իրար հետ ընդհանուր կապ հաստատելու և մտքերի փոխանակութեան համար: Այդ առողջ միտքը իրագործւեց այս տարի. արտասահմանի ալ և ալ բարձրագոյն զպրոցներում ուսանող հայերը որոշել էին հաւաքւել առաջին անգամ Հալ-գիւրերդ (Գերմանիա, Բաբելոնի մեծ դքսութիւն): Ժողովը բացւեց ապրիլի 12-ին (նոր տոմար), ընկերական ճաշերով թով, երեկոցեան: Գումարումը տեւեց մի շաբաթ, որի ընթացքում կարդացւեցին զանազան աշխատութիւններ (Հալերէնի նւագալնութիւնը՝ Գր. Վան-ցեանի, Հասարակութեան պատասխանատուութիւնը՝ հիւանդների նկատմամբ՝ բժ. Կր. Մինասեանի, և ուրիշներ):

Ժողովին եկած էին 40 հալ ուսանողներ Գերմանիայից, Ֆրանսիայից և Զւիցերիայից:

Ժողովում վճռեցին զալ տարի գումարել Յիւրիխ:
ԺԸՆԵՒԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ. Ժընեի մէջ ներկայուամ

կան մինչև 70 հոգի հալեր, որոնք սակայն ամենքը ուսանողներ չեն. բուն ուսանողները այժմ ուսանողական ընկերութիւն են հիմնել, ինչպէս, օրինակ, այդպիսին կալ Լալաչիգուռ: Ընկերութեան մէջ են չուրջ 25 ուսանող:

ՀԱՅՈՑ ԲԱՐՆԴ. ԸՆԿ. Կենտրոնը մի երկրորդ ընդհանուր ժողով ունեցաւ ապրիլի 27-ին, ուր ի միջի ալոյց, քննւեց 16 անդամների խորհրդին տրւած մի թուղթը, որի առիթով խորհուրդը իւր եզրակացութիւնն էր տւել: Այդ 16 անդամները չափաքարում էին պ. թէ Սիմէոն Հախումեանց անդամ չէր մարտ ամսին, հետեւապէս նորա մասնակցութիւնը մարտի 2 ի և 16-ի ժողովին ապօրինի էր այդ հիման վրայ նոքա առաջարկում էին այդ ժողովը իւր բոլոր պարագմունքներով և ընտրութիւններով ապօրինի համարել: Ընդհանուր ժողովը չհամաձայնեց այդ կարծիքին. չափազանցապիտան կարեւորութիւն չտալով այդ դէպքին, և ի նկատի ունենալով այն, որ ընտրւածների սպիտակ և սև քւէների մէջ եղած տարբերութիւնները չատ էին մեծ, որպէս զի մի ապօրինի քւէ կարողանար վճռողական նշանակութիւն ունենալ այդ դէպքում, ընդհանուր ժողովը ճանաչեց մարտի 2 և 16-ի ժողովը և կատարած ընտրութիւնները օրինաւոր, բացառութիւն անելով պ. Սիմոն Հախումեանցի համար, որը մարտի 16-ի ժողովում ընտրւած էր ընկերութեան զբաղարան-ընթերցարանի մասնաժողովի անդամ: Նորա ընտրութիւնը բեկանւեց:

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳԷՍԻ 2-րդ գիրքը, որ այս ամիս ստացանք, պարունակում է իւր մէջ մի բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն Վարանդայի (Շուշուազ գաւառ). նորա առանձին մասերը գրել են հանդէսի հրատարակիչ պ. Նր. Լալաչեան, Լեոն Աթաբէգեան, և Ղ. Տէր-Ղա. վարեան և ուրիշներ: Ուսումնասիրութեանը կցւած են 9 պատկեր տեղական կեանքից, երկրորդ մեծ նիւթը կազմում է Զաւախքի (Ախալքալաքի գաւառի) ուսումնասիրութեան շարունակութիւնը (50 երես): Մի շարք աւելի մանր նիւթերից լեռնային Վանեստարինի «Մարդարանութիւն» խորագրով լցւած թարգմանութիւնը (115 երես) և մի ցուցակ ազգապրութեան և մարդարանութեան վերաբերեալ կարեւորագոյն գրքերի: Ազգապրական հանդէսի այս երկրորդ գիրքը անում է շատ նպաստաւոր տպաւորութիւն: Գիրքը, որ զարդարւած է 26 պատկերներով, բոլորն էլ նիւթերին վերաբերեալ, արժէ 2 ուրլի (կամ 5 ֆրանկ):

ՄԱՄՈՒԼ. Մուրճի 1896 թ. դեկտեմբերի համարում Թիֆլիսում հրատարակող Кавказское сельское хозяйство թերթի մասին ասւած էր թէ Գիւղատնտեսական ընկերութիւնը վճռել է թերթի խմբագրութիւնը ուրիշին լաւձնել: Ստուգելով այդ լուրը՝ այժմ կարող ենք

չափադարձել, որ թերթի խմբագրութիւնը վճռած է թողնել նոյն անձին, բայց միայն զգալապէս կրճատւած բիւջէով:

ՊՈԼԻՏԵԽՆԻԿՈՒՄ ԿԻԵՒՈՒՄ: Թողատրած է Կիւտում հիմնել բարձրագոյն արհեստագիտական դպրոց (բաղմարեւտեան դպրոց, պոլիտեխնիկում): Դպրոցը բացւելու է մասնաւոր նպաստներով, որոնց մէջ է նաև քաղաքային ինքնավարութիւնը: Կիւե քաղաքը յատկացրել է այդ գործին 300.000 ռուբլի, իսկ տեղական հարուստ Նիկոլայ Տերեշչենկո տւել է 100.000 ռուբլի, խոստանալով նաեւ հասցնել 150.000-ին: Ընդամենը մինչև այժմ հաւաքւած է մօտ մի միլիոն ռուբլի: Պոլիտեխնիկումները նպատակ ունին գործնական մարդիկ պատրաստելու գլխաւորապէս գործարանների համար: տեխնիկոսներ, գործնական քիմիկոսներ և այլն:

ՆԱԽԹԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԻՃ ԺՈՂՈՎՐ Բաքում: Ժողովի առաջին նիստում կարդացւեց ժողովի խորհրդի անցեալ տարւայ գործունէութեան մասին զեկուցումը. երկրորդում վճռեց քաղաքի խորհրդարանին չափունել, որ Սև քաղաքի համար հյդեհաչէջ խումբ է հարկաւոր. ժողովը վճռեց Բալախանու հիւանդանոցում աւագ բժիշկ ունենալ. ապա վճռեց տալ 24.000 ռուբլի՝ վեց Նոր ճանապարհներ անցկացնելու համար: Սարգսնչու, Բալախանու և Ռոմանու հաւթային հողերում, և 4.000 ռուբլի Նոյն տեղերում հաւթատեղեր չորացնելու և առուներ շինելու համար: Երրորդ նիստում լսեցին ինժ. տեխնոլոգ Տէր-Պրիգորեանցի զեկուցումը գործնական արհեստագիտական կուրսեր Բալախանում հիմնելու մասին՝ փորոզ վարպետների, կոչեղարների, մաշինիստների և այլոց համար. խնդիրը չանձնեց խորհրդին, որ սա մի չանձնաժողովի տալ խնդիրը մանրամասն մշակելու և կառավարութիւնից թուլտութիւն խնդրելու համար. ապա ընդունեց խորհրդի զեկուցումը կառուցանելիք շինութիւնների մասին. վերջը կատարեցին ընտրութիւններ հաւթահորերի պահպանման տեխնիկական մասնաժողովի անդամների: Զորքորդ նիստում լսեցին և ընդունեցին մուտքի և ծախքի նախահաշիւները 1897 թւականի համար: Մուտք սպասում է 241.000 ռուբլի: Հինգերորդ նիստում որոշեց ծախքերի նախահաշիւը. վերջը ընտրութիւն եղաւ Բաքւայ տեխնիկական կոմիտէի անդամների: Վեցերորդ նիստում քննեց վագոնցիատորների բաշխման խնդիրը հաւթագործների մէջ և որոշեց պահպանել ցալման կարգը. ապա քննեց այս խնդիրը թէ հաւթային արտահանող մնացորդների (մազուտ) համար բռնկման տեմպերատուրը որոշել 70 աստիճան. այդ խնդիրը մնաց բաց: Եօթերորդ նիստը նւիրեց գլխաւորապէս այս խնդրին—զարդացումը ռուս կերտարի վաճառման հետու Ասիայի շուկաներում: Այս խնդիրը չառաջացել է նրանից, որ

Եւրոպայում անհնարին է համարում մրցել Ամերիկայի Ստանդարտ ընկերութեան հետ, ուրեմն պիտի մտածել հետո Ասիայի մասին ուր սակաւն, ուստաց կերոսինի վաճառման գլխաւոր օգուտը միջնորդների ձեռքն է ընկնում. պէտք է անմիջական լարաբերութիւն ստեղծել գնողների հետ. ալդ գործը ոչ մի նաւթագործարանական ֆիրմա միալնակ չի կարող անել. պէտք է դիմել մինիստրութեան, որ սա մի մասնաժողով կազմի՝ մեր կերոսինային արտասահմանեան առևտուրը ուսումնասիրելու համար. Ալդ առաջարկները հեղինակ պ. Պ. Ղուկասեանը դրեց քաղաքական պինդիպիական հարցը նաւթագործների միութեան մասին, որ և ընդունեց միաձայն.— Ու թերորդ նիստում վճռեց թուլտութեան զիմել մի չաքաթաթներթ հրատարակելու համար „НЕФТЯНОЕ ДѢЛО“ անունով. Ժողովի վերջին նիստում, մայիսի 2-ին, քննեց նահանգապետի թուղթը, Բալախանում ուղղափառների համար եկեղեցի հիմնելու մասին, դորա համար հարկաւոր կը լինի 30.000 ռուբլի. Ժողովը ընդունեց դորա հետ միասին խնդրել կառավարութիւնից թուլտութիւն նաև հալոց եկեղեցի և մահմեդականների մէջիդ շինելու մասին:

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ մասնակցութեան առիթով Թիֆլիսի քաղաքային ընտրութիւններում, Մշակը (№ 49), Նովոե Օբազրենիե թերթին ի պատասխան, չաչտարարեց ի միջի ալոց հետեւալը. «Մեր (Մշակի) կուսակցութեան պատկանող մի քանի անձինք, ճշմարիտ է, մասնակցում են քաղաքային ընտրութիւններին՝ թէ իբրև ընտրողներ և թէ իբրև ընտրւողներ, բալց դա կապ չունի ամբողջ կուսակցութեան հետ»:

Հարկ ենք համարում, ամեն թիւրիմացութիւնների դէմն առնելու համար, ալդ առիթով հաղորդել հետեւալը.

1. Ներկալ քաղաքային ընտրութիւններին մասնակցող երիտասարդութիւնը բնաւ չի ժողովել «մշակական կամ Մշակի կուսակցութեան» անունով, ալ միայն և եթ «հալ երիտասարդ կուսակցութեան» անունով: Ալդ անունով նա ժողովւում էր նաև 1893 թւականին կատարելու համար թէ ծիական և թէ քաղաքային ընտրութիւններ: Ալդ ժողովները ոչ մի կապ չունին ալն ժամանակ նոյն իսկ հրատարակող Մշակի և նորա խմբագրութեան հետ, թէև նորա անդամները մասնակցում էին ժողովներին, իբրև անդամներ ալդ ժողովներին:

Ներկալ ընտրութիւնները համար կոչեցին նոյն ժողովների նախկին անդամները, որոնցից ոմանք չկամեցան և ետ քաշւելին, ալդ վերջիններից մի քանիսը կապեցին Կաւկազ հերանոցի (Արշ. Բաբեան և ընկերներ) խմբի հետ: Իսկ ցանկացողները մնացին և

շարունակեցին գործը մինչև վերջ, «հայ երիտասարդ կուսակցութիւն» անունով, ինչպէս ալդ եղաւ 1893 թ-ին:

Եւ այժմ կատարւած իրողութիւնից չեսող կարող ենք վկայել, որ ներկայ տարում «հայ երիտասարդ կուսակցութիւնը» աւելի մեծ չաջողութիւն ունեցաւ, քան ալդ եղաւ 1893 ին:

2. Հայ երիտասարդ կուսակցութիւնից մասնակցեցին ընտրութեան գործին ոչ միայն «Իբրեւ ընտրողներ և թէ իբրեւ ընտրուողներ», ալ և աջակիսիք, որոնք ոչ ընտրողներ էին և ոչ ընտրուողներ, բայց կապւած էին գործի հետ՝ ընդհանուր կուսակցական շահերով:

3. Մշակի կրկնակի չափաբարութիւնները «Մշակի կուսակցութեան» չմասնակցելու մասին, որպէս այժմ կարող ենք հաստատ վկայել, չմոլորեցրին ընտրողներին:

ԱՄՈՒՍՆԱԿԵՆ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ Զօղածի առթիւ մենք ստացել ենք հետեւալ գրութիւնը. «Թօսելով «ամուսնական առողջապահութեան» մասին և բերելով մի քանի չօղածներ Մխիթար Գօշի «դատաստնագրքից» ամուսնութեան օրէնքների և մասնաւորապէս զիւահաւորութեան դէպքում ամուսնութիւնը լուծելու՝ ապահարզանի հնարաւորութեան մասին, պ. Զաքարեան աւելացնում է «Ալդ չօղածը... ցոյց է տալիս, թէ նկեղեցին սկզբունքով ոչ միայն ընդունում է առողջապահական պալմանների նշանակութիւնը ամուսնական օրինաւորութեան մասին, ալ և իրաւացի է գտնում ալդ պալմանների հակառակ կատարւած ամուսնութիւնները լուծանելի համարել...» (Մուրճ № 2—3, 1897.):

«Որքան էլ ուրախալի լինի ալդ տեսակ մի երևութ մեր եկեղեցական հալորի գրածքներում հանդիպելը, որքան էլ ցանկալի լինի, որ Մխիթար Գօշի գրած «դատաստանագիրքը» որոշ զէպքերում, մանաւանդ եկեղեցական խնդիրներում, ունենալ իւր արժանի գնահատութիւնը, քանի որ նա ի միջի ալտց ի նկատի է ունեցել աջակիսի պատկառելի աղբիւրներ, ինչպէս են «բնական օրէնք» եալլն, աջնուամենաչիւ ալդ գրածքի սկզբունքների և հոգու վրալ չպէտք է նալել իբրեւ եկեղեցու սկզբունքների վրալ, քանի որ Մխիթար Գօշի ալդ պատկառելի գործը՝ դատաստանագիրքը չէ ընդունել եկեղեցուց իբրեւ օրինագիրք:

3. Յովհաննիսեանց:

Րիգա, 97. Ապրիլի 3-ին»

ՄԵԾ ՀՐԴԵՀ ՊԱՐԻՋՈՒՄ: Ապրիլի 23 (հ. տ.) 10 ըողէում ալրեց Պարիզում բարեգործական նպատակով սարքած բազարի շինութիւնը, կրակի մէջ ալրելով մինչ 140 հողի, որոնց մէջ շատերը բարձր շըր-

ջանքերից: Այդ ածինքի մէջ էր նաև Ալանսոնեան դքսի ամուսինը, Աւստրիայի կայսերական տնից: Ամբողջ շինութիւնը կառուցւած էր փայտից: Իրեղէններ վաճառողները հասարակութեան բարձր շրջանների տիկիներն ու օրիորդներն էին: Այդքան մեծ զօրանքութիւնը սուղով համակեց ամբողջ Պարիզը, որի համար ցաւակցութիւն չափանէց հերոսական արքունիքների կողմից Փրանս. հանրապ. նախագահ Ֆորին:

ՄԵԾ ՀՐԳԵՀ ՆԱԻԹԻ: Բաքւի մօտ, Բեքի էյբաթում, Ռոտշիլդի մի հորը ֆոնտան խփեց, բայց կրակեց: Հրդեհը ահազին բարձրութեամբ հրալին սիւն էր ներկայացնում և լուսաւորում մինչև Բաքւ. քաղաքը: Այդպիսի տեսարան չէին տեսել նոյն իսկ բաքւեցիք: Հրդեհը տեղի մի մի քանի և վերջացաւ 17-ին ապրիլի:

ՀՐԷԱԿԱՆ ԿՈՆԳՐԵՍ: Հրէաները, որոնք նպատակ ունին մի մշտական ապահով հալընիք ունենալու խնդիրը ուսումնասիրել աջ հրէաների համար, որոնք ալ երկիրներում չեն կամենում կամ չեն կարողանում իրենց ներկալ բնակատեղերում ընտանի դառնալ, Սիոնեան հրէաներ (հրէաներ-սիոնիստներ) անունով ալժմ հաւաքւում են Միւնխէն նախապատրաստական կոնգրեսի, նախադահութեամբ չափանի գրող Մաքս Նորդաուի: Օգոստոսին նոյն Միւնխէնում լինելու է Սիոնեան հրէաների մեծ կոնգրեսը, ուր պիտի կարդացեն զեկուցումներ հրէական բաղմաթիւ խնդիրների մասին:

ՍԵՐԲԻԱ և ՉԵՐՆՈԳՈՐԻԱ: Սերբիայի թագաւոր Ալէքսանդր 22 ապրիլի եկաւ Ցետինէ՝ Չերնոգորիայի իշխանին ալցելութեան:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ և ՕՐԱՆԺԵԱՆ հանրապետութիւնը (հարաւային Աֆրիկա) դաշն կուեցին (17 ապր. հ. տ.), առեւտրական և բարեկամութեան:

ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԹԱԳՈՒՀՈՒ ՅՕԲԵԼԵԱՆԸ: Անգլիան և մասնաւորապէս Լոնդոնը պատրաստում է տօնելու մեծ և փառահեղ հանդէսներով: Տօնւում է Վիկտորիա թագուհու 60-ամեայ թագաւորութեան չօբելեանը: Անգլիայի գահակալների մէջ Վիկտորիա թագուհու գահակալութիւնը ամենաերկարատեւն է լինելու: Անգլիայի աշխարհքում տիւաւած բոլոր կոլոնիաներից եկել են ներկայացուցիչներ, զօրքեր և հանդիսատէսներ: Նշանադրում են որ Լոնդոն ալդ առիթով եկողները թիւը 3 միլիոն հոգի է լինելու, ախպէս որ ալդ օրերը քաղաքի աղգաբնակութիւնը աճելու է մինչև 9 միլիոն:

† ԴՈՒՔՍ ԴՕՄԱՆ, չորրորդ որդին Ֆրանսիայի վաղեմի թագաւոր Լուի-Ֆիլիպպի, (Օրէանեան տոհմից) վախճանեց ապրիլի վերջերքը, Սիցիլիա կղզում ունեցած իւր կալածում: Գուքս ԴՕմալ ծնեց 1822 ին, 40-ական թւականներին մասնակցեց ալժերեան արշաւանքներում և վերջացրեց Ալժիրի նւաճումը, զերի վերցնելով Աբդ-Էլ-Աադէրին

1847 թ., որից լետոյ նշանակւեց Ալթիրիալի կառավարչապետ: Երբ 1848-ին Լուի-Ֆիլիպ գահազուրկ եղաւ, նորա հետ և ամբողջ Օրլէանեան տոհմը, Օմալեան զուքսը գնաց Անգլիա և իրեն նւիրեց զրական զբաղմունքներին: Նորա կարևորագոյն գործն է «Histoire des Princes de Condé» հինգ հատորով: Ֆրանս-գերմանական պատերազմին նա կամեցաւ մասնակցել իբրև պատերազմիկ գեներալ, բայց թէ՛ Նապոլէոն III և թէ՛ Ժամանակաւոր կառավարութիւնը չընդունեցին նորա առաջարկը, համարելով նորան վահակնկալ (պրետենդէնտ): 1871-ին ընտրւեց անդամ Ազգային ժողովի, իսկ Ֆրանսիական Ակադեմիան ընտրեց նորան իւր անդամ: 1873-ին հանրապետութիւնը նորան ընտրեց Նախագահ ասին զինւորական զատարանի, որ քննւեց մօրջալ Բազէնի դործը: Ապա նա նշանակւեց 7-րդ զօրաբանակի հրամանատար, 1878-ին զօրաց տեսուչ: Երբ 1886-ին օրէնք տրւեց, որով Ֆրանսիայից աքսորւում էին բոլոր գահակնկալները և նոցա ընտանիքների անդամները, Օմալեան զուքսը ստիպւած եղաւ թողնել հայրենիքը, բայց արդէն 1889-ին նորան թույլ տւին վերադառնալ Ֆրանսիա: Օմալեան զուքսը երբեք չկամեցաւ թաղաւորականների կուսակցութեան գործիք դառնալ երկրում չիթութութիւններ յարուցանելու համար, գէմ եղաւ բուլանժեան չարժման: 1886-ին նա չալտնի կացուց իւր կտակը, որով նա իւր դղեակը, սորա բոլոր հարուստ գեղարւեստական ժողովածուներով, թողնում էր Ֆրանսիական Ակադեմիային:

ՆՈՐ ՍՏԱՑԻԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ, պատկերազարդ. հրատարակեց Երև. Լալալեանց: Երկրորդ տարի, Բ. Գիրք. 1897. Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոտինեանցի. գինն է 2 ռուբլի, կամ 5 ֆրանկ:
- 2) ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵՆԱՅՑ, Յովհ.—Այբբենարան առանց ուսուցչի կարգալ սովորելու համար (94 պատկերով): 1897, Նոր Նախջեան, տպ. Ա. Զամինեան և Վ. Քիրլեան. գինն է 35 կոպէկ:
- 3) ԴԻԿԿԵՆՍ.—Դաւիդ Կոպսերֆիլդ. պատանեկան հասակի համար. թարգմ. Պ. Պ. Թիֆլիս. 1897 թ. Հրատ. Թիֆլ Հայ. Հրատ. Ընկեր. տպ. Մն. Մարտիրոսեան. գինը 1 ռուբլի:
- 4) ԱՆՆԵՆՍԿԱՅՆԱ Ա.—Դասընկերներ. պատանիների ընթերցանութեան համար. Ռուսերէնից թարգմանեց Կ. Գիւլնազարեանց 1897. Հրատ. Թիֆլ. Հայ. Հրատ. Ընկերութ., Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոտինեանցի. գինն է 50 կոպ.
- 5) ՀԵՂԻՆԱԿ?—Միքայէլ Նալբանդեանց (համառօտ կենսագրութիւն). Հրատ. «Արօր» տպարանի: 1896. Բաքու, տպ. Արօր. գինն է 15 կոպ.

6) ՃԱՆԻԿԵԱՆ, Յովսէփ Կ. — Դժոխք. վէպ. 1897 թ. Թիֆլիս, տպարան Յ. Մարտիրոսեանց, դիմն է 40 կոպէկ:

ՄՈՒՐՃԻ ՊՈՍՏԱՐԿՂ:

Մոնպելիէ, Հալ ուսանողութեան: Զեր գրածին համեմատ՝ ստացանք պ. Արշ. Տէր-Գրիգորեանից եօթ ուրբի, որով, առաջան վճարածի հետ՝ լրանում է ձեր բաժանորդագինը:

Պետերբուրգ, Արաքսի համար ստացած ենք 2 օրինակի գին 6 ուրբի, որ պիտի ստանաք պոստի փոխանակագրով, հասցէները հետ միասին:

Թաւրիզ, Լիլաւալի հալոց ընթերցարանին: Մեզ խոստացած էր բաժանորդագինը ուղարկել մինչև մարտի 15-ը, բայց չստացանք, և ալդ պատճառով չուղարկեցինք № 2—3, որ դուք ալժմ նամակով պահանջում էք, խոստանալով բաժանորդագինը ուղարկել «առաջիկա» պոստով:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ ՄՈՒՐՃԻ № 4.

Միք. Յովհաննիսեանի «Էտլիւցիալի զաղափարը» չդուածում, էջ 497, տող 3 տպւած է Լաւուաղէ († 1894 թ.), ուղիղն է՝ Լաւուաղիէ († 1794 թ.):

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԵՒ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՌԱԶՄԱՎԻՐԱԿԱՆ ԽՃՈՒՂՈՎ, ԹԻՖԼԻՍԻՅ ՎԼԱԴԻԿԱՎԱԶ ԳՆԱ-
ՅՈՂ ԿԱՌՔԵՐ

ԹԻՓԼԻՍԻՅ—Հինգ տեղով կառքեր. ա) Դուրս է գալիս առ-
ժամը 7-ին, գիշերում է Մէթում և միւս օրը երեկոցեան ժամը
6-ին հասնում է Վլադիկավկազ: բ) Դուրս է գնում առաւ. ժամը
9-ին, գիշերում Պասանաուրում և միւս օրը գիշերւոյ ժամը 8-ին
հասնում է տեղ:

Վեցտեղով հանրակառքեր (օմնիբուս) գնում են երկու անգամ,
առանց գիշերելու, ա) 9 ժ. 30 ր. առաւօտ և բ) 7 ժ. երեկոցեան:
Հասնում են Վլադիկավկազ, առաջինը՝ միւս օր 12 ժ. օրւոյ և
երկրորդը՝ 8 ժ. 50 ր. երեկոցեան:

ՎԼԱԴԻԿԱՆԿԱՋԻՅ—Հինգ տեղով կառք. ա) Դուրս է գալիս
առաւ. 7 ժ., գիշերում է Մէթ, հասնում է Թիֆլիզ միւս օրը երե-
կոցեան 6-ին. բ) Դուրս է գալիս ժամը 9-ին, գիշերում է Գու-
դաուր, հասնում է Թիֆլիզ միւս օր ժամը 7-ին երեկոցեան:

Վեցտեղով հանրակառք. երկու անգամ, առանց գիշերելու,
ա) առ. ժ. 10-ին և բ) երեկ. ժ. 7-ին. հասնում են Թիֆլիզ.
առաջինը՝ միւս օրւոյ ժամ 11-ին առ., երկրորդը՝ ժամը 8-ին
երեկոցեան:

Գնորն են: Կառքի ներսում իւրաքանչիւր անձի համար 19 ռ.
60 կոպէկ: Կառքի կից կաբրիօլեում՝ 13 ռ. 20 կ. կառուպանի
մօտ՝ 5 ռ. 40 կոպէկ:

Մէջի կայարանում գտնուում են ամեն կառքի համար մանուկների և կանանց համար առանձին համարներ գիշերելու՝ առանց վարձի, իսկ տղամարդիկ կարող են գիշերել ընդհանուր սենեակում կամ վճարելով՝ մասնաւոր համարներում:

Պատիւ ունիմ յայտնել յարգելի հասարակութեան, որ ես հիմնել եմ Թիֆլիսում, Միքայէլեան փողոցում, տուն № 120,

ԲՈՂՈՐ ՈՎԻՍ

ՆՈՐ ԵՒ ՕՐԻՆԱԿԵԼԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆ

ԱՐԻԵՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ԱՄԵՆ ՏԵՍԱԿ ԶՐԵՐ

ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Գործարանս ունի խոշոր մեծութեամբ մի ապարատ ջուր թորելու համար, որը միջոց է տալիս ինձ պատրաստել բոլոր տեսակ լիմոնադները և թէ այլ բժշկական հանքային ջրերը միմիայն թորած ջրով:

Աշխատում եմ պահել գործարանս կատարեալ մաքրութեան մէջ և վերաբերում եմ դէպի գործս ամենայն ճշդութեամբ և բարեխղճութեամբ, որի մասին յարգելի հասարակութիւնը կարող է համոզել ալցելելով գործարանս ամեն ժամանակ:

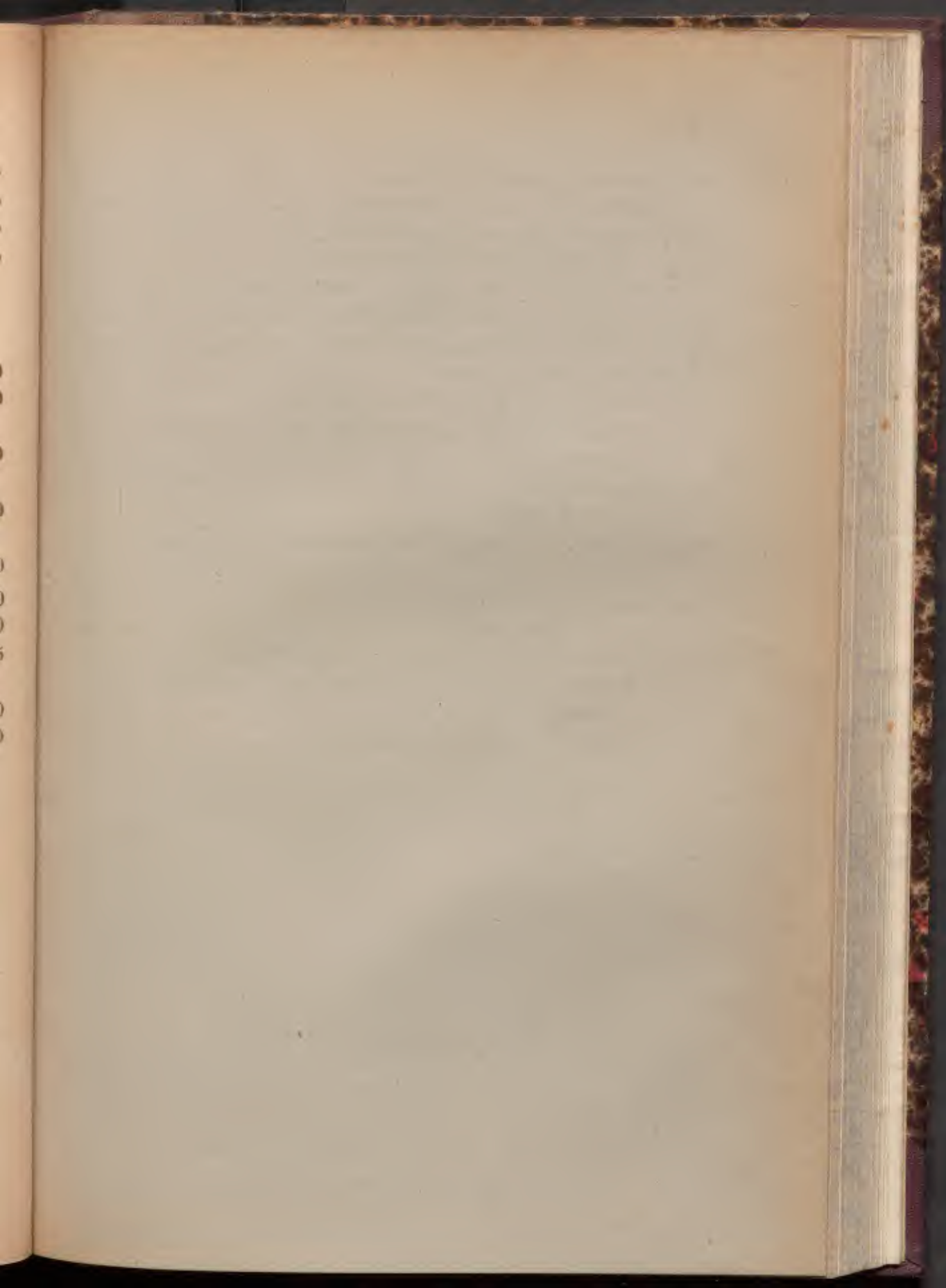
Մ. Միհրանեանց:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻՅ

	Բ.	Կ.
✓ 1. ՊՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ՅԵՅԵՐ» (վէպ).	1	—
2. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (ՂՂԼԱՐԳԻ)՝ «ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ մարտդութ. գործարանների հիւանդութիւնները» . . .	—	05
✓ 3. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս. — «ԽԵԻ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկե-ների կեանքից	1	—
4. ԼԷՕ. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ).	—	50
5. Մ. — ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս. — «ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ», (Կեանքից պատկեր).	—	40
✓ 6. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԱՅՅ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» . . .	—	60
✓ 7. ՊՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ԲՂԴԷ», վէպ	1	20
✓ 8. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ. — «ԽԱԹ-ՍԱԲԱ» (հայ բողան. կեանքից . . .	—	15
9. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, տիկին Մ. — «ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը . . .	—	50
10. , , , , բ. մասը	—	75
✓ 11. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, Յ. — «ՍԵՒ-ԼԵՈՆՅԻՔ» (տոհմագ. պատկ.) . . .	—	15
✓ 12. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵԳՍԱՆԴ. — «ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐ»	—	03
✓ 13. , , «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»	—	03
✓ 14. , , «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	—	03
✓ 15. , , «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	—	03
✓ 16. , , «ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ»	—	03
17. , , «ՄԵՐ ԻՆԶԸ ԿԸ ՊԱԿՍԻ»	—	03
18. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ. — «ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	—	15
19. ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ. — «ՄԻԿՐՈՔՆԵՐԸ»	—	10
20. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԶԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ» . . .	—	10
21. ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ. — «ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՏՄԻԱԾՔՆԵՐ»	—	15

22. ՎՐՈՅՐ, Մ.—«ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ» — 20
- ✓ 23. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», Մասն ա. — 50
24. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ» — 50
- ✓ 25. ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԵ.—«ԱՐՍԷՆ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ» 1 50
26. ՍԵՆԿԵԻԺ, ՀԵՆՐԻԿ.—«ԱՌԱՆՅ ԴԱԽԱՆԱՆՔԻ»
27. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ.—«ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ»
28. «ԱԴԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՍԱՆԴՐՈՒՆ», յառաջաբանով
և ընտրութեամբ ՎՐՈՅՐԻ — 20
29. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺ. Վ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», մասն բ. — 50
30. ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԿԵՈՐԳ.—«ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱՅՈՒՄԸ
ԱՐԼՄԵԱՆ ԵԼՐՈՎԱԿՆԸ և ՌԵԼԱԿՆԸ» — 50
- ✓ 31. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍՍՐԴ.—«ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿ. ԻՐԱԻ.
ՀԻՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ» — 40
- ✓ 32. ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.—«ՏՈՒՐԻՍՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ» (պատ-
կերներ) — 40
33. ՇԱՆԹ.—«ԴՈՒՐՍԵՅԻՆԵՐ», ՎԷՊ. — 50
34. » «ԵՐԱԶ ՕՐԵՐ» — 40
- ✓ 35. ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, Յ.—«ԺՈՂՈՎՐ. ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» — 25
36. ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԴԵՈՍ ԲԺ.—«ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋԱ-
ՊԱՀՈՒԹԻՒՆ» — 20
37. ԲԱԲԿԵՆՅ, Գ.—«ՆՈՐԵԿ» (ՎԷՊ) — 70

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1897 ԹԻՍՎԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԸ տարեկան 10 ռուբլի, կամ 30 ֆոանկ:
ԴԻՄԵԼ՝ Թիֆլիս, Վեկամիսեան փողոց, տուն № 8: Այլ քաղաքներ-
րից՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. *Արտասահմանից՝* Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCH“. և կամ հեռուեալ անձերին.

ԲԱՔՈՒ—պ.պ. Ֆրիդոն Մարգարեան՝ Հ. Մելիքեանի գրասենեակ:

ԲԱԼԱՍԱՆԻ.—պ. Մկրտիչ Էհրամճեան:

ԲԱԹՈՒՄ.—պ. Սարգիս Մակարեան և պ. Ալէքս. Խոջամիրեան:

ԵՐԵՒԱՆ.—պ. Գէորգ Ղարաջեանց:

ԿԱՐՍ.—պ. Աբել Ապրեսեան:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ.—պ. Զաւադ Տէր-Գրիգորեան:

ՆՈՒԻԻ.—պ. Աբրահամ Բունիաթեան:

ՂԱԶԱՐ.—պ. Ստեփ. Սողոմոնեան:

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ.—պ. Յովհ. Տէր-Միրաքեան:

ՄՈՍԿՒԱ.—պ. Ալեքսանդր Շատուրեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ.—պ. Քրիստ. Բաշինջաղեան:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.—պ. Ալէքս. Յովսէփեան, Ռէշտ, անգլիական բանկում: